

danske studier

1993

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1993, 88. bind, ottende række 4. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 527
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7421-850-6

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.
Til de sproghistoriske bidrag af Britta Olrik Frederiksen, Poul Lindegård Hjorth
og Henrik Jørgensen er der ydet støtte fra Mag.art. Marcus Lorenzens Legat.

Indhold

<i>Britta Olrik Frederiksen</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet. Hvorledes dyden bliver mangfoldig. Om en leksikalsk mærkværdighed i Ghemen-teksten af Lucidarius	5
<i>Erik M. Christensen</i> , professor, dr.phil., Freie Universität Berlin. Den geniale Schack og Phantasterne (1857) 1993	28
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet. Herman Bang: Den sidste Dansker. En dokumentation .	40
<i>Jørgen Hunosøe</i> , amanuensis, mag.art., Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Den sårede hero. Keld Zeruneith: Fra klodens værksted. En biografi om Sophus Claussen	62
<i>Poul Houe</i> , professor, cand.mag., University of Minnesota. Sol over Spanien! Er det det, vi vil? En bevidsthedslokalitet i det 20. århundrede	84

MINDRE BIDRAG

<i>Britta Olrik Frederiksen</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet. Blomsten på skuddet fra Davids rod. Om en Maria-visetolkning i Nordisk kvindelitteraturhistorie 1	106
<i>Britta Olrik Frederiksen</i> , universitetslektor, mag.art., Københavns Universitet. Før syndfloden. Om et muligt Petrus Comestor-citat i den danske Lucidarius	111
<i>Harald Jepsen</i> , scholarstipendiat, stud.mag., Århus Universitet. Herman Bang i Prag	116

ANMELDELSER

<i>Poul Lindegård Hjorth</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet. Ømålsordbogen	125
<i>Poul Lindegård Hjorth</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet. Ebbe Grunwald, Gert Smistrup, Hans Veirup: Journalistens sprog – med et sprogligt serviceeftersyn	132

<i>Henrik Jørgensen</i> , ordbogsredaktør, cand.mag., Det danske Sprog- og Litteraturselskab.	
Kurt Braunnüller: Die skandinavischen Sprachen im Überblick	135
<i>Klaus Kjøller</i> , universitetslektor, cand.mag., Københavns Universitet.	
Mogens Herman Hansen: Hvad er en politiker og hvem er politikere? Et essay om politikerbegrebet i dagens Danmark	142
<i>Preben Meulengracht Sørensen</i> , universitetslektor, dr.phil., Århus Universitet.	
Frederik Stjernfelt: Baldr og verdensdramaet i den nordiske mytologi.....	145
<i>Henk van der Liet</i> , universitetslektor, drs., Rijksuniversiteit Groningen.	
Wilfried Hauke: Von Holberg zu Biehl. Das dänische Aufklärungsdrama 1747-1773	147
<i>Hans Kuhn</i> , professor, dr.phil., Canberra University.	
Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen – Kiel – Altona	150
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet.	
Vivian Greene-Gantzberg: Herman Bang og det fremmede	156
<i>Poul Houe</i> , professor, cand.mag., University of Minnesota.	
Jordens elsker. Synspunkter på Johannes V. Jensen.	
Johannes V. Jensen. Himmerlænding Dansker Kosmopolit.....	161
<i>Poul Houe</i> , professor, cand.mag., University of Minnesota.	
Lars Handesten: Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger.....	166
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Universitet.	
Hans Kuhn: Defining a Nation in Song.	
Poul Dam: Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangen.	
Leif Ludwig Albertsen: Immanuel. En bog om Jens Baggesen.	
Steven M. Borish: The Land of the Living.	
Jens Peter Ægidius: Bragesnak 2.	
Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800	172

Hvorledes dyden bliver mangfoldig

Om en leksikalsk mærkværdighed
i Ghemen-teksten af Lucidarius

Af Britta Orlík Frederiksen

Redaktøren af en videnskabelig ordbog konfronteres ofte med forhindringer der tvinger ham til at sagtné farten. Det har Allan Karker (1975:154) måttet sande under sit arbejde med Gammeldansk Ordbog (GldO), og han har forklaret sig med et velvalgt eksempel, ordet *dus*. Dets gammeldanske eksistens er sikkert, skønt sparsomt bevidnet; men det kræver en vidtløftig ekspedition til ordbøger og tekster bare tilnærmelsesvis at indkredse dets etymologi (og dermed sammenhængende betydning).

Der gives andre åbenlyse forsinkelsesmomenter end de vanskeligt etymologiserede gloser af *dus*-typen, fx hapax-sammensætninger som ikke er umiddelbart forståelige af konteksten og som måske endda kan mistænkes for at være tekstfejl (jf. Frederiksen 1990). Her skal imidlertid præsenteres et muligt eksempel på én af de dulgte og derfor nok så farlige forhindringer, til almindelig eftertanke for ordbogsredaktører såvel som deres utålmodigt ventende omverden: de ganske velkendte, tilforladelige ord der viser sig at være brugt i sammenhænge hvortil de kun har skaffet sig adgang ved en dem uvedkommende omtydningsproces.

Eksemplet er hentet fra den gammeldanske Lucidarius, et lille stykke encyklopædisk litteratur i dialogform. Magisteren giver her kontant besked om alt hvad den tænksomme discipel kan finde på at spørge om, lige fra det høje og svære, som hvad Gud er, eller i hvilken skikkelse de mennesker skal opstå der er blevet ædt af vilde dyr, til det mere jordnære, som hvorfor havet er salt eller klerke er kronragede. Yderst ude går værket tilbage til en række højmiddelalderlige teologiske og kosmografiske småskrifter på latin, de fleste med Honorius Augustodunensis (ca. 1075/1080-ca. 1156) som forfatter (se fx Klosterb.:IVf.).

Det vides ikke hvordan eller præcist hvornår disse skrifter er kommet til Danmark, kun at de foreligger i såkaldt folkebogsform, dels i det dansk-latinske blandingshåndskrift AM 76,8^o fra ca. 1452-ca. 1466 (i henhold til Per Ekströms datering efter vandmærker, under udg.), dels i

et tryk besørget i *Køpenhafn hooss Godfred aff ghemen .. in vigilia palmarum*' 1510 (ifølge kolofonen Ghemen:f4v). Almindeligvis regner man med slægtskab med den tyske folkebog Lucidarius (jf. fx Klosterb.: Vff.).

Det indbyrdes forhold mellem håndskrift- og tryktekst er ikke undersøgt til bunds ud fra sammenligning med mulige forlæg af fremmed oprindelse. Til brug i denne forbindelse kan man dog også klare sig med en mere foreløbig viden:

For det første er det utvivlsomt, at håndskrift- og tryktekst er varianter af én og samme gammeldanske Lucidarius-bearbejdelse. Som helhed står teksterne hinanden sprogligt nær, og de indeholder så mange kerne-danske fællestræk, at overensstemmelsen ikke blot kan skyldes, at to bearbejdere uafhængigt af hinanden har fulgt det samme fremmede forlæg slavisk. Man kan bl.a. bemærke disse vendinger og ord, som findes i begge tekster, og som næppe er kalkeret efter en fremmed kilde:

then tymæ daus Klosterb.:58.10 ~ *then tijme dags* Ghemen:b2r (ifølge Feilb. *dags* og ØMO *dag* er tilsvarende udtryk velkendte både fra jysk og fra danske øsmål);

thet wee oc wandæ Klosterb.:67.5 ~ *thet we oc thet wonde* Ghemen:b7v (allitterationen *ve og vânde* må være af hjemlig oprindelse, idet *vânde* er et særnordisk ord, i al fald i den foreliggende betydning, jf. bl.a. AEW *vandi* 1);

sammensætninger med det adverbicelle *ful-*, fx i *full sporth, oc .. full swareth* Klosterb.:69.31 ~ *fulsport oc .. fulswaret* Ghemen:a4r og *fvl gernæ* Klosterb.:76.28-29 ~ *fulgerne* Ghemen:d8v (om den udbredte anvendelse af dette fyldeord i samtidig og lidt yngre hjemlig prosa og poesi se Brøndum-Nielsen 1914:112f.);

tryfnit Klosterb.:71.19 ~ *triffned* Ghemen:a5r 'trivsel' (?) (om denne særnordiske glose se bl.a. Magnússon 1989 *þrifnaður*);

glætskap Klosterb.:89.22 ~ *glædschap* Ghemen:e8v (om denne vist nok særøstnordiske glose se ODS *Glædschap* og SAOB *glædschap*).

For det andet synes man at måtte regne med, at trykteksten ikke er direkte afledelig af håndskriftteksten, men udgår ad en anden linje end den fra

det fælles danske ophav. Trykkets kapitelrækkefølge svarer til den disposition for bogen som fortalen præsenterer – om Gud, messeembede, verden og dommedag –, hvorimod håndskriftet skejer ud: dels bringer det afsnittene om Gud og messeembede i omvendt orden, dels fordeler det afsnittet om verden på to underafsnit der adskilles af dommedagsafsnittet og i rækkefølge står modsat de tilsvarende underafsnit i trykket. Marius Kristensen (Klosterb.:VI) kalder blot trykket for langt bedst hvad angår stofordning og indhold, uden at diskutere om denne kvalitet skyldes ren og skær oprindelighed eller senere tekstforbedring (evt. rettelse af irrisistente fejl). Hans Brix (1933:31-34) mener til gengæld netop, at trykkets rækkefølge af kapitlerne om messeembede og Gud afspejler en korrektion foretaget i henhold til fortalen, hvis linjer om messeembede han også regner for tilkomne et stykke inde i overleveringsforløbet; om håndskriftets ordning af de sidste kapitler siger han: »At i Haandskriftet sidste Afsnit ved en eller anden Fejl er kommen paa forkert Plads indlyser« (op. cit.:31), hvilket vel er ensbetydende med, at han anser den pågældende fejl for irrisistent. Men hvad enten Brix har ret eller uret i sin opfattelse af tekstgestaltningen – en opfattelse der balancerer noget farefuldt på en blanding af skarpsindige iagttagelser og subtile påstande –, så er trykkets uafhængighed af håndskriftet sandsynlig nok, da trykket indeholder formentlig primære passager som håndskriftet ikke kender (jf. bl.a. Klosterb.:loc. cit.).

For det tredje endelig synes det sikkert, at der er foretaget en leksikalsk ajourføring af teksten enten før eller i forbindelse med trykningen, i sidste fald utvivlsomt af hensyn til salgbarheden. Ajourføringen ser normalt ikke ud til at have berørt indholdet. Det vil sige at der som regel råder umiddelbart erkendelig synonymi mellem ordene i håndskrift og tryk, naturligvis bortset fra tilfælde af bevidst indholdsændring eller oplagt misforståelse, fejl eller forvanskning (som fx når der i håndskriftet tales om at *sige* (*prim* etc.) Klosterb.:56.23 m.fl., men i trykket om at *syng* do. Ghemen:b1r m.fl., eller når håndskriftet har *greker* Klosterb.:55.9, men trykket *greuen* Ghemen:a7r).

Peter Skautrup (DSH 2:98-102) opstiller indirekte en lille typologi over fornyelser i ordforrådet i yngre middeldansk, bl.a. på grundlag af sammenligning mellem de to Lucidarius-tekster, og i den kan en betragtelig del af gløseforskellene mellem håndskrift og tryk da også indrangeres.

Typologien omfatter først og fremmest erstatning af hjemlig gløse med indlånt middelnedertysk, eller middelnedertysk formidlet, gløse (fx

anbuth Klosterb.:101.31 ~ *retskap* Ghemen:c4v, *vænæ* Klosterb.:109.34 ~ *deglige* Ghemen:d4r, *bordawæ* Klosterb.:87.1 ~ *plage* Ghemen:e7r); endvidere erstatning af forsvindende hjemlig glose med fremtrængende do. (fx *sether* Klosterb.:58.20 ~ *tegnæ* Ghemen:b2v, *ilth* Klosterb.:73.12 ~ *onth* Ghemen:d8r, *æn* Klosterb.:87.7 ~ *Oc* Ghemen:e7r); endelig gloseændring p.gr.a. ændrede sagforhold (*æriæ* Klosterb.:107.11 ~ *pløije* Ghemen:c8r).

Det er dog langtfra enhver leksikalsk afvigelse mellem Lucidarius-teksterne der kan forklares med modernisering forud for trykningen, eller stilistisk justering, som Skautrup (op. cit.:98) subsidiært foreslår m.h.t. gammeldansk *værelð* i håndskriftet over for *jortherike* i trykket. Et andet muligt eksempel er i øvrigt låneordet *kumpan* i håndskriftet over for låncordet *stalbrother* i trykket, ugalant brugt af Adam om Eva, da han i sin tid sladrede til Gud Herren i Edens Have: *thæn quinnæ thu gaffzt mek til compæn, hun gaff mek at ædæ, oc iek aat thær aff* Klosterb.:105.23-25 ~ *Then quijnne tv gaffst meg til stolbroder ..* Ghemen:c7r – en lille række eksempler i GldOs samlinger, der viser at begge gloser er velbelagte i yngre middeldanske kilder, men ikke synes at forekomme i ældre middeldanske, kunne nok tyde på, at *kumpan* allerede i senmiddelalderen har haft en nedsættende biklang, bl.a. dette: *Han drap i strith Baldær; Othæns søn, oc æltæ Othæn oc Thor oc therræ kompanæ* Gesta-Dan.:14.19-21; andre eksempler vidner dog om, at det også stadig har kunnet bruges neutralt.

Man kan finde eksempler på at trykket har arveord hvor håndskriftet har middelnedertysk lån, og eksempler på at det har en hjemlig arkaisme mod en fremtrængende hjemlig glose i håndskriftet (jf. *muxen* Klosterb.:57.12 ~ *nær* Ghemen:b1v, *spee* Klosterb.:61.13 ~ *had* Ghemen:b4r; *serdeles* Klosterb.:60.1 ~ *særlestes* Ghemen:b3r, *stykkæ* Klosterb.:65.23 ~ *løder* Ghemen:b6v); en enkelt gang foretrækker trykket desuden gammeldansk *værelð* frem for *jortherike* i samme slags kontekst som kender den omvendte fordeling (jf. Ghemen:e6r ~ Klosterb.:85.29).

Der gives endelig også en hel del leksikalske alternationer som ikke uden videre kan defineres ordhistorisk eller stilistisk, fx mellem arveord som gammeldansk *hether* og *lov* (*hedher* Klosterb.:53.6 ~ *loff* Ghemen:a1r, men *loff* Klosterb.:59.11 ~ *heder* Ghemen:b3r), *fagher* og *væn* (*fauert* Klosterb.:70.23 ~ *wæneth* (sic) Ghemen:a4v, men *væn* Klosterb.:97.15 ~ *fager* Ghemen:c1v), *mærkje* og *tekne* (*merkæ* Klosterb.:55.22 ~ *tegnæ* Ghemen:a7r, men *tegnæ* Klosterb.:88.15 ~ *tegnæ*

Ghemmen:e7v), *for thi at og mæthen (forti at Klosterb.:106.6 ~ meden Ghemen:c7r)*.

Ud fra det fremlagte kan man ikke udelukke, at det stedvis er Ghemen-udgaven, ikke håndskriftet, der har bevaret den danske Lucidarius-oversættelses oprindelige ordlyd. Trykkets genkommende brug af gammel-dansk *mangefaldhet* (eller *mangefaldelikheth*) over for håndskriftets brug af gammeldansk *dyghth* hidrører dog nok fra den omformningsproces der er afspejlet i trykket. Det følgende er i al fald et forsøg på at vise, at forskellen kan forklares ved denne i sig selv ganske ufarlige antagelse; ved den modsatte: at trykkets *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*) skulle være levn af originaloversættelsen, synes den derimod at forblive mere gådefuld.

Det til substantivet *dyghth* afledte adjektiv *dyghthelik*, som optræder fem gange i håndskriftet, har øjensynlig ikke inspireret til større forandring; det gengives to gange med *dyghthigh* og tre med *dyghthelik* i trykket (jf. *dygdælick* Klosterb.:70.16 ~ *dydigh* Ghemen:a4v, *dygdælick* Klosterb.:70.17 ~ *dydig* Ghemen:a4v, *dygdælick* Klosterb.:70.20 ~ *dygelig* Ghemen:a4v, *dydæligh* Klosterb.:72.14 ~ *dydelig* Ghemen:a6r, *dydhæligæ* Klosterb.:85.20 ~ *Dygdelige* Ghemen:e6r). At i det mindste selve roden *dyghth-* har kunnet bruges af bearbejderen (af håndskriftet) bag trykket – herefter for nemheds skyld kaldt trykbearbejderen (ikke at forveksle med sætteren, som synes at have været noget af en fumler) – fremgår også af, at håndskriftets *dyghth* et par gange i trykket figurerer som *dyghthelikheth* (jf. *dygh* Klosterb.:70.21 ~ *dygdelighet* Ghemen:a4v, *dydh* Klosterb.:70.26 ~ *dydelijgheth* Ghemen:a4v). Men normalt vælges enten *mangefaldhet* eller *mangefaldelikheth* (i alt otte gange) (jf. *dygh* Klosterb.:70.31 ~ *mange follelighet* Ghemen:a4v, *dygh* Klosterb.:71.1 ~ *mangefolhet* Ghemen:a5r, *dydh* Klosterb.:71.29 ~ *mangefolhet* Ghemen:a5v, *dydh* Klosterb.:71.32 ~ *mangefolhet* Ghemen:a5v, *dydh* Klosterb.:72.1 ~ *mangefolhet* Ghemen:a5v, *dydh* Klosterb.:72.4 ~ *mange folhet* Ghemen:a5v, *dygh* Klosterb.:72.24 ~ *mangefolhet* Ghemen:a6r og *dyghyt* Klosterb.:97.9 ~ *mange follet* Ghemen:c1r). Desuden forekommer *storhet* én gang (jf. *dygt* Klosterb.:102.12 ~ *storhed* Ghemen:c4v) og *djuphet* én gang (jf. *dyther* Klosterb.:70.8 ~ *dijpheed* Ghemen:a4r).

Bortset fra at håndskriftets *dyghthelik* én gang (Klosterb.:85.20) sigter til de udvalgte jomfruer som slipper for skærsilden, og at dets *dyghth* én gang (Klosterb.:102.12) sigter til menneskets sjæl – det er i dette tilfælde at Ghemen har *storhet* som modsvarighed –, så er både substantiv og adjektiv forbeholdt Gud eller Guds egenskaber. Næsten alle belæg falder

netop inden for magisterens lange replik der afslutter kapitlet om Gud. Den regnes for tildigtet (måske rettere: kompileret) af den danske Lucidarius-bearbejder på egen hånd (jf. Friis 1945:158), og er ifølge både Brandt (Luc.:XXX), Brix (1933:39) og Friis (1945:158f.) et højdepunkt i bogen, en tidlig dansk prosahymne hvor – med Friis' ord (loc. cit.) – en varm, from mand er løbet fuld af glæde over livets skønhed og må meddele af sin overflod til andre, så de med sanserne kan fatte Guds almagt, *hans woldh och hans fægretth oc hans dydh i allæ thee tingh ther skaptæ ærwæ* (Klosterb.:71.28-30).

I dette citat såvel som andetsteds i håndskriftteksten kan *dyghth* udmærket være brugt i sin oprindeligere gammeldanske betydning, 'kraft, magt', stedvis dog måske afsvækket til 'fortræffelighed'; tilsvarende kan afledningen *dyghthelik* overalt betyde 'kraftig, mægtig', evt. 'fortræffelig', undtagen hvor referencen er de udvalgte jomfruer – dér dækker den også siden hen dominerende etiske komponent betydningen ('dydig, god, moralsk værdifuld').

Gammeldansk *dyghth* er hverken synonymt med *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*), *storhet* eller *djuphet*, at dømme ud fra ordenes kodificerede ældre danske betydninger (jf. Kalk. *Dy(g)d* 'kraft, evne, egenskab; dyd, tapperhed, dygtighed; hæder, venlighed', *Mangefoldhed* 'mangfoldighed', *Mangfoldelighed* 'mængde' (om utilstrækkeligheden af denne betydningsangivelse jf. ndf.:21 med note), *Storhed* 'størrelse; storhed' og *Dybhed* 'dyb; dybde, vanskelighed'). For fornsvensk gælder det samme, om end nogle af definitionerne på *dyghþ/dyghdh* og *storhet* klart vidner om den semantiske affinitet mellem de to ord (jf. Sdw. *dyghþ/ dyghdh* 'duelighed, fortræffelighed; fortræffelig egenskab, kraft, evne; kraftig gerning; kunst, dygtighed; fromhed, dyd, dydig egenskab; godhed, velvilje; hjælp', *mangfaldelikheth*, *marghfaldelikheth* (og *mangfaldoghet*, *marghfaldoghet*) 'mangfoldighed', *storhet* 'størrelse, omfang; storhed (i styrke eller grad)' og *djuphet* 'dyb, afgrund; dybde').

Ej heller det gammeldanske tekstkorpus som ligger excerperet i GldOs righoldige samlinger vidner om nogen videre interferens mellem *dyghth(-)* på den ene side og *mangefald(-)*, *storhet* og *djuphet* på den anden. Til dokumentation fremlægges samlingernes vidnesbyrd nedenfor, skønt kun i grove hovedtræk (d.v.s. uden nogen som helst form for detaljeret betydningsangivelse) og med opmærksomheden særlig henvendt på angivne (etymologisk ubeslægtede) modsvarigheder i fremmede kilder og danske paralleltekster:

djuphet, substantiv – belæggene i GldOs samlinger peger næppe ud over de anførte ordbogsoplysninger, idet betydningerne synes dækket af de nydanske substantiver *dyb*, (*stor*) *dybde*, evt. også *dybhed* (om den egen- skab ikke at være overfladisk (i sit tanke- og følelsesliv), jf. ODS *Dybhed* 3). Seddelmaterialet indeholder ingen eksempler på synonymer i danske paralleltekster, men anfører til gengæld en del fremmede kildesteder; de er alle latinske og viser at *djuphet* kan modsvare substantiverne *abyssus* ‘afgrund, (hav)dyb’, *profunditas* ‘dybde, umådelighed’ m.m. og *profundum* ‘dybde, (hav)dyb’ (evt. også *pelagus* ‘(åbent) hav’, i en lidt fri gengivelse), samt indgå i en formulering hvis latinske modsvarighed har adjektivet *profundus* ‘dyb, vidtstrakt, bundløs’ (*øtmywghets dyubhetz* [sic] Bonav.Pkt.:329r ~ *humilitate profunda*).

dyghth, substantiv – bortset fra at den især i bønnebøgerne (fx Bønneb. 1:164.13) belagte specialbetydning ‘styrke (af overjordiske væsener), (himmelsk) hærskere, (engle)skare’ (om hvis baggrund Giversen 1965:438) ikke er omtalt i ordbøgerne, dækkes seddelmaterialet vist groft sagt af de ovenanførte oplysninger fra Kalk. og Sdw. (hvormed kan sammenholdes den udførlige artikel *Dyd* Roos m.fl. 1958). *Dyghth* gen- giver særdeles hyppigt latinsk *virtus* ‘mandighed, mod, styrke, godhed, værd, dyd, (god) egenskab’ m.m. (enten alene eller sammen med en sy- nonymdublet) og er desuden fundet sporadisk som oversættelse af la- tinsk *effectus* ‘virkning, resultat’ m.m., *gloria* ‘ære, berømmelse’ m.m., *laus* ‘ros, fortjeneste’ m.m., *meritum* ‘fortjeneste, velgerning’ m.m., (*di- vinum*) *miraculum* (dog kun i belægget *gutz sønderligh dygdh oc vnder- ligh mackth* MariagerL.:386.2-3), *natura* ‘væsen, egenskab’ m.m., *potentia* ‘kraft, magt, evne, indflydelse’ m.m., *potestas* ‘kraft, magt, mulig- hed’ m.m., *pulchritudo* ‘skønhed, fortræffelighed’, *vis* ‘kraft, væsen, styrke, mængde’ m.m. samt vist også *bonum* ‘gode, fortrin, fordel’ m.m. og *condicio* ‘vilkår, natur’ m.m. (de to sidste ifølge sedler hvis udsagn først kan forstås med fuld sikkerhed, når der foreligger flere oplysninger om kilden »Johannes Suenonis glosser i håndskriftet Stockholm C 295«). *Dyghth* er endvidere brugt til gengivelse af middelnedertysk *art* ‘(natur- lig) beskaffenhed’ og *êre* samt fornsvensk *godhvili*, *høviska* og *tokt*, og i gammeldanske paralleltekster har det modsvarigheder som *dyrhet* ‘kost- barhed’, *goth gærning*, *hether*, *kraft*, *makt*, *navn* (jf. ODS *Navn*), *tukt*, *vit* ‘forstand, klogskab’ og *vælgærning*. Ordet indgår endvidere i omskriv- ninger hvis ækvivalenter i kilde- og parallelteksterne dokumenterer de samme betydninger af *dyghth* som en del af de ovennævnte gloser, no-

genlunde inden for skalaen 'egenskab, (god) virkning, styrke, godhed'; jf. disse eksempler: *Theligh ær fruckthen som dygdhen ær i træædh* PL (A) nr. 868 ~ *Quale sit arbustum talem dant arbuta gustum; fyrræ æn lækdom hauær sin dygth fulkumæt* Harp. (S):57.5-6 ~ *ante perfectam purgationem supra medicinam; thinnæ bønns dygd* Bønneb. 1:99.21-22 var. ~ *hwor godh thenne bøn er; fofængelig oc vien dygd* Suso:43.4 ~ *inaniter; til ath fræmes i dygdherne* Kempis:27.29 ~ *ad bene proficiendum; met dygdhæ gerningæ* SøndEv.:6.29 ~ *godhom gerningom*. – I sikre synonymfordoblinger har *dygth* tiest makkere som *kraft, makt og styrk*, men kan også ses sammen med *art, goth gærning, lov 'ros', navn, pris 'ros' og ære* (om fænomenet synonymfordobling – gengivelse af enkelt fremmed ord med (mindst) et par sideordnede synonymmer – se fx Wollin 1981:151f.; i de såkaldte interpretatoriske dobbeltoversættelser er det formentlig ofte så som så med synonymien).

dygtheful, adjektiv – Kalk. angiver betydningen 'dydig, god', Sdw. lidt mere nuanceret 'fortræffelig, udmærket, ædel; kraftig; fuld af fromhed eller dyd, dydig; god, nådig', evt. også 'forfærdiget med kunst'. GldOs seddelmateriale viser på ingen måde ud over disse forklaringer. Det forholdsvist sjældne ord optræder nogle gange som korrespondens til latinsk *virtuosus* 'kraftig(t virkende), god' m.m.

dygthegærning, substantiv – i de fåtallige belæg i GldOs samling dækker *dygthegærning* betydningen '(i etisk forstand) god gerning', jf. at Sdw. oversætter til 'dydig gerning' (Kalk. har ikke ordet).

dygthelik(e), adjektiv (adverbium) – ifølge Kalk. betyder ordet som adjektiv 'kraftig, havende (en vis) evne, udmærket; dygtig, tapper; dydig, god; hæderlig, ærefuld' og som adverbium 'dydig, bravt'; Sdw. angiver omtrent de samme betydninger af adjektivet som Kalk. (der dog mangler nuancen 'nådig, mild'), men specificerer for adverbiums vedkommende til 'fortræffelig, udmærket, vel; dydigt, med dyd; velvilligt, nådigt; høvisk, med værdighed'. Seddelmaterialet dokumenterer ikke mere vidtgående brug af ordet (ordene) end der er holdepunkt for i ordbøgerne, snarere tværtimod. Det (de) korresponderer ofte direkte med det latinske adjektiv *virtuosus* (adverbiet *virtuose*) eller indgår i fraser hvis ækvivalenter i kildeteksterne indeholder substantivet *virtus* (fx *oc til allæ dygdheligh fulkomels* Suso:4.2-3 ~ *ac omnium virtutum perfeccionem*). I kildetekster er der desuden sporadisk fundet modsvarigheder som de latinske adjektiver

amans (dog kun – i forstærket superlativ – i belægget *O, kæreste, sødesthe oc dygdelisth herre Jhesu Christe Mariager*L.:440.20-21 ~ *Superamantissime Domine*), *expetendus* ‘attråværdig, fortrinlig’ og *pretiosus* ‘kostbar, værdifuld’ m.m., middelnedertysk *gût van seden* og fornsvensk *nadheliker* ‘nådig, mild’ m.m. og *vililika* ‘frivilligt, velvilligt, gerne’. Gammeldanske paralleltekster kan have *deghelik* og *skiallik* ‘forstandig, agtværdig, retskaffen’ m.m. (måske også endnu en lille række adjektiver med samme noget ubestemte positive ladning som *deghelik*, dog efter al sandsynlighed i omtydet kontekst). – I forholdsvis sikre synonymfordoblinger optræder adjektivet sammen med gammeldansk *goth*, *guthelik*, *kær* og *søt*.

dyghthelikheth, substantiv – for at forklare dette ord henviser Kalk. til sine betydninger 2 og 3 af *dyghth* (‘dyd, tapperhed, dygtighed; hæder, venlighed’), Sdw. oversætter med ‘fortræffelighed; fromhed, dyd, dydigt væsen’ og mener sikkert det samme som Kalk., efter de fåtallige eksempler at dømme. Materialet i GldOs samling stemmer godt med ordbøgernes oplysninger, måske bortset fra at et enkelt eksempel spiller på en ikke-registreret medbetydning af ‘styrke, magt’ (*fforthij huat hellær wij arbejdhæ j modgangs drøffuilsæ ellær oc j syndærnes striid tha ickæ altenistæ bekænnæs j os, wor eghin skrøbæligheth æn oc sa jhoræ staar dygdæligheth thær wij fremmæs, forthij ath engæn kan bekænne sin styrcke ellær macht j fredzæns timæ Ær thæt sa, ath stridæn ær burthæ, tha kan icke dygdærnes wthronilsæ framgangæ* Gregor.Tract.:324v). Ordet optræder som korrespondens til de latinske substantiver *nobilitas* ‘ædelhed, fortræffelighed’ m.m. (eller *bonitas* ‘god beskaffenhed, godhed’) og *virtus* i kildetekster, og til gammeldansk *deghelikheth* i en paralleltekst; forbindelsen *mæt dyteligheth* RomD. 2:248 ækvivalerer forbindelsen *mæd blidæ ordh* RomD. 1:147 (i håndskrifterne af den gammeldanske Ivan Løveridder).

dyghthetehn, substantiv – førsteleddet i denne sjældne sammensætning, som kun Sdw. har optaget (i betydningen ‘tegn eller betegnelse for kraft (?); kraftigt tegn eller under; tegn på dyd’), er ifølge GldOs materiale oversættelse af en latinsk kildes *virtus*.

dyghthething, substantiv – ordet er ikke optaget i ordbøgerne og optræder kun (med to belæg) i én og samme kontekst, prædikenen til søndag efter juledag i postillen i Uppsala C 56, hvor det snarest betyder ‘om-

stændighed der vidner om dyd, ærbarhed' (alternerende med *dyghthelikt thing*).

dyghthigh, adjektiv – begge ordbøger oversætter til 'dydig', og hvis man heri ikke blot lægger den almindelige nutidige betydning ('ærbar, artig'), men også den rummeligere 'fortræffelig', så passer oversættelsen med GldOs (sparsomme) materiale. Ordet indgår en enkelt gang – sammen med synonymdubletten (?) *miskundelik* – i en formulering som modsvarer *virtus* i den latinske kilde: *for syne dygdughe oc myskundelighe gærninghe* MariagerL.:453.12-13 ~ *ex ejus virtutibus*.

mangefald, adjektiv (adverbium) – Kalk. anfører betydningerne 'mangfoldig, mange slags, mange gange; mange gange så stor (denne betydning kun som adjektiv)', Sdw. betydningen 'mangfoldig, megen', og disse definitioner dækkes groft sagt af materialet i GldO, der ydermere afhjemler betydningsnuancen 'stor, omfattende' (for så vidt som den ikke er dækket af ordet *mangfoldig*, jf. ODS *mangfoldig*). Både hvor direkte og indirekte korrespondens er anført fra kildetekster, drejer det sig mest om afledninger til latinsk *mult-*. Hyppigst optræder ordet i forbindelse (et par gange sammensætning) med det gammeldanske verbum *gøre* (sjældent *varthe* 'vorde, blive') som modsvarighed til latinsk *multiplico* 'mangfoldiggøre' m.m. (fx *Ok theth war giort ath daghene ware manighe folde giordhe*, *Aff hwilken dagh arkin bleff i Chariathiarim* Gld-Bib. 1Sam.:7.2 ~ *et factum est ex qua die mansit arca in Cariathiarim multiplicati sunt dies*, *Aff theres korns wijns ok olyes fruct ære the mongfolde wordne* OpbygSkr.:165r ~ *A fructu frumenti, vini, et olei sui, multiplicati sunt*). Desuden modsvarer det *multiformis* 'mangedannet, -formet, varieret, mangfoldig' m.m., *multiplex* 'mangfoldig, righoldig, mange gange større' m.m., *multiplicatus* præteritum participium (brugt som adjektiv) til *multiplico*, *multipliciter* adverbium til *multiplex*, *multo* 'meget, langt', *multus* 'megen, stor, betydelig' m.m. og indgår i et udtryk hvis latinske parallel har *multitudo* 'mængde, masse' (*efftær thynæ monifoldh storæ meskwndælichæ gerningher* Klosterb.:161.11-12 ~ *secundum multitudinem miserationum tuarum*). Enkelte gange indeholder parallellen dog en latinsk afledning på *di-* eller *dis-* (*discurro* 'løber til forskellige sider, løber omkring', *dissemino* 'udsår, spreder omkring', *diversus* 'vendt i forskellige retninger, forskellig, afvigende' m.m., fx *ok wedh them monghe foldhe ware sadhe æller føddhe cananeorum, amoreorum folke* Gld.Bib. 1Mos.:10.18 ~ *et posthaec disseminati sunt popu-*

li Chananaeorum); endelig én gang adjektivet *tantus* 'så stor, så megen'. I et par danske paralleltekster indgår substantivet *mikelhet* 'mængde' (jf. ndf.:20ff.) i ækvivalenten til en formulering med *mangefald* (*manfol sønder* Bønneb. 1:235.22 var. ~ *syndærs mygilhet*, tilsv. 2:36.3); desuden forekommer den gammeldanske parallel *mangen*.

mangefalde, verbum – dette ord, som ikke er optaget i ordbøgerne, optræder to gange i GldBib., begge som korrespondens til latinsk *multiplico*.

mangefaldelik(e), adjektiv (adverbium) – både Kalk. og Sdw. opgiver, at den adjektiviske brug af dette ord falder sammen med den adjektiviske brug af *mangefald*; adverbiet oversætter Kalk. 'mange gange, i stort tal', Sdw. 'mangfoldigt, på mangfoldig måde, til forskellig side'. Efter GldOs materiale at dømme, er der ingen forskel overhovedet i brugen af *mangefald* og *mangefaldelik(e)*, d.v.s. at også *mangefaldelik(e)* kan træffes i betydninger som 'stor(t), omfattende' og lign. Kildestederne – alle latinske – viser ligeledes de samme forhold som ved *mangefald*: hyppigt direkte eller indirekte modsvarigheder afledt på *mult-* (*multiplex*, *multipliciter*, *multiplico*, *multitudo*, *multus*), sporadisk andre med betydningskomponenter som '(stor) mængde, (stor) størrelse, (stor) spredning': adjektiverne *amplus* 'vid, rummelig, stor' m.m., *assiduus* 'vedholdende, uafbrudt', *quotuplex* 'hvor mangfoldig, hvor mange gange', *tantus* og *varius* 'mangfoldig, forskelligartet, varieret' m.m. og verberne *dilato* 'breder ud, udvider' m.m. og *magnifico* (kun overført:) 'gør meget ud af, værdsætter højt, priser højt' (*tw skuldhe monghefoldelighæ bredhgøre myn slækt* GldBib. 1Mos.:32.12 ~ *dilatates semen meum*, (*the ..*) *loffwadhe mangfaldelika gudh* Post.:384.12-13 ~ *magnificabant Deum*); hertil slutter sig *inculpo* 'beskylder, anklager', hvis forstavelsen *in-* kan forstås som forstærkende (jf. *Æræn bespottæs Rætvisæn for smaas Domæræn dømæs, oc then for tørnæt ær, mangæ foldæligæ skyllæs* KærISt.:286v ~ *Conspuitur enim gloria. condemnatur iusticia. iudex iudicatur. inoffensus inculpatur*). Synonymer i danske paralleltekster synes ikke at være fundet.

mangefaldelikhed, substantiv – ikke overraskende er ordbøgernes ovenanførte oplysninger dækket af GldOs materiale; her findes dog yderligere belæg på en betydning som bedst kan gengives med 'storhed, (stor) spændvidde' ell. lign. (for så vidt som den ikke er dækket af ordet *mangfoldighed*, jf. ODS *Mangfoldighed*). Ingen scddel er forsynet med (sik-

ker) gammeldansk paralleltekst (bortset fra Lucidarius-teksten), og kun en enkelt med kilde tekst – den angiver den latinske korrespondens *magnificentia* ‘stor(slået)hed, fortrinlighed’ m.m.

mangefaldhet, substantiv – ordbøgernes betydningsangivelse ‘mangfoldighed’ kan vist nok appliceres på hele seddelmaterialet fra GldO. Danske varianter er ikke registreret, men en hel del latinske kildesteder; de har enten *multitudo*, *pluralitas* ‘flerhed, stort antal, mængde’ eller *varietas* ‘uensartethed, mangfoldighed, afveksling’ m.m.

mangefaldigh, adjektiv, adverbium – som adjektiv betyder ordet ifølge Kalk. ‘megen, stor; flersidig, på mange måder’, ifølge Sdw. ‘mangfoldig, vekslende, varierende; mangel; mangfoldig, mangedobbelt’; kun Kalk. nævner den adverbielle brug, hvor betydningen angives som ‘flersidigt, på mange måder’, evt. også ‘mange gange’. GldOs materiale peger ikke ud over ordbogsoplysningerne (der efter eksempelmaterialet at dømmes sikkert skal opfattes som nogenlunde samstemmende). Der findes ingen danske varianter registreret, men derimod en række kildesteder, alle latinske; *mangefaldigh* viser sig enten direkte at modsvare et *multiplex* i disse eller at indgå i formuleringer hvis latinske korrespondenser indeholder verbet *multiplico* eller substantivet *diversitas* ‘forskellighed’ m.m. (eller *varietas*, alt efter tolkningen).

mangefaldighhet, substantiv – Sdw. oversætter blot til ‘mangfoldighed’, Kalk. angiver betydningerne ‘mængde, forskellighed’, og sedlerne i GldO stemmer tilsyneladende helt med disse oplysninger tilsammen. Et par gammeldanske paralleltekster viser sig at indeholde formuleringer med adjektiverne *atskiljelic* og *mikel*. Af kildesteder er et par latinske noteret, og de indeholder enten *diversitas*, *magnitudo* ‘(stor) størrelse, mængde’ eller *multitudo* som modsvarighed til *mangefaldighhet*.

storhet, substantiv – i seddelmaterialet er der rigelig dokumentation for de betydninger som Kalk. og Sdw. opgiver (jf. ovf.), vel at mærke også for den blot (af Sdw.) antydede ‘vælde, magt’ ell. lign. Ifølge kildecitaterne figurerer ordet som oversættelse til latinsk *immensitas* ‘umådelighed, umådelig størrelse’ m.m., *magnificentia*, *magnitudo*, *multitudo* (?), måske kun ved omydning), *potestas*, *qualitas* (?) ‘kvalitet, art’ m.m., *quantitas* ‘størrelse, omfang, mængde’, *vastitas* ‘uendelighed’ m.m. og *vehementia* ‘voldsomhed, styrke’ m.m., til middelhøjtysk *græze* samt til

fornsvensk *ymnogheth* 'overflod, rigelighed, rigdom' m.m. *Yverdathigheth* synes at være angivet som dansk synonym et enkelt sted (dog i Johannes Suenonis glosser, hvorom ovf.), og en enkelt gang optræder ordet side om side med gammeldansk *makt* i en synonymfordobling (*makt oc stoorhedh* Mandev.:161.9 ~ *potestas*).

(de latinske betydningsangivelser er normalt hentet fra Jensen&Goldschmidt eller Lewis&Short).

Som det fremgår, kan materialet fra GldO ikke godtgøre nogen form for overlappning mellem *dyghth(-)* på den ene side og *mangefald(-)* eller *djuphet* på den anden i den forstand at *dyghth(-)* og *mangefald(-)* resp. *dyghth(-)* og *djuphet* bruges som oversættelse af samme fremmede glose, eller i den forstand at gloserne har fælles synonymer. *Dyghth(-)* og *mangefald(-)* kan figurere inden for samme hypotagme (som i den gammel-danske bøn *ladh mek omwæl værdigh være ath vnfanghe the mangfolde dygder oc godhedh* Bønneb. 2:126.14-16, eller i det fornsvenske (postulerede) Gregorius-citat *swa som i hymmelska fadhers hwse ärw mangh hwilo rwm, äpther dygdenna marghfalloghet* LfK:116.22-24); men det siger selvfølgelig ikke noget om gensidig udskiftelighed, højst lidt om gensidig attraktion (måske fordi *dydernes mangfoldighed* er en slags topos, jf. at Sdw. citerer denne forbindelse fra tre kilder der i al fald ikke er direkte afhængige af hinanden; i to af tilfældene, Mecht.:324 og sv. Suso:18, drejer det sig om mere eller mindre frie gengivelser af Vulg. ps. 44.10: *Astitit regina a dextris tuis in vestitu deaurato, circumdata varietate*).

Til gengæld er der dokumenteret en let semantisk berøring mellem *dyghth* og *storhet*, idet *makt* synes at kunne bruges som synonym til begge ord. Synonymien mellem *makt* og *storhet* er dog kun bevidnet en enkelt gang og kun af en såkaldt synonymfordobling (hvorom ovf.).

Men uanset om materialet fra GldO dokumenterer berøring mellem det overvejende kvalitative *dyghth(-)* på den ene side og de overvejende kvantitative øvrige ord på den anden, eller det ikke dokumenterer berøring – det sidste kunne vel at mærke skyldes ren og skær tilfældighed –, så ligger der jo ikke noget semantisk svælg mellem de to ordgrupper. Man bør fx erindre, at afstanden fra 'styrke' til 'mængde' ikke er længere end at latinens *vis* kan gabe over den, og at betydningen af *magnificentia* ligger så tæt op ad visse af *virtus*' betydninger, at valget af *mangefaldelikheth* og *storhet* for *dyghth* vel strengt taget ikke kan kaldes

helt urimeligt. Det kunne give anledning til at spørge, om den ved første øjekast påfaldende alternation mellem *dyghth* og *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*) / *storhet* / *djuphet* da måske blot er udslag af, at trykbearbejderen har formuleret sig lidt omtrentligt – at han ikke har stilet højere end mod at finde nogle positivt ladede substantiver inden for betydningsfeltet '(stor) rækkevidde, rummelighed, almagt' ell. lign. til erstatning for *dyghth*, at anvende om Gud eller sjælen.

Som sagt råder der normalt umiddelbart erkendelig synonymi mellem ordene i håndskrift og tryk, jf. eksemplerne ovf.:8f. Netop når det drejer sig om ord af abstrakt indhold gives der dog tilfælde hvor synonymien er svagere, den betydningsmæssige overlappning eller berøring mellem glosserne mindre, og det kunne jo nok støtte en teori om, at *dyghth*-korrespondenserne *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*), *storhet* og *djuphet* blot skyldtes trykbearbejderen's relativt store tolerance m.h.t. valget af abstrakte ord. Foruden alternationerne *dyghth* ~ *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*), *dyghth* ~ *storhet* og *dyghth* ~ *djuphet* hører dog kun ganske få substantivkorrespondenser herhen, om nogen overhovedet: *drøvelse* og *skjalneth* 'uoverensstemmelse, splid' i håndskriftet over for henholdsvis *skam* og *vrethe* i trykket. Hvad adjektiverne angår, er materialet lidt større; men med *aghetik*, *skøn*, *stærk*, *tuktelik*, *utallik* og *ædel* over for henholdsvis *ønelik*, *skær*, *stor*, *skøn*, *væn* og *væn* er langt de mest radikale nævnt (jf. *drøwelsæ* Klosterb.:59.17-18 ~ *skam* Ghemen:b3r, *skyælnæt* Klosterb.:107.15 ~ *wrede* Ghemen:c8r, *awælegh* Klosterb.:89.23 ~ *ønelik* Ghemen:e8v, *skønestæ* Klosterb.:74.1 ~ *skæreste* Ghemen:d6v, *stærk* Klosterb.:86.21 ~ *stor* Ghemen:e6v, *twctæligæ* (*meth teris sedher*) Klosterb.:81.30 ~ *skøneste* (*met there seder*) Ghemen:c3v, *vtaligæ* Klosterb.:71.13 ~ *wæne* Ghemen:a5r og *ætlæstæ* Klosterb.:73.33 ~ *veneste* Ghemen:d8r).

Af disse korrespondenser er vel kun to rigtig påfaldende i denne forbindelse, korrespondenserne mellem de kvalitative *stærk* og *væn* på den ene side og de kvantitative *stor* og *utallik* på den anden, og langt den mest påfaldende af disse to, *væn* ~ *utallik*, er vel at mærke tvivlsom, fordi håndskriftkonteksten er så underlig, at der må foreligge forvanskning af en slags (jf. *i nogher grødhæ som woxer her paa iordhen, som ær manghæ vtaligæ yrther* Klosterb.:71.12-13 ~ *i iordsens grødhe soo som manghe wæne yrther* Ghemen:a5r).

Den hyppige brug af *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*) og den sporadiske brug af *storhet* og *djuphet* som modsvarigheder til *dyghth* er således hverken absolut uforståelig i sig selv eller ved en helhedsbetragtning af

ordvalget i de to Lucidarius-tekster. Særlig letforståelig er den dog heller ikke ud fra nogen af de to synsvinkler, tværtimod. Derfor må det anses for umagen værd at spørge efter faktorer inden for Lucidarius-kompleksets eget univers som evt. kunne have afstedkommet disse alternationer. I det følgende skal opmærksomheden henvendes på adjektivet gammel-dansk *digher* som en sådan mulig faktor.

Gammeldansk *digher* spænder over et bredere betydningsfelt end nydansk *diger* 'tyk, svær', der er en litterær genoptagelse fra det 19. århundrede (efter oldnordisk, norsk og dansk dialekt, alt ifølge DEO). Ud fra excerpterne i GldO at dømme er den almindelige betydning 'stor, betydelig, voldsom, megen', i adverbial brug 'meget, i høj grad, såre' (evt. også 'ofte'); jf. fx disse belæg (med eller uden paralleller): *for kip hwitling dyghær, eldær litæl sæx penning* FlensbSt.:§95; *Jeronimus .. war swa megtugh oc dyer klærck .. At enghen kwnne lighnes with hannum i all wiisdom* MariagerL.:373.5-9; *Han* (d.v.s. corallus) *dughær for storm. oc spækær diært wæthær* (det vil sandsynligvis sige 'dæmper voldsomt vejr') Harp. (Stenbog K):180.4-5; *Ta vordæ te bodæ dræpnæ j ten sammæ stridh .., oc ey dyærth folk vdhen te bodæ* SagnKrøn.:216.26-28; .. *Hugin .. regneræ[dæ] ey dygerth lengæ* SagnKrøn.:212.15-16; *muskatæ .. styrker oc dyert* (var.: *myghet*) *leffwer* Lægeb. [Harp?] (D):39v,a; *Alt thet folk j huset mundæ være vndrede dyerth* (varr.: *sare, mykit, storlige*) RomD. 2:145. Også den moderne betydning af ordet kendes i materialet; men eksemplerne er yderst sparsomme (bl.a. *Stampær man moræ mæth hunugh oc læggær with qwith thær dighær ær tha dughær thæt* Harp. (K):134.14-16, jf. lat. *Sic quoque feminei ventris curare tumorem / Dicunt, quo mulier quasi praegnans esse videtur*).

I håndskriftets Lucidarius-tekst bruges *digher* ikke helt sjældent. Skrivemåden er altid med y i rodstavelsen, hvilket vist er rent grafisk for *i*, idet de lydhistoriske håndbøger (GG §133, LUD 1:100-104) ikke regner med labialisering(sbasis) i ordet; spirantsvækkelsen kan være markeret (*dyær(t(h))*) eller ikke-markeret (*dygher, dyg(h)ær(t(h))*); betydningen er den gængse gammeldanske i de fleste af dens afskygninger, d.v.s. at der både sigtes til volumen/intensitet og lign. og til mængde – blot et par eksempler: *thær aff rees dyær skyælnæt i mællæn tøm* (d.v.s. Kain og Abel) Klosterb.:107.14-15; *alt thet ther regner, oc dygher reghen ær* Klosterb.:73.28; *forti at falkæt vor dyghært til tha vort syndæn megæl* Klosterb.:110.11-12; *hwi lyddæ Adam Euæ soo dyghært a moth gud* Klosterb.:104.8.

Bortset fra et helt specielt tilfælde, som skal kommenteres ndf., er

trykkets modsvarighed til håndskriftets *digher* én gang *dygert* (om volumen/intensitet (eller frekvens?): *fortij eth ræt menniske strider hver dag til thesse at thet mo woctæ sin egne ære Oc wære gud teckelict Oc thet ær gud tijl ære Oc kan eij worde wdhen dygert twanh tijl sith legome Ghemen:e6v*), én gang *stoor* (også om volumen/intensitet: *oc ther af ræes so stoor wrede at kaijn drap abel Ghemen:c8r*), ellers altid *megel*, *meghed*, *meg(h)et* (fx *Oc siden fick hon* (d.v.s. Eva) *saa megel a stvnd ath æde Then fruct at hwn gade thet eij ladet ath hwn sculle ther aff eij æde Ghemen:c2v*).

Hvis trykbearbejderens forlæg har haft adjektivet gammeldansk *digher* i nogenlunde de samme skriftformer som det bevarede Lucidarius-håndskrift, d.v.s. *dygher*, *dyg(h)ær(t(h))*, *dyær(t(h))*, så er det vel ikke helt usandsynligt, at han har kunnet regne gammeldansk *dyghth* – i det bevarede Lucidarius-håndskrift manifesteret *dydh*, (pluralis) *dyther*, *dygh*, *dygt* og *dyghyt* (der måske kunne forveksles med en *-het*-afledning), jf. ovf.:9 – for en slægtning af *digher*. Adjektivets udlydende *-er* er måske blevet forstået som bøjningsendelsen *-er* (oprindelig maskulinum nominativ singularis), der forekommer i 9 tilfælde i håndskriftet (jf. Ejder 1945:95) og modsvares af endelseløs form i trykket bortset fra én gang i pronominet *sjalv* (med tidligt ubøjeligt og langt ned i tiden bevaret *-er*, jf. Ejder 1945:234); trykket har højst et enkelt eget eksempel på adjektivendelsen *-er*, og det modsvares vel at mærke ikke af endelseløs adjektivform i håndskriftet, men af det tilsvarende substantiv (jf. *blyndher* Klosterb.:69.17 ~ *blijnd* Ghemen:a3v, *hwither* Klosterb.:75.9 ~ *hwid* Ghemen:d7r, *byg(t)her* Klosterb.:72.29 ~ + Ghemen:d7v, *byghdher* Klosterb.:73.1 ~ *bygd* Ghemen:d7v, *neÿldher* Klosterb.:57.18 ~ *negled* Ghemen:b1v, tilsv. 66.21 ~ b7r, *selueŕ* Klosterb.:68.14 ~ *selfwer* Ghemen:a2v, *sæluær* Klosterb.:91.29 ~ *selfue* Ghemen:f2r, *sæluær* Klosterb.:92.8 ~ *sielff* Ghemen:f2v, *hedæ* (substantiv) Klosterb.:87.8 ~ *heder* (adjektiv?) Ghemen:e7r).

Under forudsætning af at det forholder sig på denne måde, løser gåden – hvis man anerkender at der foreligger en gåde – næsten sig selv. For dersom trykbearbejderen overvejende har ønsket at gengive *digher* med *mikel* (sigtende både til volumen/intensitet og lign. og til mængde), subsidiært med gammeldansk *stor*, må han da også nærmest af nødvendighed være blevet ført til overvejende at gengive *dyghth* med et substantiv svarende til *mikel*, subsidiært et substantiv svarende til *stor*.

Helt restløst går regnskabet ganske vist ikke op. For det første giver denne hypotese ingen forklaring på *dyghth*-korrespondensen *djuphet*,

kun på korrespondenserne *mangefaldhet* (*mangefaldelighed*) og *storhet*. Og måtte man ikke for det andet vente brug af *mikelhet* (der er nævnt ovf. som en parallel til *mangefald*), snarere end *mangefaldhet* (*mangefaldelighed*), hvis hypotesen overhovedet skal eje gran af sandsynlighed?

Mens den første indvending er ubestridelig – om end heller ikke afgørende –, kan et eftersyn af *mikelhet* i GldOs samlinger nok tage brodden af den anden. Det forholdsvis rige eksempelmateriale viser, at ordets optræden på ganske få undtagelser nær er begrænset til GldBib., at det på ganske få undtagelser nær altid fungerer som oversættelse af latinsk *multitudo* – en enkelt gang eller to dog af henholdsvis *abundantia* ‘overflod’ m.m., *frequentia* ‘hyppighed, mængde’ m.m. og en frase med *cunctus* ‘al, hel’ –, at betydningen næsten altid er ‘mængde (af noget konkret)’, oftest specielt ‘folkemængde’, og at latinen i to af de tre tilfælde, hvor der måske ikke er tale om mængde, men om volumen/intensitet, alligevel har *multitudo* (j *thin æræw møgelheeth* GldBib. 2Mos.:15.7 ~ *in multitudine gloriae tuæ* og *aff sorgens ok myn gratz møghelheth* GldBib. 1Sam.:1.16 ~ *ex multitudine doloris et meroris mei*).

Trods sin afledningsbases vide betydning (‘stor, megen’) er *mikelhet* således tilsyneladende ikke semantisk rummeligere end de til *mangefald* (*mangefaldelik*, *mangefaldigh*) afledte substantiver, tværtimod. Thi disse substantiver – der må have været fuldstændigt synonyme indbyrdes, selv om de overleverede (latinske) korrespondenser tilfældigvis er forskellige (jf. ovf.) – sigter jo ofte foruden til stor mængde (af noget konkret eller abstrakt) til stort volumen, stærk intensitet, righoldighed, alsidighed og lign. Disse eksempler (foruden de ovennævnte modsvarigheder i fremmede kilder og danske paralleltekster) siger lidt om betydningsspredningen: *markens venhet aktes aff blomsters mannefolhet* Suso:48.3; *væl veet jak ath jak ær jkke værdugh til ath fonge graat for myne synders mangfuldeligheet* OpbygSkr.:216r; *hwr stoor ær thin søtmes mangefoldheth* Kempis:102.21-22; *æffthær thin vseyælighæ mektighet mangæfoldughet* Kempis:215.14 (~ *secundum multitudinem magnitudinis eius*); *O væluiligste fader/ wn ath ihesu christi værdskyldighedh/ storlighedh/ oc mangfoldelighedh/ opswælia/ oc forthære alle myne wverdighedh oc synder* Bønneb. 2:127.22-24’.

Hertil kommer, at *mikelhet* kunne mistænkes for ikke at have været gangbart dansk ca. 1510 (og det er vel at mærke hvad trykbearbejderen har været på jagt efter), når dets eksistens stort set kun er bevidnet af en verbum de verbo-oversættelse der er kendt, eller rettere berygtet, for sine mange til lejligheden fabrikerede latinismer (jf. fx Diderichsen [Haa-

strup] 1968:123f.); det kan ikke være tilfældigt, at 1550-bibelen har *mangfoldighed* som modsvarighed til *mikelhet* i de to citater fra GldBib. der er anført af Kalk. under artikelen *Megethed* (jf. Kalk.:loc. cit.). *Mangefald*-ordene er sikkert skåret over latinsk læst (*multiplex*) lige så vel som *mikelhet*; men modsat dette ord findes de spredt ud over en hel række forskellige gammeldanske kilder, også ikke-oversatte, og må altså have været alment kendte (i al fald i visse kredse, jf. ndf.); GldO har fx belæg på *mangefaldhet* fra bønnebøgerne, den gammeldanske passions-traktat, Mariager legendehåndskrift samt Kempis og Suso og belæg på *mangefaldelikheth* fra det liturgiske blandingshåndskrift Stockholm A 29, fra Bonaventura samt fra bønnebøgerne og endnu et par religiøse kilder.

På denne baggrund er det ikke overraskende, at trykbearbejderens valg er faldet på *mangefaldhet* (*mangefaldelikheth*) frem for *mikelhet*, hvis han skulle gøre det kunststykke at finde et kurant ord som på den ene side var en substantivering af indholdet i adjektivet gammeldansk *digher* 'stor, betydelig, voldsom, megen', og som på den anden side kunne erstatte gammeldansk *dyghth*, brugt om Guds magt, styrke og almindelige fortræffelighed. *Mangefald*-ordene udmærker sig i øvrigt generelt ved en specifik stilistisk valør og ved et specifikt genretilhørsforhold – de har deres gammeldanske hovedudbredelse i religiøse tekster og er dermed nærmest født højtidelige. Det gør dem naturligvis yderligere anvendelige i Lucidarius-magisterens højt gearede monolog om Gud, hvor de ligger sammenhobet; for tonen her er netop ophøjet, højtidelig, i al sin enkelthed.

Den ovf. diskuterede særforklaring er fremsat som ren hypotese, endda med knaster der har krævet bortforklaring, og det synes svært at opdrive tegn til støtte for den. Måske ligger der dog et vink i den følgende passage, hvor håndskriftets *dyært* kolliderer med trykkets *dydelighet*. På discipelens spørgsmål om hvorfor folk levede længe på Noas tid, men ikke senere, svarer magisteren ifølge håndskriftet:

at so som aff læsæs, the fryctædæ tøm tha visdom oc dyært thel guz looff (, oc ængæn surskaff som falkæt sydæn giordæ. forti thæt ældær eeth mænnæskæ dyært hoo thær mæth faar) *Klosterb.*:113.3-6.

Ifølge trykket siger han:

Forti at so som af læses The øptæ them tha i wisdom oc dydelighet tijl gudz looff (oc engen swr soo som folketh siden gjorde forti thet anger eth menniske hwo ther met far) *Ghemmen*:d2r.

I sin kommentar til håndskriftets Lucidarius-tekst siger C.J. Brandt (Luc.:76) at stedet »udentvivil [er] forvansket; *Gh.* har rettet det til: the [sic] øptæ (øvede) them tha i wisdom oc dydelighet til [sic] gudz loof [sic]. Det giver ialfald dog bedre Mening«. Brandt har ret i, at håndskriftet må være forvansket og at Ghemen-teksten giver (lidt) bedre mening. Hvis Brandt ydermere har ret i at henføre den bedre mening til et indgreb fra Ghemens (d.v.s. trykbearbejderens) side, kunne passagen ses som udtryk for at ordene *digher* og *dyghth(-)* har været snævert forbundne for trykbearbejderen – at han måske uvilkårligt har taget sit forlægs *dyært* ell. lign. for en form af *l* en form beslægtet med *dyghth* og så valgt at gengive det med *dyghthelighet* her, hvor der øjensynlig sigtes til menneskelige kvaliteter, og hvor således ingen af hans andre *dyghth*-modsvaregheder synes særlig oplagt (*mangefaldhet* etc.). Uden en sådan association kunne trykbearbejderen tænkes at have grebet ind på mange andre måder mod teksten, om end den supponerede foranstaltning forekommer temmelig nærliggende ud fra konteksten i sig selv.

Nu er Ghemen-trykket jo imidlertid ikke afhængigt af håndskriftets Lucidarius-tekst (jf. ovf.:6f.). Hvis en læsemåde er bedre i trykket end i håndskriftet, kan det derfor i teorien lige så godt skyldes at den er oprindelig som at den er opstået ved rettelse, og hvad Ghemen-læsemåden *dydelighet* angår synes den første mulighed ikke at være udelukket i praksis. Som der er gjort nærmere rede for andetsteds (Frederiksen 1993), kunne trykkets læsemåde *The øptæ them tha i wisdom oc dydelighet* være en fri – yderst fri – gengivelse af ordene *propter virtutes et gloriosas utilitates, quas jugiter perscrutabantur* i den passage fra Petrus Comestors *Historia Scholastica* der muligvis er kilde til magisterens replik (jf. at han med ordene *so som af læses* selv angiver den som citat). Forholder det sig rettelig sådan, må det citerede Lucidarius-sted vel blot ses som udtryk for at der undervejs i håndskriftoverleveringen er sket en af ydre lighed betinget, tilfældig forveksling mellem gloserne *dyghth* og *digher* (evt. p.gr.a. anticipation af *dyært* i den følgende sætning i håndskriftet), og så bliver stedet jo en noget mere spagfærdig støtte til forklaringsforslaget ovf. For øvrigt indeholder GldOs excerptmateriale talrige eksempler på ydre tilnærmelse mellem de to ord, d.v.s. skrivemåder med *y* for *i* og *i* for *y* og med betegnet svind af *th* i *dyghth* (jf. de ovf. citerede former fra håndskriftet); men egentlige forvekslinger synes ikke at forekomme uden for Lucidarius, bortset fra et enkelt muligt tilfælde ifølge C.J. Brandts næppe bindende tolkning (RomD. 2:275 retter han fra *dyger* til *dygdh* i verslinjen *thu hauer mek vist dyger til houe*, hvilket vel ikke hav-

de været nødvendigt, hvis han havde opfattet *dyger* som pluralis af *dyghth*; med betydningen 'hædersbevisninger' er det imidlertid fuldt brugbart som pluralis i denne sammenhæng).

Til sammenfatning kan det siges, at det næppe er strengt nødvendigt at gå vejen om ad *digher* for at forklare hvorfor Lucidarius-håndskriftets *dyghth* genopstår i Lucidarius-trykket som *mangefaldhet* (*mangefaldelikkhet*) eller *storhet* – *mangefaldhet* (*mangefaldelikkhet*) og *dyghth* strejfer i al fald hinanden semantisk, *storhet* og *dyghth* har en temmelig sikkert belagt semantisk fællesmængde, og større krav synes trykbearbejderen ikke nødvendigvis at have stillet. Men når nu synonymien normalt er gennemskueligere, og når der gives et – om end flertydigt – eksempel på konfusion af *digher* og roden *dyghth*-, så er det alligevel fristende at lægge i det mindste et medansvar for trykkets formodede valg af *mangefaldhet* (*mangefaldelikkhet*) og *storhet* på en enkelt middelalderlig sprogbrugers (for ham undskyldelige) vildfarelse: den at adjektivet *digher* og substantivet *dyghth* skulle være i familie med hinanden.

Ved denne formodning forvandles alternationen mellem *dyghth* på den ene side og *mangefaldhet* (*mangefaldelikkhet*) og *storhet* på den anden fra temmelig abnorm til på sin vis fuldt normal. Over for alternationen *dyghth* ~ *djuhphet* har formodningen imidlertid ingen virkning. Her er man altså nødt til at regne med afvigelse fra det normale, og det nedsætter naturligvis formodningens sandsynlighed.

Hvis den her fremsatte hypotese (med sine begrænsninger) skulle vinde forståelse, må det få konsekvenser for udformningen af artiklerne *dyghth*, *mangefaldhet*, *mangefaldelikkhet* og *storhet* i GldO. Men lige så tid- og pladskrævende det har været at underbygge og diskutere hypotesen, lige så lakonisk vil den sikkert komme til udtryk i en ordbogsartikels koncise form – der vil næppe tilstås den meget mere end en enkelt linje i parentes, evt. afsluttet med spørgsmålstegn. Hvad man måtte mene om ordbogsgenrens tilknappede væsen er naturligvis en privatsag; men det er al offentlig opmærksomhed værd, at der ikke nødvendigvis råder ligefrem proportionalitet mellem omfanget af en ordbogsartikel og omfanget af det bagved liggende udforskningsarbejde, ej heller i de tilfælde hvor der ikke, som her, har kunnet aflægges udførlig rapport om det.

Noter

1. Kursivering af opløste forkortelser er ikke påagtet i citater fra gammeldanske tekster.
2. Gammeldanske gloser der ikke følges af en teksthenvisning er normaliseret i henhold til GldOs praksis.
3. Kalk. *anfører* dette citat som eksempel på sin eneste betydning ('mængde') af *mangefaldelighed*, hvilket kunne antyde at han har glemt en betydningsangivelse; for det giver jo ikke mening at tale om *Jesu Kristi mængde*.

Kilde- og litteraturfortegnelse

- AEW = Jan de Vries: *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* (2. udg.). Leiden 1962.
- Bonav.Pkt. = Femogtyve punkter (*Viginti quinque memorialia*). Bonaventura. Tre skrifter i gammeldansk oversættelse 2, ed. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (ved Thelma Jexlev). Kbh. 1968.
- Brix, Hans, 1933: Om *Lucidarius* (Analyser og Problemer 1 (Kbh.):28-45).
- Brøndum-Nielsen, Johs., 1914: *Sproglig forfatterbestemmelse. Studier over dansk sprog i det 16. århundredes begyndelse*. Kbh.
- Bønneb. = *Middelalderens danske Bønnebøger 1-5*, ed. Karl Martin Nielsen. Kbh. 1945-82.
- DEO = Niels Åge Nielsen: *Dansk etymologisk ordbog* (2. udg.). Kbh. 1976.
- Diderichsen, Paul, 1968: *Dansk prosahistorie 1,1*. Kbh. (det pågældende afsnit skyldes Niels Haastrup).
- DSH = Peter Skautrup: *Det danske sprogs historie 1-5*. Kbh. 1944-71.
- Ejder, Bertil, 1945: *Adjektivändelsen -er i de nordiska språken, särskilt i svenskan*. Lund.
- Ekström, Per, under udgivelse: *Kodikologische Beschreibung der Handschrift AM 76,8:o: Ergebnis der Lagenuntersuchung und Datierung mit Hilfe der Papierzeichen*.
- Feilb. = H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål 1-4*. Kbh. 1886-1914.
- FlensbSt. = *Flensborg stadsret*. [C. 1300] (Danmarks gamle Købstadlovgivning 1, ed. Erik Kroman (Kbh. 1951):113-135).
- Frederiksen, Britta Olrik, 1990: En detalje i Den hellige Jomfrus anatomi. Om udtrykket *mirra thorn* i en gammeldansk Mariavise (Danske Studier 1990 (Kbh.):5-40).
- Frederiksen, Britta Olrik, 1993: Før syndfloden. Om et muligt Petrus Comestor-citat i den danske *Lucidarius* (ndf.:111-115).
- Friis, Oluf, 1945: *Den danske Litteraturs Historie 1*. Kbh.
- GestaDan. = *Gesta Danorum pa danskæ efter Cod. Holm. B 77 (B) og Cod. Holm. C 67 (C)* (Gammeldanske Krøniker, ed. M. Lorenzen (Kbh. 1887-1913):1-60).

- GG = Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling 1 (2. udg.), 2-8. Kbh. 1950-73.
- Ghemmen = [Gotfred af Ghemens tryk af Lucidarius], Kbh. 1510 (Det kongelige Bibliotek, Kbh., sign. LN 135).
- Giversen, Søren, 1965: Engle (Gads Danske Bibelleksikon 1 (Kbh.):437-439).
- GldBib. = Den ældste danske Bibel-Oversættelse, ed. Chr. Molbech. Kbh. 1828 + Gammeldansk Bibeloversættelse. Den utrykte del 1-4, ed. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. Kbh. 1968-69.
- GldO = Gammeldansk Ordbog, under forberedelse af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (på Københavns Universitet, Amager).
- Gregor.Tract. = Tractatus Sancti Gregorii skreffwæn til nogræ clostær iomffrvær (i Grinderslev-håndskriftet (AM 783,4^o) 311v-327r, her citeret efter afskrift i GldOs arkiv).
- Harp. = Harpestræng. Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogeboøger, ed. Marius Kristensen. Kbh. 1908-20.
- Haastrup, Niels, se Diderichsen, Paul.
- Jensen&Goldschmidt = J.Th. Jensen og M.J. Goldschmidt: Latinsk-dansk Ordbog (2. udg.). Kbh. 1920.
- Kalk. = Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700) 1-5 (2. udg.), 6. Kbh. 1976.
- Karker, Allan, 1975: Mellem ordbog og tekst. Omkring Rimkrøniken vers 540 og 552 (Nordiske Studier. Festskrift til Chr. Westergård-Nielsen (Kbh.):147-154).
- Kempis = Thomas a Kempis Fire bøger om Kristi efterfølgelse, ed. F. Rønning. Kbh. 1885.
- Klosterb. = En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76,8^o), ed. Marius Kristensen. Kbh. 1928-33.
- KærlSt. = Kærlighedens sting (Stimulus Amoris). Bonaventura. Tre skrifter i gammeldansk oversættelse 3, ed. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (ved Thelma Jexlev). Kbh. 1968.
- Lewis&Short = Charlton T. Lewis and Charles Short: A Latin Dictionary Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary. Oxford 1975.
- LfK = Skrifter till läsning för klosterfolk, ed. F.A. Dahlgren. Sth. 1875.
- Luc. = Lucidarius, en Folkebog fra Middelalderen, ed. C.J. Brandt. Kbh. 1849.
- LUD = Aage Hansen: Den lydlige udvikling i dansk 1-2. Kbh. 1962-71.
- Lægeb. [Harp. ?] = [Lægebog fra top til tå] (Lægebøger – Bondepraktika – Griseldis, ed. Det danske Sprog- og Litteraturselskab (Kbh. 1970):1-146).
- Magnússon, Ásgeir Blöndal, 1989: Íslensk orðsifjabók. Reykjavík.
- Mandev.: Mandevilles rejse i gammeldansk oversættelse tillige med En vejleder for pilgrimme, ed. M. Lorenzen. Kbh. 1882.
- MariagerL. = Mariager Legende-Haandskrift, Gl. kgl. Saml. 1586 4 to, ed. Gunnar Knudsen. Kbh. 1917-30.
- Mecht. = Hel. Mechtilds uppenbarelser öfversatta från latinet år 1469 af Jöns Budde, ed. Robert Geete. Sth. 1899.
- ODS = Ordbog over det danske sprog 1-28. Kbh. 1918-56.
- OpbygSkr. = Opbyggelige skrifter efter Cod.Holm. A29 (afskrift i GldOs arkiv).
- PL = Peder Låles Ordsprog. Danmarks gamle Ordsprog 1, ed. Iver Kjær og Erik Petersen. Kbh. 1979.

- Post. = [gammeldansk postil i håndskriftet Uppsala C 56]. Svenska medeltids-postillor 3, ed. G.E. Klemming. Sth. 1893.
- RomD. = Romantisk Digtning fra Middelalderen 1-3, ed. C.J. Brandt. Kbh. 1869-77.
- Roos, Heinrich m.fl., 1958: *Dyd* (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder 3 (Kbh.):383-389).
- SagnKrøn. = Sagnkrønike i Stockholm efter Cod. Holm. K 46 4 to (Gammeldanske krøniker, ed. M. Lorenzen (Kbh. 1887-1913):193-219).
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien Iff. Lund 1898ff.
- Sdw. = K.F. Söderwall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket 1-2. Lund 1884-1918. Supplement ved K.F. Söderwall, W. Åkerlund, K.G. Ljunggren och E. Wessén. Lund 1925-73.
- Suso = Henrik Susos Gudelig Visdoms Bog. Dansk Klosterlæsning 1,1, ed. C.J. Brandt. Kbh. 1858.
- sv. Suso = H. Susos Gudelige Snilles Väckare, ed. Rich. Bergström. Sth. 1868-70.
- SøndEv. = Kirkeårets Søndags-Evangelier. Dansk Klosterlæsning 1,3, ed. C.J. Brandt. Kbh. 1865.
- Vulg. = Biblia Sacra Vulgatae editionis. Rom 1965.
- Wollin, Lars, 1981: Svensk latinöversättning 1. Processen. Lund.
- ØMO = Ordbog over danske Ømål, under forberedelse af Københavns Universitets Institut for dansk Dialektforskning (på Københavns Universitet, Amager). Bind 1 (*A – bladlås*) og Tillægsbind (Indledning m.m.) er udkommet 1992. Kbh.

Den geniale Schack og Phantasterne (1857) 1993

Af Erik M. Christensen

Hans Egede Schacks roman, vores begreb om perioden 1800-1870 i dansk litteratur, og vores begreb om verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse sammenstilles i det følgende.

Den umiddelbare foranledning er den dobbelte, at romanen er gået op for mig på en ny måde, den har skiftet betydning simpelthen, samtidig med at jeg ser Søren Schou i *Kritik* nr. 101 side 79 benytte begrebet »supplering« ved meningsanalyse på en måde som kan være egnet til at opløse et ellers fastlagt betydningsindhold i dette nøglebegreb.

Tillad mig derfor, inden jeg tager troen fra Schack, at præcisere hvad en suppleringsbasis faktisk er. Begrebet blev indført i en afhandling 1971 og siden definatorisk skærpet:

En suppleringsbasis er en intersubjektivt identisk, mere eller mindre struktureret og reviderbar sammenhæng, som med erfaringsgyldighed indeholder fremtrædelsesformer for mening som har eller skal have bestemmelsesgyldighed for tekst og tolkning som fremtrædelsesformer for tekstens mening. [Christensen, 1979, 98].

Det er en grusom salve, men tænk på verifikation af en oversættelse ved hjælp af en ordbog for de to sprog. Ordbogen fungerer i det tilfælde som suppleringsbasis med bestemmelsesgyldighed. Af den slags opererer vi i litteraturvidenskaben faktisk med utallige mere eller mindre veletablerede suppleringsbaser med henblik på verifikation af mere eller mindre plausible meningsanalyser. Men de typiske suppleringsbaser, som næsten altid påkaldes ved en rutineundersøgelse af en foreslået eller tænkelig fortolkning af en foreliggende tekst er disse: 1) sproget (historiske ordbøger), 2) realia (leksika og historie), 3) forfatteren (biografi, psykologi etc.), 4) hans værker iøvrigt (som fortolket uden større problemer), 5) tekstens specifikke tilblivelse (genetisk rekonstruktion), 6) tekstens

genre (genretypologi og -historie), 7) perioden (forståelseshorisonten, idéhistorie).

Mit emne er Hans Egede Schack, *Phantasterne* (1857) med hensyn til romanens rette, historisk forpligtede fortolkning dags dato. Jeg henviser til alle de velkendte suppleringsbaser (1-7 ovenfor), således som de foreligger udarbejdet i detaljer i litteraturvidenskab omkring *Phantasterne*, i anerkendte litteraturhistorier og i vores almindelige selvforståelse i dag, sådan som den forudsættes, når vi taler sammen på almindelig og ganske harmløst velfungerende måde i den danske dagligdag.

Jeg er tilbøjelig til at mene, at perioden 1800-1870 med fordel kan betragtes som den idéhistorisk velkendte »optimistiske dualisme«, som jeg foreslog i 1966 og præciserede i 1969. Jens Kr. Andersen har i sin store afhandling om *Phantasterne* arbejdet meget bevidst med suppleringsbaser (Andersen, 1978, 97ff) og indgående drøftet den optimistiske dualisme over for periodebegrebet »idealisme«. Han beslutter sig for et nyt begreb »optimistisk idealisme« (ibid. 244ff), som ganske vist skal betegne en dualistisk virkelighedsopfattelse (tiden over for evigheden) og altså ikke heri adskiller sig fra den optimistiske dualisme som idéhistorisk beskrivelse af perioden. Pointen skulle være, at perioden vægter evigheden eller »ideen« så stærkt, at mit gamle begreb »optimistisk dualisme« kunne vise sig at være vildledende ved at tillade at vi antager at periodens mennesker faktisk kunne vægte immanensen som ligeværdig med transcendenzen, tiden som ligeværdig med evigheden.

Det er min tese i denne sammenhæng, at Schack faktisk bevidstheds-historisk befandt sig i en situation, hvor han selv ønskede at fastholde en sådan optimistisk dualisme med stærk agnostisk begrundelse og tendens til at slå om i hævde af alt andet end »idealisme«, d.v.s. materialisme eller begrænset synsfelt til det positivt foreliggende virkelighedsbillede uden antagelse af nogen evighed. I hvert fald uden dogmatik.

Man kan naturligvis vende mit forehavende, som er at levere en sikker fortolkning af *Phantasterne*, på hovedet og sige, at det som jeg er ude på er at vindicere den optimistiske dualisme som et bedre periodebegreb end den stærkt evigheds- og transcendensbetonende idealisme. Det er jo nemlig et karakteristisk træk ved verifikationsproblemet dynamiske struktur, at forholdet mellem a) teksten, b) fortolkningen og c) suppleringsbasen er et gensidigt afhængighedsforhold, således at fortolkningen (betragtet som supplerende fremtrædelsesform for teksten) faktisk styrker suppleringsbasens gyldighed.

Hans Hertels uundværlige *Omkring Phantasterne* (1969) har bl.a. en anonym anmeldelse af romanen i *Lolland-Falsters Stiftstidende* den 24. december 1857:

Det er en meget tiltrækkende Digtning, en unævnt Forfatter her byder danske Læsere. [...]

[...] Men henimod Slutningen veed man ikke, om det er en gennemført, styrkende Ironi, eller en almindelig Novelle, man har for sig; og fra det æsthetiske Standpunkt synes det os, at Digteren burde have hævet Sløret over Elskerindens Charakter mere, end skeet er; thi nu lægger man Bogen fra sig uden ret at vide, om den helbredede Drømmer virkelig har grebet en solid Lykke, eller om hans Liv just nu er bleven Byttet for den grundigste og alvorligste af Skuffelser, man troede han var kommen langt ud over. Med andre Ord: man veed ikke ret, om Fortællingens Ironi gjælder de skildrede Drømmere, eller om den ikke ogsaa har *Læseren* lidt til Bedste. [...] Denne Bog synes ikke at kunne være skreven uden med en moden Mands øvede Pen. [Hertel, 1969, 61-62].

Jeg er i stand til at indlæse min egen tolkning af *Phantasterne* i den ukendte anmelders tankeverden under nedskrivningen af denne bemærkelsesværdigt hæderlige reaktion på en fascineret læsning.

Vi kan begynde med det allervigtigste. Vi véd ikke ret, om romanens slutning skal tages efter pålydende, eller om den er højdepunktet af rædsel. Som bekendt er *Phantasterne* fortalt i første person, og som bekendt er der en meget stærk tradition til fordel for en nedladende fortolkning af romanens slutning. Hans Egede Schack skulle selv have været noget af en fantast og desværre ikke i stand til at hæve sig over sig selv, da han måtte forsøge at afrunde sin digtning om de henholdsvis forulykkede og fantastisk frelste fantaster. Conrad, jeg-fortælleren, begaves følgelig med en spansk prinsesse. For at det ikke skal være løgn. Men hvad nu, hvis læseren på Lolland-Falster (min tipoldefar?) har ret i overordentlig grad? Hvad nu, hvis Hans Egede Schack var genial og konstruerede sin roman som et kippende billede, der vekselvis fremtræder som eventyrlig happy-end og som græsseligt bedrag, selv-bedrag, vanvid? Der kræves jo blot det, som anmelderen på Lolland-Falster har registreret, at man bevidst tager forfatteren 100 % alvorligt og går ud fra at hvad han skrev var vel gennemtænkt og netop lagt i denne form fordi den alene udtrykker hvad der skulle siges. En spansk prinsesse af blodet? Virkelig? Kunne det ikke

tænkes, at Conrad er blevet lige så gal som Christian, der tosser rundt på en galeanstalt og tror han er Jesus Kristus? Selvfølgelig kan det tænkes, og tanken er vidunderlig! På den måde drejer romanens slutning ind i romanen selv som et dementi af alt det fortalte, eller noget af det, men hvor meget? Hvor er bruddet? Ligger det omkring hans universitetseksamen, hvor han beslutter sig til ikke længere at fantasere og derfor med tilfredshed og som en stor sejr modtager en dårlig eksamenskarakter? Ligger Conrads definitive skred ind i den æstetisk kontrollerede, velfortalte roman-som-om-det-var-realitet-og-beretning på det sted, hvor han begynder at forholde sig til en fuldstændig kafkask bureaukratisk maskine, hvori han indordner sig uden enhver personlighedsytring og således erobrer den højeste chefs faderlige kærlighed og personlige besøg og protektion og mægtig forfremmelse? Eller ligger Conrads galskab nøjagtig som Christians helt i begyndelsen? Kunne den have været undgået, hvis han ikke var faldet i klørne på den elskovssyge tante og den troløse enke med deres kristeligt brændende seksuelle begær og tilsvarende kyskhed over for den unge mand? Eller er Conrad virkelig helbredt, virkelig? En prinsesse, en spansk prinsesse? Det lyder af Cervantes, *Don Quijote*, og det er jo også sådan man plejer at bestemme Hans Egede Schacks primære forbillede. Med efterfølgende beklagelse af at han dog ikke kunne afstå fra en happy-end. Sludder!

Det er det klassiske, hermeneutiske problem nr. 1: tør vi antage, at denne foreliggende tekst er perfekt, sådan at forstå, at så længe vi ikke kan indse at den er perfekt, så længe er det vores egen fejl, og vi skal justere vores fordomme, finde de tilstrækkelige suppleringsbaser. Tør vi? Lad os nu se. Opgaven er nu, som Aristoteles skal have sagt, at »redde fænomenerne«, i vores sammenhæng at redde teksten, sådan at ingen del af den skal betragtes som uvedkommende eller stridende imod den bedst mulige forståelse af teksten som helhed. Det vil her kræve, at vi giver afkald på at betragte romanen som et forsøg på at skildre fantasteriets risici og affektationens farer og karakterens lutring med en lidt betænkeligt påklippet happy-end om prinsessen og det halve kongerige. Men hvad så? Hvad er meningen da fra først til sidst?

Meningen er at involvere læseren i en selvprøvelse og et medarbejderskab på romanen og i den historisk givne virkelighed i anledning af den så godt som altomfattende forurening af menneskelig lykke og sund fornuft, som kristendommen i den kendte form har påført os. Romanens usandsynlige slutning er digtet således, for at vi skal spørge os selv i hvilken forstand denne roman er en sand fortælling.

Hans Egede Schack tilbyder os et paradoksalt alternativ. Når vi mod slutningen af romanen begynder at tvivle på om dette her hænger rigtig sammen, så kan vi vælge enten 1) at sige, at slutningen virker som Schacks ønsketænkning, der svigter romanens iøvrigt gennemført kunstneriske realisme og dens kritik af fantasi i digtning og liv, eller 2) at sige, at det var da morsomt at det kunne gå Conrad så godt, men sådan går det nu oftere i fantastisk digtning, oftere end i livet, sådan set. Dette tilbud er paradoksalt velberegnet lagt til rette af Schack, fordi han i begge tilfælde står som taber. Enten er han ikke i stand til at sætte sig ud over sin egen tilbøjelighed, eller også er han ikke i stand til at overskue og fastholde en realistisk komposition. Alternativet er på denne måde ikke noget sandt alternativ; men det er tydeligvis på denne måde det er konstrueret og har fungeret frem til denne dag, så vidt man kan se. En velkendt formulering af mulighed nr. 1 som værende sandheden om *Phantasterne* og den fantastiske Schack har vi i traditionen efter Valdemar Vedel, lammende proklameret i Carl Roos' indledning fra 1925, som er genoptrykt flere gange, endog under Det danske Akademis auspicer i Gyldendals Bibliotek 1964:

Vi staar os ved at fastholde dette Synspunkt. Det forklarer baade Bogens usædvanlige Værdi, som Eftertidens Dom har bekræftet, og dens Svaghed, som den taaler at faa erkendt. Det belyser nemlig Emnets inderste Ironi, for hvilken Forfatteren, der er identisk med Helten, selv er gyst tilbage, eller for hvilken han har været et Offer: [...]. [Hertel, 1969, 194].

Mulighed nr. 2 findes fint formuleret af den tyske skandinavist, Fritz Paul (Göttingen), en smule ændret fra den første udgave af KLL til den næste:

Das Hauptmotiv der Phantastik, dessen Symbol die alte Eiche ist, wird auf verschiedenen Ebenen konsequent durchgeführt und geht schliesslich in der märchenhaften Heirat mit der spanischen Prinzessin offensichtlich in die Wirklichkeit über. Dabei werden die heterogenen Bestandteile des Vorgangs, Phantastik, Ironie, Satire und alltäglicher Realismus, auch auf den formalen Aufbau und die stilistische Behandlung übertragen, so dass die Einheit des Romans nur gelegentlich in Frage gestellt ist. [KLL, XII, 7438].

Das Hauptmotiv der Phantastik, dessen Symbol die alte Eiche ist, wird auf verschiedenen Ebenen konsequent durchgeführt und geht

schliesslich im Motiv der märchenhaften Heirat in eine romanhafte Wirklichkeit über. Dabei werden die heterogenen Bestandteile des Vorgangs, Phantastik, Ironie, Satire und alltäglicher Realismus, auch auf den formalen Aufbau und die stilistische Behandlung übertragen, so dass die Einheit des Romans nur selten in Frage gestellt ist. [KNLL, 14, 854].

Fritz Pauls omsving fra »die Wirklichkeit« til »eine romanhafte Wirklichkeit« spejler det af Schack opstillede paradoksale alternativ, uden at alternativet fastholdes af Fritz Paul som planlagt af Hans Egede Schack. Åbenbart havde den ukendte anmelder i 1857 større tillid til teksten og sine egne – også for ham – måske uigennemskuelige reaktioner som læser af *Phantasterne*.

Jeg siger *måske* uigennemskuelige. Det kan nemlig ikke udelukkes, at det i 1857 (den 24. december i *Lolland-Falsters Stiftstidende*) har været en praktisk umulighed at fremlægge den tolkning, som er det store alternativ til det lille paradoksale nr. 1-2. Det store alternativ kan sammenfattes i et billedligt udtryk, som altid har fængslet bogens læsere, egetræet. Med det begynder romanen, som jo er en fortælling i 1. person ental, Conrads fortælling:

For faa Aar siden stod der i en Egn i Sjælland et gammelt, ærværdigt Egetræ, om hvilket Egnens Beboere med en vis Stolthed pleiede at fortælle, at det var over sine tusind Aar gammelt. [Schack, 1951, 21].

I grunden har jeg i dag svært ved at se, hvordan man har kunnet få sig selv til at mene og atter mene, at dette egetræ er symbolet på drengenes fantasteri. Men sådan er det, når en tekst har skiftet mening, så kan det være svært at se den tidligere, nu mindre plausible mening. Suppleringsbasen er åbenbart blevet skiftet ud og skal først hentes tilbage. Men godt, i de velkendte læsemåder (Schacks paradoksale alternativ 1-2) har egetræet denne symbolfunktion (jvf. Fritz Paul i KLL og KNLL), og vi må fra nu af og altid i fremtiden fastholde, at denne læsemåde var forudset af Hans Egede Schack. Men han planlagde også det store alternativ, hvori egetræet er symbol på kristendommen i landet. Det kan jeg selvfølgelig let påstå, når jeg først har fundet på det. Men passer det? Ja, det passer! Det passer for det første med den umiddelbare kontekst:

Præsten, som selv var nede at beskue den Faldne, tolkede den almindelige Sorg ved at udbryde i et alvorsfuldt: »*Fuit Ilium!*« hvortil han, skjøndt vistnok mindre passende, endnu føjede: »*Fuimus Troes!*« Herremanden, min ærede Farbroder, paa hvis Grund Træet havde staaet, erkjendte, at det havde været fælles Eiendom, og viste sin liberale Tro i Gjerningen ved at lade det uddelc til Brændsel blandt Sognets Fattige. Og Huslæreren, som ikke var uden lærd og æsthetisk Dannelse, bemærkede i den Anledning, at det tusindaarige Træ, der havde sin Rod i Hedenskabet, saaledes ogsaa havde faaet en hedensk Ligprædiken og en hedensk Begravelse. [Schack, 1951, 21].

Alt dette på romanens første side! Kan der være nogen tvivl? Præstens ord, som er et berømt Vergil-citat (»Troja forgik, og vi var Trojanere«) betegner jo, som hedensk ligprædiken over de svundne tusind år på stedet, netop præstens indre tilstand – der er ikke hold i hans tro. Kirken, det gamle træ i landet, vel godt tusinde år, er blevet til brændsel for fattigfolk (Herremanden handler luthersk i sin liberale tro), kommen af det usande og endt i det usande. Det er da også præstens søn, Christian, der bliver vanvittig på den betydningsfulde måde, at han inden for anstalten fører sig som fantastisk Jesus Kristus, hvor hans far udenfor fører sig hedensk-pompøst-litterært som en slags bluff-nummer til benefice for bønderne, den indforståede lærer og den (tilsyneladende) betænkelige fortæller, Conrad. Conrads »vistnok mindre passende« er det gådefulde ord, som læseren aldrig nogensinde skal få fuldt opklaret: har Conrad selv gennemskuet den fortælling, han fortæller, eller fortæller Hans Egede Schack gennem Conrads fortælling bag om ryggen på ham? Med andre ord: hvor gal, fantastisk eller listig og farlig er Conrad? Jeg ser i min ordbog, at Konrad er et gammelt tysk låneord, af oldtysk, første led betyder »dristig«, andet led betyder »råd«. Er Conrad Hans Egede Schacks alter ego eller er han et fiktivt selv engageret i kirkekampen som listig ødelægger? Bliver han gal af sit ukristelige forehavende eller siger Schack at han er blevet ødelagt af kristendommen som tusind års kulturdominerende vanvittige fantasi?

Jeg kunne nu lade mig trække ind i en fortolkende parafrase af *Phantastierne* fra først til sidst. Dilemmaet ville forblive det samme, min læser ville trættes til opgivelse, for ikke at tale om mig. Men lad mig minde om et par ting. Conrad lader i sin fortælling barndomsvennen Thomas slippe nådigt fra barndomsvenskabet. Thomas er jo det gamle, evangeliske tviv-

lernavn, og Thomas synes at klare sig flot i samfundet og livet, således som Conrad beretter. Altså synes der at være en mulighed, til trods for kristendom og kirke, for at bevare sund menneskelig forstand og livslykke i det land, som Conrad fortæller om. Men hvis Conrad faktisk er gal? Så véd vi ikke noget, er bare hensat i ekkorummet, hvor vi får det svar ud, som vi putter ind, eller omvendt. Christian (det gamle kristne navn for Enhver) er præstens søn og den førende fantast, ja. Det er da også ham som digter den novelle, der næsten synes at være en fortegnelse for deres følgende liv, »Christians Novelle« (50-66). Han har skrevet den i et hefte »af det samme blaagraae Papir, hvorpaa Præsten, Christians Fader, altid plejede at skrive sine Prækener« (51). Det er nok sådan som Conrad siger med det »religiøse Argument, der var et af Præstens Mundheld«: »Gud regerer jo Alting viselig« (45), verden er helt gal. I kapitel II anskueliggøres sammenhængen mellem seksualdrift, kristelighed, fortvivlelse og sado-masochisme, onani. Det menneskelige fællesskab opløser sig i énsomhed, isolation, tendentiel destruktion. Den stærkeste livsdrift slår om. Dr. Holm er til stede. Han advarer (klog af egen skade?) om de forskruede fruentimmeres langtidsvirkning (90), det får Conrad til at føle sig dobbelt bundet til dem. Man læse selv hvordan og hvorledes det videre går. Christian lader på anstalten sin tilbedende ven kravle op i træer for at tiljuble ham derfra, når han er »Vorherre, der gaacr forbi i stort Optog« (255). Og Gud véd hvordan det i grunden går tvivleren Thomas. Hør blot:

Den Pige, Thomas havde udkaaret sig, var saaledes en Datter af Tante Therese, hvis Mand for et Par Aar siden havde opnaaet at blive Biskop og Tilsynsmand i Kirken. Kort derpaa var hun død, efter et mindre lykkeligt Ægteskab; og det gjorde, som man kan vide, et underligt Indtryk paa mig, nu at høre, at Thomas elskede hendes Datter; men det Fremherskende heri var dog Glæde over, at det ikke var mig, som syntes om hende. [Schack, 1951, 267].

Selv kommer Conrad ud for at hans prinsesse Blanca får vanskeligheder med sit angiveligt hjemlige Spanien på grund af et spørgsmål om den rette (katolske) tro (271 ff).

Nu kan det være nok. Man kan sige, at som Cervantes skrev *Don Quijote* som ridderroman for at gøre op med genren, således skrev Hans Egede Schack *Phantasterne* som fantastroman for at gøre op med fantasteriet, kristendommen.

Opgøret er sådan konstrueret, at det er udvejsløst inden for romanens fiktive, gennemlitterære ekko- og spejlingsrum. Kun opgørets uafvendelige nødvendighed synes uomgængeligt klar. Egetræet er faldet, nye træer er opgaven, måske en mulighed, måske ikke.

Man ved at Hans Egede (hvilket navn!) Schack (1820-1859) havde taget indtryk af Søren Kierkegaard, at han gennem P. L. Møller havde forbindelse til den nyeste franske litteratur, at han var blevet sat igang som litterat af fantasten C. J. L. Almqvist i Sverige og at han havde forbindelse med Danmarks førende materialist, Frederik Dreier. Der kan bygges rigeligt med suppleringsbaser af dette. Jørgen Holmgaard véd endog i *Dansk litteraturhistorie*, at Schacks andet romanværk, fragmentet *Sandhed med Modification* gør alt det, som Jørgen Holmgaard har savnet i *Phantasterne*:

I fragmentets hovedparti finder man nemlig en barndomshistorie, der fortæller alt det, som vi ikke hører om i *Phantasterne*, der påfaldende nok kun beretter om fantasierne hos de halvvoksne drenge og unge mænd, men intet om barndommens virkelighed før og derudover. Den viser sig her, og dens hovedperson er et autoritært uhyre af en provst, der ved en sadistisk, rationalistisk tugtelsespædagogik nær plager livet af sin stakkels søn. I en på én gang ironisk og knasende saglig, analytisk skildring foretages et radikalt faderopgør og en ateistisk altfortærende afsløring af den til faderautoriteten hørende religion. Og hvor fantasteriet tidligere fremstod som en reelt uforklaret »sygdom« hos den romantiske tids akademiske ungdom, ser man den nu som en forståelig reaktion. I det lukkede, landligt isolerede præstegårdsmiljø, hvorover faderautoriteten hvilede tungt, har det litterært nærrede fantasteri om opør, flugt og et dådrikt romantisk liv været en overlevelsesnødvendighed, en narcissistisk revanche for virkelighedens golde og autoritære undertrykkelse. [*Dansk litteraturhistorie* 6, 90].

Hvis det er stort set rigtigt, så begriber man også, at *Sandhed med Modification* ikke kunne skrives færdig og ikke kunne udgives før mange år senere. Og måske forstår man den enestående energiudladning det har været, at digte *Phantasterne* som fortvivlet råb på egne og alles vegne, overladt til læscens evne og vilje på læserens ansvar. Anmelderne gik stille med dørene, skønt M. Goldschmidt naturligvis ikke kunne holde sin mund:

Vi dølg ikke, at der mellem Linierne i Bogen – tagen som Helhed – synes os at ligge en dæmpet, men dyb Haan mod Idealismen. [...] [...] Ligesom der er Mennesker, som tørste efter Evangelium, saaledes er der en Mængde Andre, der inderlig glædes ved et Udsagn, et Vidnesbyrd om, at de overordenlige, idealistiske Fordringer, som efter Bekjendtskabet med Evangeliet gjøres til Livet, ikke ere helt berettigede eller fornuftige, [...]. [Hertel, 1969, 122].

Det berettes, at Henrik Ibsen, J. P. Jacobsen, brødrene Brandes beundrede og dyrkede *Phantasterne*. De har haft hver sine grunde. Romanen fik en stor skandinavisk modtagelse, den var utvivlsomt af hidtil uhørt og mærkelig styrke. Jeg kender Ibsen godt nok til at turde tro, at han må være blevet stærkt befordret af denne læsning. Her har vi det tidchvery, som han vidste var inde, og her har vi sygdommen diagnosticeret i meget stor stil. Ikke blot Ibsens *Brand* (1866) og *Peer Gynt* (1867) kan i min analyse betragtes som bundet til *Phantasterne*. Ibsen har både før og efter forsøgt at få greb om ondets rod i historisk, politisk, religiøs og psykologisk forstand (Christensen, 1989). Georg og Edvard Brandes var utålmodige over J. P. Jacobsens håndtering af det epokale problem i *Niels Lyhne* (1880); man tør formode at heller ikke dette rigtig har grebet dem som uløseligt dilemma: hvad gør vi med liget?

Phantasterne kunne ikke danne skole, *Phantasterne* besad en fortvivlende komplikationsgrad midt i sin ofte priste stillfærdige humor. Romanen er genial, manden må have været det; men har nogen kræfter til virkelig at læse den i dag som den blev skrevet dengang? Edgar Allan Poe har ladet forlyde, at et langt digt er en selvmodsigelse. Og dermed mente han, siger man, at den koncentration, ja henførthed, som digtet kræver, umuligt kan fastholdes længe. Menneskene har sikkert været bedre til det dengang, og selv må Schack jo have haft styrken til at skrive sit dobbelt paradoksale anklageskrift. Prøv at læse bogen samtidig i de her ovenfor skildrede tre niveauer. Det er noget. Over modtagelseskritikken kan han ikke have været skuffet. Han må have vidst, at dette her var en af de dybe, på grænsen, helt uden håb om at arrive. Han kan have sét, at Søren Kierkegaard, som var imponerende, på sin egen destruktive måde var i færd med at konsolidere den officielle kristendom på lidt længere sigt. Men religioner angriber man ikke, ikke hvis man er ved sine fulde fem, det fører aldrig til noget. Skulle man lade Kierkegaard fortsætte sin konsoliderende virkning? Hvordan kunne et rigtigt modangreb se ud inden for lovens rammer og med håb om

virkning? Der var simpelthen ikke nogen rigtig mulighed, og så skrev han *Phantasterne*. Sådan?

Hvordan kunne det gå til, at manden (eller kvinden?) i *Lolland-Falsters Stiftstidende* den 24. december 1857 kunne fremlægge sin absolutte tillid til den ukendte forfatters evne, »en moden Mands øvede Pen« (Hertel, 1969, 62), og samtidig understrege romanens paradoksalt uopløste afsluttende dilemma? Ja, dels har anmelderen stølet på sin egen læsning, som allerede sagt; men dels har han eller hun også følt sig tryk ved det velkendte: »en almindelig Novelle« (ibid.). Det er Hans Egede Schacks triumf, at han angriber den almindelige sygdom i den form så mange populære, ikke særlig ansete læsefrugter havde, gåden: kriminalhistorien, det muligvis overnaturlige, det indre gys. Det litterære ved fantasterne er frygtelig velkendt, og det er en fremtrædelsesform for det kulturbærende fantasteri, det kristeligt garanterede, den optimistiske dualisme med eller uden Grundtvigs gemytlighed og Kierkegaards fanatisme eller Andersens stille, sødladne tro, håb og kærlighed og ødelagte liv.

Forskningsoversigterne hos Hans Hertel (1969), Jens Kr. Andersen (1978) og Aage Jørgensen (1989) tyder ikke på at romanen trods vedvarende interesse nogensinde er blevet foldet ud analytisk. Dens virkningshistorie før og efter den optimistiske dualismes afslutning omkring 1870 tyder dog på at den er blevet forstået. Lad os glæde os over det.

Anført litteratur

Hvor udgivelsesstedet er København angives det ikke.

Jens Kr. Andersen, *Feudalistisk fantasteri og liberalistisk virkelighed. En historisk analyse af H. E. Schacks Phantasterne*, 1978.

Erik M. Christensen, »Guldalderen som idéhistorisk periode: H. C. Ørstedes optimistiske dualisme«, in *Guldalderstudier. Festskrift til Gustav Albeck*, Århus 1966, p. 11-45.

Erik M. Christensen, *En fortolkning af »Høit fra Træets grønne Top«. Verifikationsproblemet ved litteraturvidenskabelig meningsanalyse belyst i praksis*, 1969.

Erik M. Christensen, »Hermeneutiske elementer«, in *Hermeneutikk og litteratur. Red. Atle Kittang og Asbjørn Aarseth*, Bergen, Oslo, Tromsø 1979, p. 96-109.

Erik M. Christensen, *Henrik Ibsens anarkisme: de samlede værker*, bd. 1-2, 1989.

Dansk litteraturhistorie, bd. 1-9, 1983-1985.

Aage Jørgensen, *Dansk litteraturhistorisk bibliografi 1967-1986*, 1989.

KLL: *Kindlers Literatur Lexikon*, bd. I-XII, Zürich 1970-1974.

KNIL: *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, bd. 1-20, München 1988-1992.

Hans Egede Schack, *Phantasterne. Udgivet af Carl Roos*, 1951.

Hans Egede Schack, *Sandhed med Modification. En ufuldendt Roman. Udgivet af Carl Dumreicher*, 1954.

Søren Schou, »Konkret eller beton? Indsigt og blindhed i romananalysen«, in *Kritik*, nr. 101, 1993.

Herman Bang: Den sidste Dansker

En dokumentation

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

I 1893 ville Herman Bang have udgivet *Den sidste Dansker*, en samtidsroman om danskhedens skæbne efter 1864, der skulle have ligget i tematisk forlængelse af romanerne *Stuk*, 1887, og *Tine*, 1889.

Bogen kom aldrig, men Bang-forskningen har vist det ambitiøse projekt nogen interesse. Således har Harry Jacobsen omtalt det i *Herman Bang. Resignationens digter*, 1957 (s. 192 med noter s. 213-214), og Torbjörn Nilsson har i sin solide disputats *Impressionisten Herman Bang. Studier i Herman Bangs författarskap till och med Tine*, 1965, nærmere redegjort for sagens forlis (s. 271-279 med noter s. 350). Forskellige mindre afsnit fra Bangs manuskript til kapitel I er citeret hos Nilsson (s. 272), hos Vivian Greene-Gantzberg i *Herman Bang og det fremmede*, 1992 (s. 35) og i *På sporet af dansk identitet*, 1992, ved Flemming Lundgreen-Nielsen (s. 195-196). Det kan være passende i hundredåret for Bangs planlagte offentliggørelse af værket at samle de dokumenter, der kan belyse bogen. Diskussionen om dansk identitet er i dag så stærk, som den var, dengang Bang undfangede planen til en national statusopgørelse i romanform.

Det autentiske materiale til *Den sidste Dansker* udgøres af Bangs utrykte breve til sine forlæggere, en genfortælling af planen til bogen trykt i en avis, Bangs 12-siders renskrift af indledningskapitlet og en karakteristik af projektet og dets baggrund ved en parisisk journalist i en bog på fransk fra 1894.

Romanens ydre historie

Bang satte den 13. maj 1889 det sidste punktum for manuskriptet til *Tine*, der udkom i ugen 18.-24. oktober. Umiddelbart efter afslutningen af arbejdet drog han på en foredragsturné først til Bornholm, dernæst til Norge, hvor han især fandt ly i længere tid i Bergen.

I København kunne *Politikens* læsere imidlertid den 28. juli 1889 i pe-

titrubrikken »Smæld og Smuld« på avisens næstsidste side læse følgende: »Herman Bang har i Norge allerede paabegyndt en ny Roman. Den skal hedde »Den sidste Dansker«.« Tre uger senere fulgte Bangs norske bekendt Gabriel Finne nyheden op med et referat i avisen *København* af den påtænkte romans handlingsgang; indlægget bygger tydeligt på samtaler med Bang.

Herefter er der stille nogen tid om sagen på grund af Bangs alvorlige personlige problemer. Han foretager i foråret 1890 et mislykket selvmordsforsøg og lader sig i oktober 1891 indlægge en kort tid på 6. afdeling af det københavnske kommunehospital til observation for sindssyge – muligvis var det dog snarere ham, der observerede hospitalsmiljøet for at kunne skrive romanen *Ludvigsbakke* (der udkom i 1896); arbejdstitlen var længe *Pavillon I*.

Et brev fra toldembedsmanden og den senere politiker Ivar Berendsen, en af lederne i det radikale Studentersamfund, til litteraturforskeren Valdemar Vedel meddeler dog den 8. december 1890: »Førgangen uge var jeg ude i Fredensborg og besøgte Herman Bang; jeg havde haft lejlighed til – ukendte Weise – at vise ham en lille venlighed, og til gengæld (der var selvfølgelig nogen, som havde meddelt ham, at jeg var synderen[!]) – inviterede han mig ud til sig. Han var ved gud udmærket. Ikke spor af skabagtig – måske snarere en smule kramp-dito –, meget selvfølelse (kom jævnlig tilbage til den forældelse, han er gjenstand for i Norge) og ynder at tale om sig selv i tredje person; han kalder sig ligeså hyppig Herman Bang som han bruger første persons personlige stedord (jeg); men alt i alt meget rar og morsom med en masse humoristisk sans. Han er meget trangt situeret og lever i Fredensborg ganske ensomt; han har megen tillid til, at hans næste bog, kaldet »den sidste Dansker« skal blive storartet. Snakker forresten alene hele tiden.« (NKS 4465 4^a, tak til Lars Peter Rømhild for henvisningen og bistand ved tydingen).

Det er ellers tilsyneladende først i 1892, at Bang for alvor tager fat på sit store projekt. De utrykte breve fra dette år nævner gang på gang forstudierne til *Den sidste Dansker*. De stammer med én undtagelse alle fra Gyldendals arkiv, B 4c, Det kongelige Bibliotek, og gengives her i relevante uddrag (uden hensyntagen til Bangs afsnitsinddeling).

Under henvisning til en påstået truende fallit søger Bang fra Sæby en mandag (?) at rejse penge på *Den sidste Dansker* hos sin forlægger Paul Langhoff, Det Schubothske Forlag: »De maa gøre mig det muligt at blive her og faa min Roman skrevet. Men jeg kan det kun, hvis Skandaler

undgaaes. Lidt kan De dog hjælpe mig dertil. Blot 50 Kr. vil skubbe Tiden ud. Saasnart vi naaer September skal De faa Manuskript«.

Til Langhoff skriver Bang fra Christianssand en mandag (?): »Det er muligt, at jeg bliver *her* nogle Maaneder for at skrive *enten*: Sidste Dansker, hvis jeg kan faa en Aargang af »Politiken« og »Avisen« eller »Pavillon I«, Roman fra Kommunehospitalet. Ihvertfald vil jeg nu vise, at jeg kunstnerisk lever.« Han gentager bønnen om kildemateriale i en helt udateret billet: »Og se at skaffe de omskrevne Aargange, saa jeg kan begynde paa »Den Sidste«.« Langfredag den 15. april 1892 modtager Langhoff et brev fra Bang i Christianssand, afsendt tirsdag – vel så den 12. april –, hvor han beder om en kontrakt på sin roman og et svar på en (tabt) anmodning herom. En fredag (?) minder Bang om de nødvendige kilder: »(...) send Besked, om De kan skaffe de omtalte Aargange. Jeg *maa* have en Roman færdig til Julen.« Det sidste udlægger han selv: i september 1892 udgiver han på det norske forlag Aschehoug – »i formidabelt fint Udstyr med Vignetter o:s:v: af norske Kunstnere« – bogen *Silhuetter fra Norge* (endelig titel blev *Rundt i Norge. Skildringer og Billeder*): »*Men et Par Maaneder efter vil jeg have en stor Roman ud* – enten »Pavillon I« eller »Danskeren«. Jeg bliver *her*, til jeg er færdig. Men send, hvis De kan, Aargangene saa hurtigt som muligt.«

Undervejs kniber det – som altid – med at få pengene til at slå til. En udateret skrivelse når Langhoff fra Bang i Sæby en søndag (?): »Jeg er ganske 'dreven i et Hjørne'. Al min Tid bruger jeg til gamle Blade og Granskninger, og jeg tjener *intet*.« Han må kort sagt have månedspenge, som Andreas Schou gav ham til *Stuk*, i øvrigt uden at hans forlag fik bogen. Og Bang kan ikke, fortsætter han, skrive sin roman uden de gamle aviser. Det hedder til Langhoff endnu en søndag (?): »Jeg spurgte Dem for nogen Tid siden, om jeg kunde faa, om der kunde skaffes mig en Aargang af »Avisen« og »Politiken« fra Forsvarsbevægelsens Blomstrings-tid. De maa alvorligt sé at skaffe mig disse Aargange, saa jeg kan faa begyndt paa »Den sidste Dansker«. Livet er kort, og min Hjerne desværre ikke evig.«

I et brev til Gyldendals direktør Jacob Hegel fra Sæby den 18. november 1892 (i NkS 3742 4ⁿ) tilbyder Bang denne at gå over til Gyldendals forlag. Han bemærker ganske vist, at »den Roman, paa hvilken jeg skriver ([»]Den sidste Dansker«) skal udkomme paa »det Schubtheske Forlag««. Men han har »en eneste Længsel at kunne give »Ved Vejen«, »Stuk« og »Tine« Efterfølgere«, skønt han desværre opslides i avisskriverier. Ved en flytning til Gyldendals forlag vil dette få forkøbsret til alle

hans bøger: » – »Den sidste Dansker« undtagen – «. Uden at ryste på hånden konstaterer han: »Paa »Den sidste Dansker« skriver jeg hver Dag og den udkommer til Foraaret« – altså i 1893. Den påståede flid er ikke dokumenteret i efterladte papirer.

Paul Langhoff får tre uger senere fra Sæby et udateret brev med en stump manuskript og en bøn om 30 kr. – modtagelsesdatoen den 10. december 1892 (en lørdag) er påført i fremmed skrift. Bang erklærer: »Jeg er nødt til at sende dette, skønt jeg godt véd, det er for lidt. Men jeg kan ikke længer uden Penge.« Han minder om sin langsommelige arbejdsform: »Og De véd, hvor uendelig megen Tid hver Sætning i Begyndelsen tager mig. Jeg skriver *hver* Dag men – naar i min Fremstillingsart alle Personerne skal fødes o: springe ind i Stuerne som *levende* – er Møjen ubeskrivelig. Lykkeligvis har jeg, som har tabt saameget, dog ikke tabt min Fantasi.« Teksten går videre således: »De maa omgaaende sende mig 30 Kr. for dette. Jeg haaber nu at kunne sende Manuskript tre Gange om Maaneden og spekulerer paa, om vi maaske kunde udsende første Del i Maj, anden Del til Julen. Højre tæves af i første, Venstre i anden Del.« Den uskrevne roman er nu pludselig blevet en sag i to bind! En udateret skrivelse mærket tirsdag – vel så den 13. december 1892 – efterlyser de 30 kr. »for det sendte Manuskript« eller hvad Langhoff kan undvære, for Bang har nu ikke engang længere penge til frimærker: »Og naar jeg taber *alt* Mod, kan jeg slet ikke skrive.« Et nyt brev til Langhoff med tak for tilsendte penge den 16. december 1892 viser, at det første december-brev også er en afværgemanøvre imod Pauls fætter Emil, der vel har villet standse kreditgivningen til forfatteren. Bang meddeler, at Emil Langhoffs misfornøjede tone over for ham har bevirket, at Bang en gang for alle renoncerer på diskussion med ham: »Han klager i ret bitre Ord over Langsomheden med »Danskeren«. Ingen kan beklage den saa dybt som jeg. Men er det ikke gaet saadan med alle mine Bøger? Med »Haabløse«, med »Fædra«, med »Stuk«, med »Tine«? Det koster mig uendeligt at begynde. Og mens jeg læser Blade, politisk Historie, o:s:v., skal jeg vel ogsaa *leve* –«. Han afrunder klagesangen med en vurdering af sit kommende storværk: »Men »Danskeren« vil ikke blot blive min alvorligste og sørgmodigste Bog. Det er tillige af alle den vanskeligste.« Bangs juridiske støtte, overretssagfører A. Cantor meddeler den 2. februar 1893 Emil Langhoff, at Bang nu har underskrevet kontrakten og er rejst bort (til Paris) – ikke synderlig tilfreds: »Han fandt Oplag og Honorar for lavt og Afdrag for stort. Han fortsætter saa med den sidste Dansker, hvad der vel ogsaa er bedst.«

Under opholdet i Paris fik Bang i de første måneder af 1893 intet gjort ved *Den sidste Dansker*. Cantor anfører desillusioneret over for (Paul eller Emil?) Langhoff den 8. maj 1893 med et direkte citat fra sin klient: »Bang skriver til mig, at han har været nødt til for at klare sig først at skrive Pavillon I færdig, men »Den sidste Dansker« »forlader aldrig hans Tanke« – en noget tvivlsom Trøst for Dem.«

I 1893 blev Schubothes forlag overtaget af Aage Hirschsprung og J.L. Lybecker på grund af Paul Langhoffs svagelighed (han døde i 1894, kun 32 år gammel). Bang måtte atter føre en kampagne for sin stilling og sine forskud, denne gang på en mere nøgtern forretningsmæssig grund. Han forsikrer fra Paris den 11. december 1893 sine nye chefer om sin soliditet: »Min Skyld til Firmaet er naturligvis overgaaet til Dem ligesaa Retten til »den sidste Dansker«. Men – sætter De nogen Pris paa at bevare Herman Bang for Forlaget eller vilde De hellere – mod en [Af] vis Sum – gengive ham hans »Dansker« : Retten og den Slat Manuskript, De har?« J.J. Lybecker har nederst på brevet påført, at det er besvaret den 15. december 1893 ud fra stikordet: »Gæld afgøres ved nye Bøger, spec. »Den sidste Dansker«; (...)«.

I et brev tydeligt dateret Paris den 15. januar 1893, hvad der dog må være en fejl for 1894 (Nilsson s. 350; Lybecker noterer på det, at det er besvaret den 22. januar 1894), gør Bang sig næsten for megen umage med at overbevise den nye ledelse om realiteten i den store roman: »Hvad »Den sidste Dansker« angaar, da kan Arbejdet paa den først genoptages til Sommer. Men skrives *skal* den – derpaa kan De være vis.« En efterskrift lyder: »Hav ingen Frygt for »Den sidste Dansker«. Ti i den Bog skal hele mit Livsindhold nedlægges. Men Forholdene har ført med sig, at jeg først maatte give Tid for at komme »ind« her i Paris.«

Sine omgangsvaner med den fredelige Paul Langhoff søger Bang fra Paris den 24. januar 1894 at videreføre med de nye folk på Schubothes forlag: »Uimodstaaelig drevet dertil har jeg i de sidste Dage skrevet det sidste Kapitel af »Den sidste Dansker«. Hvor jeg vilde ønske, at jeg kunde skrive den hele Bog. Forat jeg imidlertid overhovedet skal kunne skrive *noget* og ikke helt drukne i Journalistik og kun den – er det nødvendigt, at der gives mig en Smule for hvert Stykke, jeg skriver. Paul Langhoff gjorde dette. Vil De sende mig 25 frs for dette Kapitel. Den Værdi vilde det bevare selv om jeg døde uden at have fuldendt Bogen.« Det fremgår ikke, om han har medsendt dette slutkapitel, og i givet fald er det ikke bevaret.

Det følgende år opstår der mislyd mellem Bang og Schubothe, da døgn-

ningerne fra hans uenighed med Emil Langhoff endnu ikke har lagt sig. Forlaget H. Aschehoug & Co., Kristiania, skriver til Schubothe den 11. maj 1895 som svar på en ikke-bevaret forespørgsel af 9. maj: »Vi skal ikke udgive »Den sidste dansker«. I Jan. 1893 tilbød Bang os denne bog, men da han ikke kunde skaffe os bevidnelse fra »Det Schuboteske forlag« om, at samme renoncerede paa sin forret til denne bog – hvad B. nemlig havde ment at han med lethed kunde skaffe – blev der intet af sagen, og den har heller ikke siden været paa tale mellem hr. Bang og os.« Bang spørger uskyldigt den 15. maj 1895 sit forlag: »Hvorledes skulde Aschehoug forlægge en Bog, som *De* ejer Retten til?« To dage senere, den 17. maj, reder han fra Sandviken trådene ud over for Schubothe i København: »Romanen, som jeg nu skal fuldende, var gennem Hr. Overretssagfører Cantor tilbudt »Schubothe«, før De overtog Forlaget. Den daværende Bestyrer stillede Betingelser, paa hvilke jeg umulig kunde gaa ind – hvor gerne jeg end vilde, at alle mine *vigtige* Bøger udkom hos Schubothe. Først efter at have hørt Hr. Emil Langhoffs umulige Forslag gennem Hr. C. henvendte jeg mig til Hr. Aschehoug: *Co* – fra Paris.« Han understreger, stadig fra Sandviken, over for Schubothe den 22. maj 1895: »Det følger af sig selv, at jeg holder mig til Deres Forlag. Saa meget mer, som De til Paris sendte mig frcs: 100 paa den Bog, som jeg havde planlagt om »Paris«. Sygdom hindrede mig. Saasnart nu »Mødre« – Romanen hos Aschehoug – er færdig, tager jeg uden Ophold fat paa »Danskeren« igen. Før den er skreven, faar jeg ingen Ro«. Hvad *Mødre* egentlig er for et fantom, må forblive en gåde. Bang udgiver ingen roman på det norske forlag.

Da der i sensommeren 1895 går rygter om, at Bang på ny vil være teaterinstruktør, nu i den danske provins, iler han med et brevkort fra Kristiania til Schubothe en lørdag, som vel må være den 24. august, eftersom Schubothe ekspederer skrivelsen den 26. august: »Bladenes Historier om mit Teater er meningsløse. Først skal »Danskeren« blive til.«

Ikke desto mindre forsvandt romanen til fordel for andre opgaver. Året efter udgav den purunge Johs. V. Jensen sin studenterroman *Danskere*. Bang skrev i det socialdemokratiske *Aftenbladet* den 6. september 1896 en anmeldelse af den, som er optrykt i Herman Bang: *Fra de unge Aar. Artikler og Skitser 1878-1885*, 1956, ved Cai M. Woel (s. 118-121). Han fastslår indledende, at den ilde medfart, bogen har fået hos nogle provinsanmeldere, må skyldes, at forfatteren har talent; derfor har den virket lokkende på Bang. Derpå går han videre: »Og desuden var der selve Titlen. Den var jo ret nær i Slægt med Titlen paa det Manuskript, hvis Brud-

stykker jeg har haft liggende i mange Aar, og som vel aldrig vil naa at blive noget helt. Naa, hans Titel er Hr. Johannes V. Jensen vel undt. Den vilde have været altfor monumental for min Roman, som den er meget for pompøs til hans« (s. 118). Disse ord, der følges af en hverken uvenlig eller ukritisk reaktion på den lille bog, er i realiteten Bangs farvel til *Den sidste Dansker*.

Romanteksten

Den sidste Danskers handling kendes i store træk fra begyndelse til slutning gennem en avisartikel i dagbladet *København*, bragt den 13. august 1889 på forsídens øverste venstre plads – den fornemste. Den er skrevet af Bangs norske ven, den 23-årige forfatter Gabriel Finne, der ifølge to indskudte replikker af Bang har oplysningerne direkte fra denne. Finne har som rettroende naturalist og darwinist og som provokerende samfundskritiker og bohème virkelig været på bølgelængde med Bang. Både Jacobsen, Nilsson og Lundgreen-Nielsen har trukket på Finnes omtale (dog med mindre præcision for førstnævntes vedkommende). Nilsson bemærker (s. 272) med henblik på en omtrentlig datering af kapitel I, at der er verbale overensstemmelser mellem Finnes avisartikel og de 12 sider manuskript fra Bangs hånd. Artiklen, der også blev optaget i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* den 15. august 1889, bringes her i sin fulde længde:

Herman Bangs næste Roman:

Den sidste Dansker.

(Brev fra Bergen.)

—

Herman Bang har Arbejdskraft og Energi som en Balzac. Mens han i de to Aar siden »Stuk«s Fremkomst har rejst rundt paa Foredragsturnéer og ved Siden deraf har drevet sin journalistiske Virksomhed lige saa skarpt som før, har han endnu skaffet sig Tid til at *skrive* en Roman »Ti-

ne«, der jo snart udkommer, og planlægge og begynde paa en anden, en politisk Roman, »Den sidste Dansker«.

Begge er bygget over Indtryk fra og spiller helt eller delvis i Sønderjylland.

»Ser De, Helten i »Den sidste Dansker« skal jo være en ung Adelsmand, den sidste danske Adelsmand i Sønderjylland paa det sidste danske Slot. Da Faderen faldt ved Dybbøl var han 1 Aar, og nu vokser han siden op paa Slottet med sin Moder, den altid sørgeklædte Moder. Og hans Barndom glider hen i de store Sale, hvor i Skumringen de danske Sange ligesom dør hen under Loftet, mens udenfor Tyskheden kun ubarmhæjrtigt og ubarmhæjrtigt skyller højere og højere opad Murene. Der lever han.«

Og alt mens han vokser til, sygner Moderens Tro. Og da han selv som Værnepligtig stikkes ind i et berlinsk Eliteregiment, bliver ogsaa han veg og tvivler. Det er som om en altfor uhyre Klo sad i disse Par Sønderjyders Nakke.

Saa kaldes han hjem til den døende Moder, og de tales ved en sidste Gang. Her, siger hun, vil maaske endnu i 50 Aar to hundrede tusind Mennesker stride og lide, og de er da *Bolværket*. Men rejs Du og søg de danske, som bag dette Værn vil bygge det varige Danmark.

Sønnen skal rejse for at søge de danske, der har den sande Overbevisning og den ægte Fædrelandskærlighed.

Saa rejser han da. Og Romanen er en Oprullen af hans Vandren gennem de politiske Partier. Hans første Anbefalingsbrev er rettet til en gammel Gehejmeraad, den sidste Rest af Ørstedernes, af Münsters, af Oehenschlägers, og af Bluhmes Danmark. Denne gamle Mand giver ham ingen Trøst. Han sidder og skriver Dramer, som ingen trykker og ingen opfører. Men, siger Gamlingen, med en Pen paa et Stykke hvidt Papir kan man lave Menneskerne som man vil have dem. Se derfor skriver jeg og glemmer hvordan Menneskerne er.

Den gamle Ekscellence sender nu Grev Kristian ud paa Vandring gennem København. Han er først i Højre, og der gør han tilsidst Skandale paa et Forsvarshal, hvor Agitatorerne paa Talerstolen med brede Fagter taler foran det ophængte Dannebrog og »kaster store Skygger hen over Korset og den røde Dug paa Flagget«. Saa modtages han i Venstre. Det er i Forfatningskonfliktens hedeste Dage. Grev Kristian tror det brændende selv: at Frisindet, Demokratiet, fast og sluttet kan blive det ægte Værn mod Bølgen fra Syd. Alt mens Konflikten tilspidises mer og mer, overbevises han mer og mer. Der kommer den Dag, hvor Forfatnin-

gens Midler er udtømt, og der er kun et tilbage: Revolutionen. De rødeste af de røde er samlet hos ham. Fra Rigsdagen kommer under den afgørende Forhandling Bud paa Bud til ham og hans Venner. Resultatet droppe er, at Magtens Næve slaas i Rettens Ansigt. Da er Grev Kristian rede: Kongen bor paa Fredensborg. Der er kun et Kompagni Gardister. Vel da! Den, som tror paa Folkeretten, at Folkets Ret kan redde Danmark, han følge ham!

»Ser De, saa ler de rødeste blandt de røde.«

Og fra den Dag begynder Overenskomsterne.

Grev Kristian tror ikke mere. Han vil vende hjem. Den sidste Aften staar han atter i den gamle Ekscellences Stue. Den gamle Hædersmand ligger Lig. Det sanddru, det aandstærke, det overbevisningstro Danmark er dødt. Det har ingen Sønner efterladt. Grev Kristian rejser hjem, og da han atter i det gamle Slot staar foran sin Seng, hvor hans Moder, den Dag han blev Student, ophængte Dannebrog paa Væggen, hænger han et mægtigt Sørgeflag som Dække hen derover.

Rundt om breder sig Tyskheden. Grev Kristian sygner. Sin Formue testamenterer den syge til det røde Kors – til Menneskeheden. Naar de tyske Embedsmænd fra Omegnen paa Vejene ser denne unge syge, der støtter sig til sin Tjener, hvisker de til hinanden:

Se den sidste Dansker!

Gabriel Finne.

Det eneste bevarede afsnit af *Den sidste Dansker* ligger i NkS 2906 4° på Det kongelige Bibliotek i København. Det drejer sig om en renskrift i det fine lille format, som Bang yndede. Den er udateret, men mottoet stammer fra Vilhelm Birkedals erindringer 1890; renskriften, der tydeligt er skrevet i én flugt (men med fraklip), er således yngre end 1889. Og indholdet er romanens indledning – ikke det afsluttende kapitel, som Bang den 24. januar 1894 ville have forskud hos Schubothe for at have fuldført. Harry Jacobsens uargumenterede sammenføring af omtalen i dette brev og manuskriptet i *Herman Bang. Resignationens digter*, 1957 (s. 214) er ikke holdbar.

Manuskriptet består af 12 sider fint skrivepapir pagineret af Bang. De otte heraf holder formatet 11x17,5 cm, de resterende er tilklippede i formater fra 2 cm til 6,5 cm x 17,5 cm. I klippenes rande anes nu og da ned- og opstreger fra kasserede linjer. Teksten gengives i helhed med alle rettelser registreret ved hjælp af følgende signaturer:

* = ordet er indsat over linjen

[] = ordet er slettet ved overstregning

[tekst i kursiv:] = udgiverens bemærkning og rettelserforslag

/ = sideskift

notetal = andre forhold

1 *Den sidste Danske*

2 »Danmark er nu et Træ, hvilket
Forstmanden mærkede til Omhugning.«

V. Birkedal: »Personlige
Erindringer fra et langt Liv.«

3 *Første Del:*

Kamp for Stillingen.

4 I

Grev Johan af Gran stod ud af sin Vogn og så op og ned ad det gamle Hus, der ragede højt op midt i Gaden saa graat og tungt, som var det af *kun *en eneste Stén.

– Jo, det var N° 7 og her.

Han trak i Portklokken, der lød rustent og som langt inde fra, og Porten blev lukket op af en gammel hvidhaaret Mand, der bar en [blaa] slidt blaa Frakke som en gammel Uniform og strakte et Træbén halvt frem foran Grev Johan, som vilde han spørre for ham.

– Boer *Hans Excellencen Hvide her? spurgte Grev Johan.

– I Stuen, sagde den Gamle kun og trak Træbenet væk – som en Slags Slaa.

5 Grev Johan gik ind og opad Trappen; Trinene lød helt op i Huset i den store hvidkalkede Trappe-/gang. Han stansede ved Stuen: »Oluf Hvide« stod der kun paa en Bronceplade, og han trak igen i en Klokke, der hørtes med den samme Klang, *halvbrusten *og [-] langt inde.

En Dør blev lukket op ved Enden af en Gang, og *der

kom Trin¹ *nærmere, gennem et langt *og *hult Rum, til Indgangsdøren blev aabnet og en halvskaldet Gammelmand med en hvid Mustache blev staaende med Haanden paa Laasen, mens han løftede et Par smaa Øjne, hvis Aarer² var sprængte, op paa Grev Johan – og alligevel ligesom kun saá paa noget *bag* ham – :

– Er Excellencen hjemme? spurgte Grev Johan – og maatte gentage sit Spørgsmaal – mens han rakte sit Kort frem, som Tjeneren tog og holdt saa langt fra sig, som *han kunde faa det for at læse, mens hans Ansigt pludselig blev helt forandret:

– Er *det* Grev Gran til Gran? spurgte han, mens hans Øjne begyndte at spille: Grev Gran fra Sønderjylland?

6

– *Det* var det.

– Nej da, nej, da (den Gamle begyndte at føre Armene op og ned og blev staaende paa samme Plet *mens *Øjnene *straalte) ...

– Ja, det vil glæde Excellencen, vil det – vil det Han gjorde *pludselig omkring og løb ind, mens han gned Hænderne op og ned ad sine Skøder i Farten.

En Mængde Døre blev lukket op, og Grev Johan hørte en høj Stemme indefra:

– Men saa lad ham da komme; og igen Tjenerens Stemme: de skændtes. Han kan vel sé mig, som jeg *er*, raabte Excellencen igen, og den nærmeste Dør blev lukket op af Tjeneren.

Der var halvmørkt i Excellencens Stue. Der stod kun en skærmdækket Arbejdslampe henne ved Bordet, hvor han sad.

– Nej da, saa det er Dem, sagde han og kom *op imod Grev Johan: Ja – De var ventet.

Excellencen tog først hans Hænder og skød saa Skærmen op, saa Lyset faldt paa Grev Johan, hvem han saá *længe ind i Ansigtet:

– Naa, saa saadan sér De ud, sagde han saa med sin dybe Stemme: som Deres Fa'er i Deres Aar.

De satte sig begge to, mens Excellencen sagde:

– Ja, jeg har jo kendt dem alle; og der blev stille lidt, mens [Excellencen] Hvide saá frem for sig, som saá han foran sig alle Ansigterne af disse [Af] Mennesker, som nu var døde:

– Ja, de gaar bort, sagde han og løftede Øjnene: hun sagde *det*, – og han pegede paa et Billede over Bordet, Arveprinsessen var det – : »De gaar bort, [Hvi] min go'e Hvide, alle de fra Papas Tid, og de nye Tider forstaar vi ikke.«

Excellencen blev ved at sidde med Øjnene fæstede paa den gamle Prinsesses Billede:

– Nye Tider, ja, ja, sagde han *sagtere: der er ogsaa dem, der frygter dem.

Grev Johan havde fulgt Excellencens Blik og fra Prinsessens Billede gled det hen over Væggen. Den var behængt med Billeder. Han kendte Ørsted, Grundtvig, Mynster, Statsminister Hvide, alle Hvidernes Slægtninge, og han så fra Ansigt til Ansigt – alle de gamle og stærke Træk. Og instinktmæssig [v] drejede han Hovedet og så mod den modsatte Væg – ogsaa den havde Billeder og ogsaa dem kendte han: Orla Lehmann, Hall, Krieger – i Kreds af de andre af deres.

Excellencen fulgte hans Øjne og smilende slog han Haanden op mod Rhetorerens ragede Ansigt:

– Ja-a, jeg har ogsaa vore Skuespillere – *Talerne* for Folkets Aasyn. Jeg holder af at ha'e dem *der*: de har saa kønne Masker, sagde han.

Saa flyttede Excellencen sig og séende ind i Lampen sagde han i en anden Tone, sørgmodig og som fortabt i nye Erindringer:

– Og nu gik ogsaa Deres Mo'er bort.

Der gik en Trækning over Grev Johans Ansigt:

– Ja, sagde han stille.

– Og hvad vil nu *De*, min Ven? spurgte Excellencen, der blev ved at sé ind i Lampen.

7 Grev Johan taug et Øjeblik. Saa sagde han sagte og [pludselig] bevæget:

– Tjene Fædrelandet.

Der gik en let Sitren over Excellencens [Aasyn] Træk:

– Ja, ja, sagde han, som bortfejede han noget med Haanden: det er Deres Mo'ers Røst – jeg hører den.

Grev Johan tog et Brev frem og rakte Excellencen:

– Det var det Sidste, hun skrev, sagde han. Og han blev siddende med Øjnene ned i Gulvet, mens Excellencen brød Brevet og læste:

»Min Ven.

Jeg er træt og min Haand kan næppe skrive mér. Døden er mig altfor nær. Nu sender jeg min Søn til Dem – hjem. Her har

vi tabt. Indskriv nu De ham blandt dem derhjemme, som elsker og tror. Jeg kan ikke skrive, ti jeg græder, og min Haand er³ altfor trætt. Men før De ham, min Dreng – min gode Dreng – til dem, som vil bevare vort Land, til de Stærke og de Offervillige, saa han kan tjene iblandt dem. Lev vel – levvel.

Elisabeth.«

Excellencen sad længe taus. To smaa Taarer duggede hans Øjne. Saa sagde han – og hans dybe Stemme skælvede – :

– Ja, om jeg vidste, hvorhen jeg skulde føre Dem.

Han rejste sig pludselig og skød heftig Skrivebordstolen tilbage:

– Man véd vel knap, om vi mere har noget Fædreland, sagde han.

Han begyndte at gaa op og ned og han talte hastigt og i korte Sætninger, *som han nedramte som med Hammeres Slag:

– Fædrelandet, sagde han og skød Underlæben frem som i Væmmelse: *de* bruger det, [Ordet] *Navnet, mens de skærer Sig Skiver af Brødet – *de*, mens de for et Magtskins Skyld kløver Ord Og fra *Virkeligheden* løber *de* begge

Han stansede og han talte sagtere, mens han lænede sig op imod Væggen:

– De er Drankere i Ord tilhobe – *de* taler for at kunne leve og *de* andre for at kunne vedblive at tale. Og begge er *de* til, fordi vi er *et Illusionernes Folk og vi vil ikke miste dem, vore danske Illusioner, vore – og han førte sin knyttede Haand frem i Luften som et smerteligt og forgæves Slag – *vore udødelige Illusioner

Excellencen talte hurtigere, ligesom forfølgende sine egne Syn, mens en stor grøn Pappøgje, der havde sovet i sit Bur men vaagnede ved [d] sin *Herres høje Tale, begyndte at bide [end] i og rasle med Burets Stænger:

– Sé dem dog, *de*, som kan bygge et nyt Dannevirke, fordi vi synes os saa store, endnu synes os store, saa vi maa rømme mer end ét Slien, før vi kan lære, vi er smaa. Der [*mangler: er*] vel dem, som tror paa Drømmen – men Køl vandet benytter den – forstaar sig, forstaar sig, halvt ud*en at vide det.

– De⁴ skærer sig Sul og Brød af en Fæstnings Sten. Og *de hejser *en *sidste *Gang Storhedsvanviddet*s [som] Fane med

8 Paaskrift / Fædrelandet ... Det er de Bedste af dem, som har den Undskyldning, at de selv er Drømmere til – at føre Drømmere ...

Excellencen stansede, og det var som saá han længe alle disse Storhedsdrømme ind i Ansigtet:

– Og de andre, sagde han saa roligere, de taler.

Han smilte og han slog Haanden op mod Dhr. Skæg-løse paa Væggen:

– Ja, vi har faaet andre Skuespillere til med *andre Ord at genvinde et *Ord*: Friheden. Og de kan blive ved at tale, ved, ved tredive Aar – [ti] *for ogsaa de store Theorier lukker for den lille Virkelighed: Dette Folk vil ikke sé.

Excellencen taug igen og han satte sig paa sin gamle Plads, mens Grev Johan blev ved at sé paa ham:

9 – Ja, ja, min Ven, vi er gamle og maaske sér vi fejl, sagde han: Gud give det.

– Men vi, som ikke sér paa Politiken mere – for vi har hverken *noget at ønske eller at vente – vi faar Tid at sé paa Folket – og m[blækklat] nok ængstes.

– Vort Land har Anæmi, min Ven, og det er sat paa Kost paa Ord. I Tyve Aar er det ikke blevet næret med andet. Og nu gaar det os som med de anæmiske Patienter, hvor Hjernen tilsidst bare beholder ét Ord – et eller andet Ord – som saa Læberne [ustanselig]

10 mum/-ler.

– Saadan gaar vi rundt. Og vi tror, vi lever, fordi vi endnu flytter paa Benene – mens alt vort Liv kun er ét Ord, det *Ord*, som er blevet tilbage og som vi mumler, hver sit: Frihed *den*, Fremskridt *den*, Forsvar *mumler *den*.

– Og hvem kan vække dem? hvem skal vække dem?

Excellencen førte Haanden frem og tilbage foran sit Ansigt og Grev Johan sagde tøvende og sagte:

– Kan ikke Færerne?

Excellencen saá ud for sig; saa sagde han meget sagte:

– Jeg véd ikke, om de sér dem.

Han lagde Haanden ned paa sin Bog og efter et lille Ophold sagde han i en anden Tone:

– Men vi er Gudskelov Alderdommen. De er ung. Gaa De nu ud og søg Landets Mænd.

Der var nogen Tid stille. Grev Johan sad i Tanker og stirrede paa en Statuette over Excellencens Hoved – en Kvinde med

Murkrone over sit Haar. Hun maatte være styrtet ned en Gang: for hun havde ingen Hænder. Og Pappegøjen, som, mens Excellencen talte, havde siddet stille i sin Ring, som om den lyttede, begyndte i Tausheden at støje højt.

Excellencen tyssede paa den, og han spurgte om Sønderjylland og Grevinde Elisabeth.

Grev Johan begyndte at tale med en letsløret og dæmpet Røst, og han fortalte om sin Moders sidste Levedage og hans sidste Vej til Sundeved med hendes Lig – »ti *der* vilde hun jo hvile« – og om Slottet, det store Slot derhjemme, der nu stod øde. Og mens den unge Mand talte, var det, som genoplevede han alt paany og han saå atter Slottet, som den Aften han forlod det: liggende under Bakken ved hans Fod i Parken med de bladløse Popler – stille med højtidelige Taarne, stille med et Gravmæle.

Pappegøjen, der irriteredes af den nye og uvante Stemme, blev ved at støje og skrige de samme to Ord med en tyk og lallende Tunge højt ud i Stuen:

– *Fortuna fortis, fortuna fortis fortuna fortis*

Ingen tyssede paa den mere. Excellencen sagde, forfølgende Tankerne, Grev Johans Fortælling havde vakt:

– Og imens ... sidder vi ørkesløse.

Der blev igen stille, [Pappegøjen var træt af si] og Excellencen slog hen mod nogle store Bunker af blaat Konzeptpapir, der fyldte Skrivebordet:

– Jeg, sagde han, og han smilte tungsindigt: jeg *skriver*. Ja, min Ven, jeg er blevet »Digter«. Med Blæk og Pen kan man lave Menneskene som man vil ha'e dem – og glemme de Mennesker, der *er*

11 – Og saa *læser* man, sagde han og pegede paa Bogen foran sig: og li'csom søger om ... en Sammenhæng.

Tjeneren kom ind og lukkede Fløjdørene op til den anden Stue, hvor der [V] var mange Lys i Kroner og allevegne. Han hvidskede til Excellencen, der utaalmodig sagde:

– Naa, ja, saa giv mig den da; og Tjeneren gik, mens han vedblev:

– Jeg har Lhombre *iaften – mit *Torsdags Parti. Det kan ikke more Dem – han blev nu ved at tale, som om ogsaa Grev Johan var døv – men De kan dog drikke en Kop Té.

Tjeneren kom ind igen med en sort Frakke, som Ex-

cellencen kom i, henne i et Hjørne af Stuen. Uden Skændsmaal gik det ikke af, før han kom i Ærmegegabene:

– Altid skal man da ogsaa pyntes ud, sagde han og prustede ud, som havde han noget stygt i Munden.

Ogsaa Grev Johan havde rejst sig. I Tanker tog han Bogen paa Bordet og bladede deri; han læste nogle Ord og slog op paa det første Blad. Det var [*tom plads til forfatternavn*]: Polens Historie.

Det begyndte allerede at ringe med den halvbrustne Klokke i Gangen; og de tre gamle Herrer kom, næsten samtidig. Det var to Excellencer og en firsindstyveaarig Læge, Livlægen hos en afdød Majestæt.

Hvide forestillede Grev Johan, og de sagde alle tre, den ene efter den anden, omtrent de samme Sætninger om Grev Johans Bedstefader og Fader, som de jo ogsaa havde kendt:

– Ja, han var den Gang en ung Mand; og de blev staaende i en Kreds og saá tausc *og *ranke ud i Luften.

De gik alle ind i den anden Stue, hvor Lhombrebordet ventede i et Hjørne med sine to Lys, og de *tre *Fremmede tog Plads uden Ord, mens Excellencen sagde til Grev Johan:

– Her er jo nok ét og andet at sé paa. Og naar De har faaet Théen, kan De gaa.

Grev Johan takkede og tog et Par Pragtværker fra Bordet. De Gamle begyndte at spille. Man hørte kun Lyden af Kortene, der faldt, mens de sad foran Lysene – stive, med *de spidse Hager *ud over de høje Halsbind.

En af dem lo med en sær kort Latter, der ligesom ikke kom *rigtig ud – og der blev lige tyst igen.

– Ja, sagde Excellencen og lo [*sc*] kikkende hen til Grev Johan:

– Vi sidder stille.

Det var [*før*] det første, som var blevet sagt.

Tjeneren kom ind med Sherry og med nogle meget smaa Glas og satte det hen paa Bordet.

Grev Johan blev ved at sé paa de fire Gamle: saa Kranierne traadte frem i Skæret fra Lysene, mens Kortene faldt, og Spillerne en Gang imellem nippede smaat til de smaa Glas, næsten som Fugle der drak.

Rundtom i Stuen *om *de *stille *Spillere stod der

paa høje Etagèrer [mange] store Sølvting, Æresgaver til Excellencen 12 Hvide. Paa Portièrerne / saá [han] *Grev *Johan paa det *tunge *og sorte Fløjel Hvidernes Vaaben broderet.

Den rustne Klokke i Gangen lød igen, og Berlingske Aftenavis blev bragt ind.

De fire stansede Spillet et Øjeblik, og Hvide aabnede Bladet: Gamle Baron Carisius-Lehn var død.

– Ja, sagde Hvide meget højt over til den gamle Læge: nu er han *død*.

Og den Gamlingen^s nikkede mekanisk, med Hagen ned i sit Halsbind:

– Ja, det var jo ventet, sagde han og betragtede atter sine udspilede Kort.

De læste endnu Ordensudnævnelserne og Excellencen lagde Bladet hen: de spillede som før.

Da Grev Johan gik, rejste de sig, én efter én, og trykkede hans Haand *med *deres *Hænder, *der *var *ganske *kolde^s – , mens de bøjede Hovedet. Saa hørte han Kortenes Fald igen.

Han gik atter gennem den hvidkalkede Gang. I Porten kom Veteranen frem og aabnede.

Grev Johan saá to Medailler paa hans Bryst, og sagde: De har været med [*mangler: i*] Krigene.

Den Gamle svarte: Ja – i dem begge, og begyndte at snakke syv lange og syv brede, mens Trækken stod ind i Porten.

Grev Johan hørte næppe, hvad han sagde. Han stod kun og stirrede paa de to Medailler, til han stak den Gamle et Tokro-nestykke i Haanden. Og den Gamle, der glad puttede Mønten til sig, sagde:

– Naa, naa, ja Krigsmand har man været, Deres Højvelbaarenhed, og nu sidder man⁷ paa Halen og flikker Skotøj – han lagde Eftertrykket paa første Stavelse – :

– Naa, Gudskelov – i denne By er der geménligen Folk nok, som har Tærerne ude af Fodtøjet.

Den Gamle lo, og Grev Johan tog til sin Hat: han gik ud i Aften.

[teksten slutter ²/₃ nede på siden]

Noter

1. oprindelig står der »Trin kom«, men en ombytning er markeret med et 2- og 1-tal.
2. teksten har tydeligt ordet i ental: »Aaren«.
3. »er« er skrevet to gange i forbindelse med linjeskift.
4. »De« er oprindeligt understreget, men Bang har slettet fremhævelsen igen.
5. »den Gamlingen« er en sjuskefejl.
6. hele dette indskud er skrevet med meget lille og fin skrift mellem to linjer og er ikke ganske sikkert tydet.
7. »sidder man« er skrevet med tykkere pen oven i fire ulæselige ord.

Bemærkninger til teksten

Titlens form »Danske« afviger fra Bangs trykte og utrykte omtaler af bogen, men formen »en Dansk, den Danske, de Danske« er endnu omkring 1890 normal i forhold til den mere talesprogsprægede form »Dansker« (jf. *Ordbog over det danske Sprog*, III, 1921).

Mottoet er lettere unøjagtigt. Vilhelm Birkedal nævner i sine *Personlige Oplevelser i et langt Liv*, I, 1890 (med II samme år og III i 1891), på s. 17 i et kapitel om den politiske pessimist Karl Kristoffer Georg Andræ, at denne på den aften – den 9. november 1864 – da rigsdagen skulle stemme om den knusende fredstraktat, vist var enig med »en forhenværende, nu afdød Minister, der ytrede til mig, da jeg opfordrede ham til med godt Haab at arbejde for Fædrelandets Fremtid: »Danmark er nu et Træ, der af Forstmanden er mærket til Omhugning««; det drejer sig altså ikke om et udsagn af den politiske sangviniker Birkedal, der gerne havde fortsat krigen, men om et citat af en modstander.

At Danmark, som det fremgår af excellencens valg af læsestof, kan sammenholdes med Polen, er allerede pointen i Bangs prosadigt »Fædreland« i *Digte*, 1889.

Bang har ellers som vanligt tilstræbt en fotografisk nøjagtighed i skildringen. »Nr. 7« er således Amaliegade 7, den ejendom, der fra 1793 havde tilhørt slægten Jürgensen Thomsen (med Nationalmuseets grundlægger) og i 1915 skulle blive nedrevet; her residerede Bangs bedstefader, den gamle læge og lejlighedsdigter Oluf Bang (1788-1877). Andre sikkert nøjsommeligt huskede og nedtagne indtryk genbruges omhyggeligt. Kun den besynderlige statuette af en kvinde med murkrone over sit hår synes helt forsvundet; dens oprindelse og betydning har ikke kunnet

bestemmes med sikkerhed, men en sådan kvinde plejer at symbolisere en by, fx Lyon, København. Arkitekten C. F. Hansen fik omkring 1820 som tak for indsatsen med genopbygningen af byen et bronze-taffelur af Københavns borgere, hvor der øverst troner en kvindefigur med murkrone; uret findes nu på Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg (tak til Thorkild Kjærgaard for oplysningen). Har Bang hørt om det?

Vover man en fortolkning af den korte optakt til *Den sidste Dansker*, er det påfaldende, at Bang lægger vægt på en enstonig dødsymbolik. Alt peger i samme retning. Amaliegade nr. 7 opleves i skikkelse af et gravmonument og et lokalt dødsrige: gråt og tungt, som af én eneste sten (det var et nydeligt lille palæ opført 1755-57!). Det bevogtes af en invalid, klokken lyder halvbrustent, tjenerens øjne er sprængte i årerne, excellencens bolig er fyldt med minder om døde mennesker og døde tider, statuetten af kvinden har mistet hænderne (handleevnen?!), det sønderjyske slot belastes i den unge greves erindring af moderens gravmæle, og endelig befolkes denne gammelkøbenhavnske atmosfære med kortspillende oldinge, så genfærdsagtige som figurerne i de absurde kammerspil, Strindberg først skulle forfatte 15 år senere.

Efter kassationen af *Dansker*-romanen udnytter Bang, der altid var en god økonom med sit stof, så meget som muligt af det skrevne i andre sammenhænge. I novellesamlingen *Liv og Død*, 1899, genfindes en gammel adelsmand, der digter på blå conceptark, og to gange skildres en gruppe kortspillere, der afbryder deres whist for at høre dødsannoncer fra *Berlingske* oplæst, de sidder det ene sted ved et bord med to lys (Herman Bang: *Værker i Mindeudgave*, II, 1920, s. 468, 470, 474, 475; 454). Især i erindringsromanen om onklen i Amaliegade nr. 7, *Det graa Hus*, 1901, får Bang sine udsøgte detaljer tæt placeret: excellencens hædersgaver; de blå conceptark; billederne på væggen af Ørsteder, Mynstrer, Hvider; klokkelyd langt indefra; den medaljepydede étbenede portner, hvis træben fungerer som slå; fløjlsportiererne med Hvidevåbenet broderet på; papegøjen med skriget »Fortuna fortis« (dvs. den stærkes lykke, eller: stærk i kraft af tilfældet); hentydningen til arveprinsessen (Frederik 6.s datter Caroline, 1793-1881); politikernes forræderi over for fædrelandet; excellencen, der hjælpes i frakken; fremhævelsen af, at danske politikere er talere, ikke statsmænd, og dansk politik er ord, ord, ord, styret fra talerstolene; de meget små vinglas på en (krystal)bakke; kortspillet mellem fire gamle herrer i en tavshed, hvor kun kortenes fald høres (*Værker i Mindeudgave*, I, 1920, s. 265, 266, 267, 278, 279, 282 + 339, 286 + 348 + 350, 289, 296, 325, 331, 381, 383, 385, 391).

Endelig forvandles helten, grev Kristian (fra renskriften), til Joán Ujházy i romanen *De uden Fædreland*, 1906.

Stemningen bag romanen

Under sit ophold i Paris fra februar 1893 havde Bang fornyet sit bekendtskab med en ret ukendt journalist ved *Le Figaro* ved navn Maurice Bigeon, som tidligere havde været kortvarigt i København. Han opføres ikke i selv de største franske opslagsværker og leksika; ifølge Harry Jacobsen i *Aarene der gik tabt. Den miskendte Herman Bang*, 1961, viste han »som litterær Essayist kun ringe kritisk Evne. Alt var Begejstring hos ham, og han slugte raat, hvad han fik serveret« (s. 146). Så meget mere kan man regne med, at hans essay om Bang, oprindeligt trykt i *Revue des deux Mondes* i februar 1894, i realiteten er Bangs karakteristik af sig selv og sine værker. Herpå tyder måske meddelelsen om Bangs adelige oprindelse af de Hvider, som i middelalderen konsoliderede den danske trone (s. 209) – en forestilling, Bang gjorde meget ud af. Essayet optryktes i Bigeons eneste bog, *Les Révoltés Scandinaves*, Paris, 1894, som er tilegnet mesteren Émile Zola; derudover fik han vist kun (samme år) forfattet Préface til en fransk oversættelse af Bjørnsons *Leonarda*. Han tog sig af dage senere i 1894 uden at efterlade sig et ord om hvorfor.

Hos Bigeon/Bang kan man på fransk læse om *Den sidste Dansker*. Under gennemgangen af Bangs debutroman *Haabløse Slægter*, 1880, refererer Bigeon slutningen: »Résignons-nous! C'est le dernier mot de son premier roman; ce sera le dernier mot du dernier« (s. 210). Det må betyde den uskrevne *Sidste Dansker*, som lidt senere placeres ind i forfatter-skabet således: »*Tine*, á certains égards, est la première partie d'une épopée dont *le Dernier Danois* sera la conclusion. Sujet: la disparition d'un peuple vicilli« (s. 221). Herefter trykkes 12 siders referat af og udvalgte partier fra *Tine* i grev M. Prozors franske oversættelse (der i let afvigende ordlyd udkom som bog i 1895). Afrundende behandlingen af 1864-romanen hedder det: »Ce qui est vrai de la destinée des individus est encore plus vrai de la destinée des peuples. A chacun sa fonction humaine; cette fonction remplie, il disparaît, fatalement. C'est la grande loi qui régit l'histoire et qu'on n'évite pas, la fatalité éternelle que les anciens avaient éprouvée et qui n'a pas désarmé encore. C'est pourquoi le *Der-*

nier Danois sera le dénouement du drame dont *Tine* est l'exposition, et la sanglante épopée de la disparition d'une nation.» (s. 233).

Derpå bringer Bigeon som afslutning på kapitlet om Bang en følelsesladet bevidsthedshistorisk karakteristik af det moderne København som Nordens demokratiske centrum for kunst, teater, nye ideer. Under byens livsglæde ligger imidlertid det nordiske tungsind, en sygdom på viljen, en sygdom til døden, fordi livsudfoldelsen sker på den dystre baggrund af 1864 og den konstante trussel fra den store sydlige nabo. Det er let at genkende Bangs stemninger fra hans firserromaner, når det om den danske hovedstad hedder: »Elle est le cerveau toujours en éveil de la Scandinavie. Mais elle paye la rançon de cet honneur. Si les habitants ont le don précieux, le don divin de l'insouciance et de la légèreté; si sur eux s'est posé quelques instants ce rayon païen qui dore les hommes et les choses et fait rire l'âme; si leur cordiale exubérance est un défi perpétuel à l'orthodoxe hypocrisie dont ils essaient de s'affranchir; si, enfin, des pavés de cette cité, puritaine en apparence, monte, certains soirs, une chanson d'ivresse et de joie tapageuse, l'étranger rêveur qui passe se croit environné d'une kermesse immense, emporté dans il ne sait quelle ronde ardente, vers un but inconnu qui, peut-être, est la mort. Sur cette ivresse désordonnée plane une tristesse inexorable qu'on ne voit pas, mais qu'on pressent, une mélancolie poignante qui parfois étreint l'âme et double le prix de chaque minute arrachée au Destin. On ne peut échapper à cette sensation douloureuse; elle est la raison cachée des suicides, si nombreux dans cette ville de jouissances, et qui se produisent sans raison apparente, sans autre prétexte qu'une lassitude insurmontable et meurtrière. Les malades de la volonté, les cœurs faibles, ont la conscience confuse des périls qui menacent tout le monde et que mieux vaut céder au péril que tenter de le vaincre. Ce danger, quel est-il? Interrogez, pour le savoir, les paysans qui, malgré leur egoïsme, sacrifient leur dernière obole pour fortifier les remparts de la patrie; les désastres de 1864 ont profondément ému, cruellement instruit l'âme de ce petit peuple tranquille et altéré la confiance qu'il avait en ses destinées; il n'a pas peur, certes, mais il ne peut s'empêcher de tourner vers le sud, où veille l'ennemi, des regards d'angoisse, songeant que le danger n'est pas loin. Aussi bien, à quoi bon réfléchir? La réflexion serait trop amère, les derniers espoirs trop vite envolés! ... Vivre, n'est-ce pas suffisant?» (s. 233-234).

Efterskrift

Hvorfor Bang opgav *Den sidste Dansker*, er det svært med sikkerhed at sige. Torbjörn Nilsson pegede i 1965 i sin disputats (s. 273) på, at den hjemlige strid om forsvarsspørgsmålet var blevet dæmpet ned efter et vellykket russisk flådebesøg i Frankrig i 1893. Den nye alliance, der her kunne tegne sig, gav Danmark håb om ikke at stå alene over for et almægtigt og grådigt tysk kejserrige. Bangs politiske artikler i *Aftenbladet* på denne tid er et vidnesbyrd om den ændrede stemning. Hertil kom vel også, at Københavns befæstning blev fuldført gennem provisoriske finanslove fra 1886 frem til det forlig i 1894, hvormed den golde politiske kamp om grundloven langt om længe afsluttedes.

Og endelig brød en ung forskergeneration i åndslivet igennem på en anderledes sund og optimistisk holdning til danskhedens fremtid end Bangs. Det skete med litteraturhistorikerne Valdemar Vedels og Vilhelm Andersens og sagnforskeren Axel Ollriks disputatser om nær og fjernere dansk fortid, endda fulgt op af yderligere bøger om de samme emner ved disse unge forskere. Selv var Bang for resten også i løbet af 1890'erne ved at være blevet træt af at skildre små knuste stille eksistenser. Nietzsches aristokratiske menneskesyn slog igennem. I lighed med Georg Brandes (i *William Shakespeare*, I-III, 1895-96) og Henrik Pontoppidan (i *Det forjættede Land*, I-III, 1891-95, og *Lykke-Per*, 1898-1904) ville han skildre geniale personligheders skæbne på godt og ondt. Det gjorde han i sine to sidste romaner med den verdensberømte maler i *Mikaël*, 1904, og violinvirtuosen i *De uden Fædreland*, 1906. Som i sidstnævnte titel ligger eftertrykket mere på enkelte mennesker som de store undtagelser end på kollektivet, fædrelandet.

Harry Jacobsen og Torbjörn Nilsson betvivler, at en symbolroman i det påtænkte format kunne have passet til Bangs talent. Hvorom alting er, er det set i historiens bakspejl måske godt, at Bang ikke ofrede flere kræfter og mere tid på *Den sidste Dansker*. For i dag véd vi, at tyskheden ikke bredte sig i det Nordslesvig, som ved folkeafstemning i 1920 indgik i kongeriget, og at danskheden netop frem til da hævdede sig med uroket, ja, stigende styrke og selvtillid. Fuldført efter den oprindelige plan ville Herman Bangs bog mere være blevet hans eget end nationens testamente – som indlæg i debatten om Danmarks fremtid en profeti i helt forkert retning.

Den sårede hero

Keld Zeruneith: Fra klodens værksted
En biografi om Sophus Claussen

Af Jørgen Hunosøe

– og det er Dyst, ind i en snæver Ramme
at mane Aand fra sammentrængte Verdner.

1. Rammen

Denne dyst er en blandt flere, som alle har med de kampe at gøre, hvor noget efter hårde prøver overvindes for at give noget andet til gengæld. Disse bedrifter kalder Sophus Claussen for *heroica* og i et udkast til indledningen til digtsamlingen med dette navn hedder det om SC's egen og hans generations »Lyrik fra Midten af Firserne til nu« (dvs. 1925), at den »har udført Bedrifter – heroica – for at naa det højeste Lys og det dybeste Muld./ Om Digteren vilde unde sig selv at kalde en dansk Bog Heroica, skulde det være i Tillid til Digtningens Spændkraft og Naade og til Sprogets titaniske Kræfter«.

Til sådanne bedrifter slutter sig nu Keld Zeruneiths store værk om digteren – der igen må ses som del af den endnu større bedrift: at forsøge »at skildre forløbet i den moderne litteraturs tilblivelse og kunstneriske bevidsthedsdannelse« (s. 9), nemlig som sidste del af den trilogi, der desuden omfatter *Den frigjorte* (1981) om Emil Aarestrup og *Soldigteren* (1985) om Johannes Ewald. Projektet er lykkelig gennemført, rejsen er endt, målet er nået: bygningen står der, skabt i samme tillid til »Digtningens Spændkraft og Naade og til Sprogets titaniske Kræfter«, som den SC nærrede. Anfægter man denne tillid, anfægter man det hele storslåede projekt.

Fra klodens værksted (FKV) kan læses og forstås uden kendskab til de to øvrige dele af trilogien – og Ewald og Aarestrup nævnes da også kun sporadisk i selve fremstillingen af SC's liv og værk. Da de alligevel er tilstede som baggrund – også for SC's bestræbelser – skal de inddrages i rammen for den egentlige beskrivelse.

Denne ramme har KZ selv leveret i *Den frigjorte*. Eksplicit i det litte-

naturhistorisk-perspektiverende afslutningskapitel: *Glimtet af den guddommelige slange* (s. 366-369), implicit i bogens motto: »O elsk mig kun! men viid at/ Jeg er en Drøm, en Skygge«. I *FKV*'s hedder det med et citat fra *Digteren og Daarskaben*: »Og var du kun Skygge paa Solstraalers Vej,/ blomstrende Skygge, vi ofrer til dig«. Hvor skyggen er en illusion hos Aarestrup, er den blomstrende, vital hos SC. Skyggen kan jo også forstås som den mørklagte side af menneskets bevidstheds- og driftsliv – begge digtere taler om den fra syndefaldet noksomkendte Slange – og hvor slangen hos Aarestrup forbliver indespærret i hans fantasi, der bliver det if. KZ muligt for SC i en mægtig bevidsthedsudvidelse »at finde slangens veje og forbinde sig med den tid, der lå før arvesynden« – i sin kunst. Slangen er kun giftig for den, der ser på den »med forgiftede Blikke« (*Mennesket*, 1903), og SC oplever på et (senere) tidspunkt at integrere denne kraft som del af de urkræfter, der er indesluttet i det kosmiske system. Stadig i den kunstneriske skabelsesproces.

I dette udviklingsmønster betegner Ewald en mellemstation. For alle tre digtere er der tale om, at deres kærlighedslængsel møder modstand i den borgerlige verden, hæmmes og bøjes indad for midlertidigt – overraskende, men også frydefuldt – at forløses i kunstnerisk skaben. På et senere tidspunkt i deres liv blev dette – på længere sigt æstetiserende – forhold til omverden et moralsk problem, der nødvendigvis måtte søge sin løsning – men hvor projektet mislykkedes for Aarestrup, fandt Ewald udvej for sin skabertrang ved officielt at stille den til tjeneste for en af samfundet anerkendt sammenhæng, nemlig den kristne. SC gik endnu videre ved at gøre sig til medium for en større virkelighed af paniske og kosmiske urkræfter. KZ søger altså i stadig større koncentriske cirkler at indtegne den menneskelige psykes udviklingsmuligheder – så at han gennem disse individuatoriske bevægelser omslutter og beskriver selve den moderne bevidstheds tilblivelse, veje, vildveje og endelige tilfredsstillelser. Et organiseringsarbejde, der prætenderer at spejle vesteuropæisk, *modernistisk* bevidsthedshistorie, men samtidig også historien om »enhvers bliven til og bliven sig selv« (*Soldigteren*, s. 33). Den inspirerende drivkraft bag trilogien kan endelig hævdes også at stamme fra de teori-formationer, som med Aage Henriksen som centrum gradvis dannede sig på Københavns Universitet siden 1960'erne. Et opgør med ham ulmer bag linierne for at slå ud i lys lue i det afsluttende kapitel af *FKV*. Det vendes der tilbage til; her skal der blot – mht. en videre karakteristik af KZ's omfattende biografiske projekt – henvises til Johnny Kondrups informative kapitler herom i *Livsværker* (1986, s. 246-254).

2. Dispositionen

Lægger KZ sig altså *metodisk* i kølvandet af den eksistentielt-psykologiske biografi foregrebet bl.a. af Vilhelm Andersen og både uddybet og indsnævret af Aage Henriksen (*Den rejsende*, 1962, *Det guddommelige barn*, 1965, bl.a. om SC), så adskiller han sig bl.a. fra sidstnævnte ved at *disponere* sit stof strikt kronologisk i en tæt sammenvævning af liv og kunst.

FKV indledes af et emblematiske kapitel *En Brandhistorie*, hvor bogens hovedafsnit afslutningsvis og summarisk resumeres, så læseren kan fornemme den røde tråd i biografien. Disse hovedafsnit – 9 ialt – skal markere de trin, SC's udvikling deler sig op i, ofte på det fysiske plan bestemt af rejser og skift af bopæl. De afsluttes igen hver for sig af et resumé.

Forinden har KZ i kort begreb skitseret sit SC-billede og sat det ind i den nævnte sammenhæng: Som Ewald var SC en ildsjæl, der bevægede sig bort fra en indsnævret omverdens mørke formynderi for gennem stadige nedbrydninger rensat at kunne tage det tabte, nemlig »en langt mere rummelig virkelighed end den, der gik under«, tilbage.

Det er denne bevægelse, KZ søger at indfange – og det er denne bevægelse, SC retrospektivt anede som sammenhængen i sit liv. Han skrev selv, vist o. 1925: »Saaledes har al min Fatten og mit Forfatterskab bygget sig op, for mig, til en Enhed. Saadan har jeg anet Sammenhængen og fæstnet den bevidst. Det giver et Synspunkt for Litteraturforskeren. En anet, senere bevidst Sammenhæng som Efterforskere [kan] trøste sig med, hvor de trænger til Forklaren« (*FKV* 13; gengivet i facsimile i *Sophus Claussens Lyrik* IX, 335).

KZ hævder nu, at denne sammenhæng »endnu ikke har fået en samlet beskrivelse«. Det turde være en sandhed med modifikation, da det citerede grundsynspunkt både har været ledetråden i Ernst Frandsens store monografi *Sophus Claussen I-II* (1950) og i min samlede efterskrift til *Sophus Claussens Lyrik I-IX* (1982-1984; herefter *SC:SL*). Det er da KZ's ambition »at udfylde dette Hul« – hvor imaginært det er, må fremtidige læsere selv afgøre. Det må dog nævnes, at ét er at påberåbe sig, hvor »anstrengende« ens arbejde har været (det *er* den slags arbejde), noget andet er at underkende andres behandlinger af forfatterskabet, som måske, som det hedder, har »skitsepræg«, men trods det dog nok kan have »erkendt drivkraften i forfatterskabet« og også »på den måde som SC giver udtryk for i citatet«. Det gælder – udover de nævnte – forskere som

Gunnar Modvig (*Eros, kunst og socialitet*. En analyse af de erotiske hovedmotivets udvikling i Sophus Claussens forfatterskab, 1974), Erik A. Nielsen (*Ideologihistorie III. Modernismen i dansk lyrik 1870-1970*, 1976) og Bo Hakon Jørgensen (bl.a. *Sophus Claussen – en studiebog*, 1977 og *Maskinen, det heroiske og det gotiske*, 1977). Disse forskere figurerer ikke i *FKV*, men KZ henviser til *SC*: *SL*'s kommentar, der dog er afsluttet 1984. Senere er jo bl.a. *SC*'s tre væsentligste romaner *Unge Bander*, *Antonius i Paris* og *Valfart* udkommet, alle i serien *Danske Klassikere* og alle med udførlige efterskrifter. Hertil føjer sig afsnit i Lise Præstgaard Andersen: *Sorte Danner* (1990) samt artikler i fagtidsskrifter.

Selvfølgelig har det været anstrengende at skrive denne store og stort anlagte bog. Når det har kunnet lade sig gøre, skyldes det angiveligt alt det i *SC*'s poesi, »der løfter én som læser ved sin fabelagtige udtryksevne og billedkraft«. Det bærer over med misnøje med *SC*'s kvindesyn og undertiden patetiske selvmytologisering og den selvforståelse, som kommer til udtryk i ovennævnte citat – og som KZ ikke ukritisk vil godtage, selvom han loyalt respekterer *SC*'s synspunkt.

Skjuler KZ således sit kendskab til sekundærlitteraturen, færdes han til gengæld fuldstændig hjemmevant i *SC*'s eget omfattende trykte som utrykte forfatterskab. Ernst Frandsen fokuserede på lyrikken, KZ giver ofte indgående tolkninger også af prosaværkerne, ligesom han ubesværet henviser både til brevene (via Frans Lasson: *Sophus Claussen og hans kreds. En digters liv i breve I-II*, 1984; herefter *FL*), til journalistikken (via Tom Engelbrecht og René Herring: *Sophus Claussen. En bibliografi 1882-1981*, 1981) og nok så imponerende: til de 109 notesbøger og de utrolig omfattende samlinger af udkast og renskrifter til den trykte som utrykte produktion, som befinder sig i Det kgl. Biblioteks håndskriftafdeling.

3. Skiftingen

Med disse greb og denne udrustning begiver han sig så ind i et ellers svært tilgængeligt landskab. I første hovedafsnit: *Opvæksten 1865-84* opridses *SC*'s barndom og ungdom på landet (Langeland, Falster) som i København. Der findes ingen kilder til barndommen udover den sent skrevne, symbolsk ladede 3.person-beretning *Fabius' Slægtstavle* fra

Foraarstaler (1927), men den holder KZ sig så til. Han er her på delvis ubetrådt område – og det er unægtelig spændende og afgørende, hvad han analyserer sig frem til. Metoden er semi-freudiansk – som den var det i Torben Grodals anderledes grove og ensidige dissektion i *Dansk litteraturhistorie* (1984-1985, VI, 579-592) – men KZ når samme resultat: et latent Ødipuskompleks. Moren, der er så godt som unævnt i det private som offentlige forfatterskab, tildeles en mytisk betydning som en anden Alma Mater, men det betones også, at hun svigtede drengen til fordel for ægtemanden.

Portrættet af faren er ligeledes mere nuanceret: han var livet igennem sønnen en ven, som denne kunne betro sig til, men repræsenterede også en højeste autoritet som patriarkalsk bladkonge og indflydelsesrig politiker, en støtte, som SC var afhængig af og aldrig overkom. Til gengæld kompenserer han så ved at gøre oprør mod det patriarkalske samfund og dets moral – gennem sin digtning.

Afmagten forstærkes af modgang i skolen og mådelige eksamensresultater – også fra Mariboers Skole i København, hvortil familien flyttede, da SC var 15 år gammel.

Sammenlagt tegnes et billede af en skifting, der dels blev stikkende i et isoleret fantasiliv, som han havde svært ved at vride realitetsbetonede handlingsresultater ud af, dels fik et ambivalent forhold til kvinden, som han enten tilnærmer sig angstfyldt eller idealiserende – men som under alle omstændigheder bliver det medium, virkeligheden spejles og afspejles igennem.

4. Det uforbederlige stemningsmenneske

Denne usikkerhed og animositet overfor kvinden kommer til at præge det »frie« forhold, SC indleder til den kvinde, nogle breve benævner Mary – og som ellers optræder under forskellige navne i den overvældende mængde skrivelser, som forholdet afstedkommer. Herom fortælles i andet hovedafsnit: *Rusår 1884-1886*, samtidig med at der redegøres for den spændte, politiske situation (provisorierne), de nye venskaber o. Studenter-samfundet, Georg Brandes' indflydelse, halvhjertede jura-studier, tegneøvelser m.m. Afgørende bliver nu Mary – og det er så KZ's pointe, at det er hende, der gør ham til digter.

Det er da også sandt nok, hvad ingen, der kender papirerne på Det kgl.

Bibliotek, vil betvivle. Men det er bare ikke hende, der gør ham til en stor digter.

Alligevel er det værdifuldt, at dette materiale gennemgås – ligesom konklusionerne er både overraskende og tankevækkende:

Som elsker fører SC sig frem på en lidet tiltalende måde: enten hundsk krybende eller dominerende – direkte eller indirekte, idet han studentikost camouflerer sit begær i en byge af Sædelighedsfejdens slagord om fri kærlighed. SC gøres nok her værre, end han var. Mary holder ham hen – eller for nar – og ud af al den forviklethed vokser gradvis en erkendelse af, at hans væsen snarere end af en erotisk harmoni forløses i de stemninger, det urolige forhold udløser – stemninger, der efterhånden materialiserer sig i ord. Som KZ skriver: fra at være »klynkende elsker bliver han drømmende og distant digter, mens kvinden nu indgår i hans sjælelige stofskifte som indre følgebillede« (s. 47).

Dette skifte eksemplificerer KZ ved analyser af hidtil ubehandlet materiale: novellerne *Holger Bagge* og *Emil og Elna*, der undervejs sigende nok hed *Naturbørn*. Fremover søger SC de »halve kvinder«, der med al deres modstand gav ham de rigeste muligheder for at drømme og digte om den *hele* kvinde. Således møder han poesins muse. Og selv indrømmer han, at han selv kun er et halvt menneske: »Sjælden blev min Ømhed til Glød, mit Vemod til Smærte (...). Jeg er ikke lidenskabelig, men jeg har en Overflødighed af Stemninger« (s. 58).

KZ mener her at finde formlen for SC's væsen, hans *anlægspræg* – og det forandres ikke, kun lægges der stadig nye nuancer til (s. 61). Sin poesins muse finder han da, »hos én, der er slet som jeg selv« (s. 62). I *Sang* kan han bryde angsten for at blive domineret af sit eget begær og alligevel besidde den elskede i en ren æstetisk mæthed.

5. Kunstneren og kvinden

I det følgende hovedafsnit *Forlovelsen og dens poetiske efterspil 1886-1892* ses SC som radikal journalist i Horsens (1886), Nyborg (1888-1890) og København. Hans forlovelse (sept. 1886) hæves julen 1887, hvad der i dette og de følgende tre år afsætter en overvældende lyrisk produktion med kærlighedstabet som tematisk akse. Denne eksplosive udviklingsproces optærer gradvist de indre kræfter og de sidste to år udtrykkes hans digteriske åre.

Den historie er velkendt og f.eks. ironisk-distanceret beskrevet af SC selv i romanen *Unge Bander* (1894), der af KZ benyttes som kildekrift, idet hovedpersonen opfattes som SC's »alter ego« (s. 72) – »journalisten Erik Kølby, tidligere sprogstuderende og altså (m.u.) Claussens andet jeg« (s. 81). SC fastholdes hermed i en position, som han ellers intellektuelt søger at frigøre sig fra. Men ved at lægge vægt på anlægspregene opnår KZ at kunne gøre mange muntre iagttagelser på sin hovedpersons vegne, f.eks. når han om Eriks forhold til Margrete kan skrive, »at han flår hende enten op i idealitetens himmelspræt eller ned i seksualitetens sorte gryde ud fra Claussens eget dictum: 'den sande Kærlighed er Moralens overlegen'« (s. 87). Til gengæld får han så lejlighed til at forsvare den kloge pige, der overfor så håbløst et alternativ paralyseres og mister sin ellers normale livfuldhed.

Dette forsvar kommer til at omfatte *alle* de kvinder – iøvrigt ikke så mange – som SC knyttede sig mere varigt til: de nævnte: Mary (Arnoldi) og Anna Cathrine Christensen (»Margrete«), senere: Karen Topsøe (»Célimène«), Clara (Robinsonne/Frobinswonne if. KZ) og endelig i de senere år Inger Nielsen. KZ giver overbevisende portrætter af dem alle, så godt det nu kan lade sig gøre, men de gjorde altså klogt i at holde sig på afstand af en mand, der i sit hverdagsliv udviste kulde, uforstand og stillede meningsløse og urimelige krav til dem. På sidstnævnte punkt glider fiktion og virkelighed sammen på en betænkelig måde – især hvad moralisering og afsigelse af domme angår. Genrens risiko må man vist kunne hævde.

Glidningen kan belyses af flg. citat: Det hedder om Erik og det hæmmede i forholdet til Margrete: »Det stimulerer hans fantasiliv og fjerner ham yderligere fra den virkelige Margrete. Kvinderne, der hengiver sig, mister hurtigt deres tiltrækning, mens det sfinxagtige bliver selve drivkraften i Claussens fremtidige digtning« (s. 88). *Hans*, dvs. Eriks, bliver *Claussens* fantasiliv!

Som dreven litterat ved KZ selvfølgelig bedre – og har da også teoretisk set styr på SC's ironi og spejlings- og symboliseringsteknik, men det er ikke altid, at litteratens fornuft stiger ned i de brønde, hans overbevisning vælder op af.

Tværtimod. Efter først at have fældet SC med et urent greb, træder han på den nedlagte ved at sige, »at han ikke i sit konkrete kærligheds-liv synes i stand til at profitere af sin egen indsigt« (s. 89). Den »egen indsigt« etableres netop gennem den distance, som SC som fortæller lægger for dagen, som KZ har teoretisk blik for – men som han i sam-

me åndedrag negligerer. På den måde kan et statisk anlægspræg sagtens fastholdes.

Det kan også gøres på en anden måde; resultatet er dog det samme: hvad der er magtpåliggende for SC at se som stadier på livets vej, fortykkes og koncentrerer af KZ til ét sort punkt.

Det hedder om Kitty (1895): »Da Claussen selv udtaler, at han heri udforsker 'Menneskesjæle', der ligner ham selv meget lidt, inddrages denne roman kun til belysning af de mere generelle konsekvenser« (s. 92). I en note analyseres romanen da som en parallel til *Unge Bander* (»man kan iagttage det samme erotiske mønster«, s. 495).

I et brev til Georg Brandes i håb om forlæggerhjælp skriver SC, at den ligger i forlængelse af *Unge Bander* (FL I 223); og i brevet til faren – som KZ altså kun citerer en stump fra –: »Og hvad vil du sige til, at jeg mens jeg laa syg, har udkastet og fuldendt en Novelle paa ca. 100 Sider, et 'Vidunder' af Komposition, hvor alt er nøje forud beregnet og afvejet, og som tilmed omhyggeligt udforsker Menneskesjæle, der ligner mig selv meget lidt« (FL I 188).

Sådan skriver man hensigtbestemt til den far, der sidder på pengekasen og ser skævt til bohømesønnens tilsyneladende introverte selvoptrævelse – men selvfølgelig ligner bogen sin ophavsmand – og burde være inddraget, hvis man stolede på, at det skrevne også kunne dække forandringer eller i hvert fald *vilje* til forandring.

Nu tegnes et billede af en mand, der står i stampe – og KZ kan i fortsættelse heraf (analysen af *Højsang*, de autentiske forlovelsesbreve fra oktober 1886-maj 1887, trykt i *Ny Jord* 1888 og i 2. udgaven af *Unge Bander*, 1912) kun med massiv afstandtagen cementere forestillingen – og afslutte sine afsnit med et hovedrystende: *Ak ja* (s. 93) eller, sarkastisk, med henvisning til et udbrud i brevene (*Kom Margrete! her er Foraar, Frihed og Højjældsluft*): *Høj oh høj* (s. 99). *Sådan!* – som det hedder andetsteds.

Dette urene trav indstiller KZ, da han når frem til gennemgangen af periodens digte, hvor hans analytiske begavelse for alvor toner frem. Det gælder digte som *Rejseminder*, *Maanenat*, *Tagdryp* og *Anadyomene*, hvor det sidste fremhæves som det digt, hvor den elskede løftes ud af hverdagens realistiske detaljer for at fremstå ren, uskyldig og ophøjet i digtets mytologiske glans. Digtet bliver det genvundne paradys, hvor den ny Adam kan formæles med den ny Eva (s. 124). Her kan han »træde direkte i forhold til kærligheden, ikke som en ydre realitet, men igennem det billede af den elskede han danner sig af den i sin poesi« (s. 123).

»Sådan fungerer i princippet *alle* [m.u.] Claussens senere digte, der anvender mytologiske skikkelser« (s. 125). Overalt er drivkraften længslen, ikke den erotiske opfyldelse, og digtene bliver af KZ forklaret som et værn mod omgivelserne, der lades tilbage i ufortolkethed uden hensyntagen til de omkostninger på det indre plan, der er forbundet med processen. Dette var Claussen sig imidlertid bevidst; og det er da også et grundmotiv i forfatterskabet, som her bagatelliseres helt ubegribeligt. Jeg tillader mig eksempelvis at henvise til efterskriften til *Unge Bander* (i *Danske Klassikere*), der også er et mytologisk værk, ja eksemplerne er legio.

Skabelsen af det gode digt bliver altså tilværelsens *conditio, sine qua non*, men gradvis fortæres drømmen, virkelighedsgrundlaget smuldrer og synker sammen – og ca. 25 år gammel står digteren inspirationsløs og forladt af alle gode ånder.

Et refleksionsarbejde sætter ind – det er det KZ underkender ved at læse senere skrevne arbejder ind i et biografisk tidligere forløb – og SC publicerer nu sine kronikker og fabler over mytologiske figurer som Lucifer og Jesus, hvormed han også frigør sig fra de naturalistiske doktriner. Samtidig fremhæves Baudelaires og Nietzsches indflydelse på SC's forestillingsverden, »men dette samtidige sociale liv som journalist influerer stort set ikke på denne [indre] virkelighed« (s. 140). Selvom digtene er skrevet på tab og udtrykker håb om genforening, sker der if. KZ det, at euforien over selve skabelsesprocessen fører ham ind »i et eksklusivt poetisk rum, hvor han nu kan møde sin egen drift og frigørelse i adækvate mytiske skikkelser som Anadyomene og Lucifer« (s. 140). Således bliver han digter udelukkende på sit jeg – og således brænder han sig selv stadig længere ned.

6. Religiøst gennembrud

Under *Udenlandsrejsen 1892-1894* skal SC angiveligt ikke blive meget klogere. Den voldsomme og udsigtsløse forelskelse i Karen Topsøe, Paris dec. 1893, rejser påny inspirationen i ham – og selvom han prøver at gøre sig fri ved at rejse til Italien og her møder en kvinde, Clara, der gengiver ham livsmodet – forlader han hende dog for at vende tilbage til det elfenbenstårn, hvor han stadig kan drømme om sin tabte elskede: »min Trøst er Det, som du betyder«. Sådan tolker KZ i hvert fald forløbet – omend det her er refereret i grov forkortning.

Men er omverdensforholdet det samme, har SC dog erfaret et gennembrud til dybere lag i sin psyke: »seksualiteten skilles gradvis ud af en egentlig relation til omverdenen til fordel for de gennembrud i bevidstheden, som en indre, autonom eros udløser, når den eksklusivt søger ind i sproget og her får frit udløb« (s. 162). Dette religiøse gennembrud (i Siena) karakteriseres da via opgøret med Johs. Jørgensen, Rapallo 1894. Forinden har SC annammet symbolisternes Paris, og KZ redegør indgående for den betydning Verlaine som poetisk faderskikkelse fik for SC. *Antonius i Paris* tolkes ikke i sin helhed (igen henlægges en kompositionsanalyse til noterne), men der er fine iagttagelser over bogens enkeltdigte. Men som sagt: rejsens afgørende betydning ses gemt i den erfaring, at SC – fri for enhver omverdensforpligtelse – via sin italienske madonna, der har integreret hans sanselige og åndelige eros – *igen* »ofrer« sig ved at skille sig ud fra den genstandsbundne eros for at gå bag om syndefaldet og generobre det tabte paradiset *i ordet* (s. 204 og s. 440; m.u.). Det tabte paradiset korresponderer med en oprindelig enhed, en usynlig verdensorden, en slags sublim matematik som digteren gør sig til talerør for. For SC en indre psykisk realitet, for JJ en transcendent, objektiv kendsgerning. Her ligheden og forskellen – men også forklaringen på enigheden om en symbolistisk poetik. Om Nietzsches betydning i denne sammenhæng skriver KZ – her som gennem hele bogen – indforstået og præcist (f.eks. s. 186).

7. Den guddommelige ordmager

Vi er her ved vendepunktet i SC's liv. Og hans livs højdepunkt. Og det er da KZ's synspunkt: at SC trods perioder af mismod og uproduktivitet tålmodigt fastholder den indvundne erfaring omkring det overindividuelle ord, der fuldbyrder det ufuldkomne (s. 204) – at der lægges »et snit igennem hans erotiske væsen« (af Clara? Har det ikke været der siden forholdet til Mary if. KZ?) – og at seksualiteten som drivkraften i hans projekt nu i sin fuldt integrerede form trækkes ind. Opad. Hvorfor Clara forlades (s. 210). I sandhed en heroisk livstolkning, der gør digteren til en anden Messias: »kærligheden til et andet menneske, uanset helhed og højhed, må vige i det offer, som er foregrebet i romanens beskrivelse af Kristus på korset« (s. 218). »Kødet dør for at blive ord« (s. 219). »Ofret af kærligheden er en eksistentiel betingelse for at blive ordmager i Guds store stil« (s. 220).

Valfart læses – som *Unge Bander* og *Antonius i Paris* – stort set som biografisk nøgleskrift uden hensyn til fortællerens brug af fortællerjæg'er, -udspaltninger og -fordoblinger, og uden skyldigt hensyn til romanens handlingsgang. I *Valfart* forlader Clara Silvio, men i *FKV* fastholdes konsekvent det modsatte, biografiske korrekte, forløb. Og hvor KZ var fordømmende i vurderingen af SC's kærlighedssvigt i forhold til Mary og Anne Cathrine, er han nu stærkt overbærende, selvom han pligtskyldigt og på skrømt, må man opfatte det, noterer, at Clara-svigtet måske er »den sorteste plet« i SC's liv (s. 223). For han skriver også smst.: »Skyldig – ikke skyldig. Det gælder om at handle under en større nødvendighed end den, som ligger i forholdet mellem to mennesker«. Som Verlaine er digteren »kun forpligtet over for ordet og dets sandhed« (s. 225). Her ligger *FKV*'s værdigrundlag; i digtningen artikuleres det heroiske program, »som bygger på en restitution af livsformer, der er forsvundet i det moderne samfundsliv og moral, især den enhed af følelser og intellekt, han [:SC] finder som en åndelig realitet i renæssance, hellenisme og arkaiske tider«.

Denne skyhøje kunstneridealiserings fastholdes gennem resten af bogen. Som sagt: trods fald mm. svigter SC aldrig disse kunstneriske Messias-forestillinger, sine heroica – snarere udvider han dem ved også at indoptage »djævleneri« og anden »dårskab« i sit ordunivers.

8. Fatale nederlag

Herom handler anden halvdel af bogen, men da grundsynspunktet er fastlagt, kan behandlingen gøres kortere.

I sjette hovedafsnit: *Det fatale fremstød 1894-1902* skildres den mislykkede genoptagelse af forholdet til Karen Topsøe – og de deraf inspirede Célimènedigte, som Ernst Frandsen kaldte dem. SC's ansættelse i Nykøbing Falster ved farens *Folketidende*, ægteskabet med den tidligere forlovede, bogudgivelserne og endelig den store satsning: skuespillet *Arbejdersken* (1898), der skulle blive SC's livs fiasko. Digtene samles i *Pilefløjter* (1899), *Trefoden* (1898) udgives i et bittert tidsopgør, men livet står stille – og selvom familien flytter til København og SC forsøger sig som hovedstadsjournalist, er et forløb ført til ende, og 1902 drager SC med familien til Italien.

Hvorfor gik det galt? Hvad var fatalt?

Svarene er jo allerede og hovedsageligt givet af KZ med henvisning til SC's anlægspræg og manglende evne til at sætte handling bag indsigt (s. 248). Og SC bliver da den digter, han skal blive.

Det gælder digtene o. Karen Topsøe, hvor KZ ser SC flygte ind i poesien og i en blanding af hævn og tydning tage, hvad virkeligheden ikke vil indrømme ham (s. 234). Og når virkelighedsgrundlaget således viger for digteren, søger han at få fast grund under fødderne ved at gifte sig.

Begge ægtefæller er »uforandrede« (s. 246) – og SC stemmer nu sine forventninger til hustruen yderligere i vejret set på baggrund af Clara-oplevelsen. KZ finder det forbløffende, at SC senere kan hævde om helten i sin egen livsroman, at denne vendte hjem for »at dyrke et levende Væsen som sin Madonna! At dyrke en Kvinde, gifte sig, faa Børn og dog tro paa Madonna«. Det kan ikke stå til troende!

Nej, SC skal være kropumulig. Han er skyld i fruens psyko-somatiske lidelser, ja, som KZ selv formulerer det: »Og ser man frem igennem deres samliv, synes hendes træthed, hovedpiner og andre symptomer at skyldes frustrationen over den *uløselige* livssituation, han havde placeret hende i, hvor hun som nævnt både skulle udgøre hans borgerlige soliditet og være muse for hans fantasi, der led under *enhver* hverdagsagtig blokering« (s. 251; m.u.).

Ikke meget i det overleverede materiale støtter denne voldsomme uvilje mod mennesket SC – og andet taler i modsat retning. Begge var de stejle, stolte, selvstændige mennesker – *felles* om ansvaret for et ægteskab, som ingen af dem ønskede skulle glide hen i ligegyldighed og resignation.

Når Mylady i al sin dæmoniske væld (i digtet *Valfart*) da dukker op kort tid efter brylluppet, har KZ vel ret i, at hun er tegn på, »at ægteskabet ingenlunde har båndlagt endsige forløst hans kræfter« (s. 252). Og værre hekse dukker op med *Djævlerier* (1904) – men de kan nu også – og det gør KZ også – mere bredt tolkes som eksponenter for den fortrængning af driftslivet, »som den herskende klasse (...) havde gjort sig skyldig i med sine moralske grænsedragninger« (s. 260). Således opfatter KZ meningen med *Arbejdersken*: i sin skikkelse inkarnerer Jenny – som Clara gjorde det – Madonna ved at samle, hvad der ellers skilles: højt og lavt, rent og urent – men den enhedstænkning, hun gør sig til talskvinde for, har ingen muligheder i et djævleramt samfund, der med vold og magt undertrykker driftsverdenens voldsomme kræfter.

Som nævnt blev opførelsen en eklatant fiasko – af SC opfattet også som et *personligt* nederlag. Stykkets skæbne opfattede han som sin egen:

derfor *fatal*. Og SC trækker sig tilbage – men karakteristisk nok ikke uden sværdslag: er man konge – er man også konge i faldet. I dette fald vil SC »gennem selvfordybelse nu fare til helvede for at hente drifterne op i lyset« (s. 275) – og det resulterer if. SC selv »i den besynderligste Bog, noget Menneske har læst«. Ingen anden kender som ham »de menneskelige Drifters Løngange« – og han skriver *Djævlerier*. Medusa ses i øjnene – for at han kan finde og forbinde alt til den »enhed«, han stadig har for øje.

9. Djævlerier

Det foregående tidsrum er i omfang SC's mest produktive, kvalitativt hans svageste. KZ er nødt til at omtale visse værker i grove træk (f.eks. *Byen* og *Trefoden*; dog underbelyser han *Pilefløjter* (s. 282)) for til gengæld desto grundigere at analysere store digte som *Rimbrevet til Herman Bang*, *Venedig* og *Nætter*.

I næste hovedafsnit: *Djævlerier 1902-1905* er SC kun produktiv dec. 1902-maj 1903, men skriver ikke desto mindre på den ene side *Afrodites Dampe* og *Mennesket*, på den anden side *Visen om Himperigimpe*, *Il letto*, *Djævlerier*, *Livets Kermesse* og *Ingeborg Stuckenberg*. Danmark forlades som nævnt med følelsen af at være helt udbrændt, men langsomt vokser livs- og formviljen, og han er snart »ved at få hul til de psykiske lag, hvorfra han havde hentet Mylady og Medusa op« (s. 300) – og bliver nu »Afrodites elsker« – stadig som kunstner: Afrodite er, hævder KZ, »uden nogen lighed med hustruen« (s. 301). At Penelope i digtet forvalter samme ild som Afrodite overses.

Afrodite placeret midt i romerkirkens hjerte. Igen forsøger SC at forene hedensk og kristent. »Ja, Afrodite bliver ligefrem [Madonnas] dæmoniske, men højst vitale bagside« (s. 305). Den enhedsgivende religiøsitet, som han oplevede i sommeren 1894 i samværet med Clara, den genopdager han nu i mere radikal form i skikkelse af den mægtige kærlighedsgudinde – og knytter nu an til alt det, andre fortrænger. Digtet *Mennesket* bliver den næste djævleritekst, »et Budskab fra Lysets Magter« (s. 313), men da slangen og Afrodite kun dyrkes uden for den sociale virkelighed, SC vil inddrage dem i, er han stadig placeret i splittelsens umulige position og havner lige så let i den desillusion, som et ofte citeret brev til hustruen fra

Paris 1903 er et udtryk for: Det hedder her, at hans virkelighedstroskab forbyder ham at fremmane paradiser, som desværre ikke findes (s. 314). Djævlernerne bliver papirtigre, og han indrømmer, at han har dyrket fantasien på virkelighedens bekostning, tilbage er »den bitre Eftertanke« (s. 329). Han er nu – og mange år frem – fanget i den psykologiske situation, hvor han i total isolation må se sig henvist til at ruge over hvad der gik galt: hos sig selv og i forholdet til andre. Et håndgribeligt udtryk for hans fallit bliver mindediget over *Ingeborg Stuckenberg*. Det eneste, der adskiller ham fra hende, er, at hans længsel, modsat hendes, momentant har kunnet forløses i kunst. Men digtets opdæmmede sørgmodighed viser vel, at det heller ikke er en kunst, han giver meget for?

10. Grubleren

KZ bygger med næste hovedafsnit: *Den talende Tavshed 1905-14* afgørende videre på den tese, som er bogens mest egenartede bidrag til SC-forskningen. Andre forskere har – naturligt nok synes det – talt om en produktionskrise, fordi SC næsten intet skrev. KZ tolker modsat tavsheden positivt: SC trækker sig tålmodigt ind i sig – stadig i tillid til livets gode kræfter. En *amor fati*, som altid har karakteriseret hans livsindstilling.

Perioden op til verdenskrigen bliver således en »omdannelsesperiode« – og selvom SC rejser til Paris 1906-11 er inspirationen fra det udadvendte rejseliv forbi: »Man kunne ligefrem sige, at han i stedet begyndte at rejse indad og nedad, stadig meditativt dybere ned i det både personlige og kollektive ubevidste liv, hvor den omdannelse foregik, han kunne lytte sig til, men endnu kun undtagelsesvis havde evne til at give poetisk udtryk« (s. 340).

De poetiske udtryk bliver de momentane udladninger som *Mennesket* og *Digteren, Dronningen i Thule, Imperia. I Løvens Tegn* og *Væk ikke Svanerne* – de midterste knyttet til »en dårskabens poetik«.

Tidligere i sit liv har han dyrket illusionen og »Kronløgnen«, de »store Dumheder« for at nå ud over en snævert afstukket virkelighedsgrænser. Det forsøger han også nu – støttet til bl.a. Nietzsche – med ondt skal ondt fordrives – men forsøgene karakteriseres som foreløbigt for-gæves, sonderinger, som endnu ikke organisk nedfældes og indarbejdes i hans natur.

Omdannelsen forløber som en fortsat omstrukturering af hans kærlighedsevne. »Gradvist men uafvendeligt flyttes den fra livet med kone og børn til digtningen og dermed ind i en virkelighed, der ikke sætter grænser« (s. 349). Selvets opholdssted bliver poesiens. Genopstandelsen sker i ordet. »Smærten fra den tunge Jord«, som *Mennesket og Digteren* talte om, skal nu – hævder KZ – vise sig større end alle ord. Dårskaben forbinder sig med de blinde kræfter, der slippes løs ved verdenskrigens udbrud – og SC vises tilbage til de rent menneskelige vilkår. At han kan hævdes *altid* at have disse som den egentlige målestok er det imidlertid ikke bogens ærinde at påvise. Og når det som her – som i omtalen af »den sorteste plet« i SC's liv (se s. 72) – er tilfældet, tegner der sig en markant brudflade i hovedsynspunktet.

11. Verdenskrigen

Inden da – og vejen den er lang: vi skal helt frem til begyndelsen af 1920'erne – beskrives hjemkomsten til Danmark 1911, udgivelsen af *Danske Vers*, 1912 og *I Løvens Tegn* og mindediget om Herman Bang gennemgås. Den rystende sørgmodighed, der ligger over et digt som *Væk ikke Svanerne* har KZ tilsyneladende ikke øje for (det gælder andre og lignende digte, men ville igen forstyrre bogens tese); afgørende er at få digterens »omdannelse« ført igennem og hertil medvirkede krigens udbrud i 1914 (s. 371). *Fabler* udkom 1917. 3 store digte analyseres i det niende hovedafsnit: *Den katastrofiske nødvendighed 1914-1918: Digteren og Daarskaben*, *Midsommer* og *Digtersfinxen*. Alle skrevet ud fra spørgsmålet: hvem er jeg? – et spørgsmål verdenskrigen som eksistentiel krise har skærpet. Alle påberåber de sig en »Umwertung aller Werte«. Og i alle tre digte konfronteres jeg'et med sin ubevidsthed, sin libido, en blind naturkraft, hvis væsen kan slå over i ren destruktionslyst, hvis den ikke begrænses »af hensynet til Gud og mennesker« (s. 381). Alligevel er underbevidstheden et reservoir for skjulte, men inspirerende kræfter, en albevidsthed, som SC føler sig i kontakt med og som kan udrette skabelsesmirakler i en vekselvirkning mellem nedbrydning og tilblivelse. Således arbejder Pan i klodens værksted – og i hans tjeneste ønsker SC at stille sit digteriske talent. Blot har han »endnu ikke fundet indholdet i den tolkning, som digterisk kan forløse hans forestillinger om den paniske alnatur« (s. 403). At SC så i sin udadrettede journalistik under krigen ind-

tog en helt anden anti-militarisk, human-politisk holdning uden apokalyptisk-profetiske visioner er så en anden sag, som KZ også – og godt for det – redeligt gør opmærksom på. Ligesom han betoner *forskellene* mellem Claussen og Nietzsche, der som nævnt inddrages i biografien i hidtil uset og overbevisende grad.

12. Digtersfinxen

Det betones, at hvad SC f.eks. i *Midsommer* fra 1917 lagde op til med sin forståelse af Pan-figuren, først forløses med Heksameterdigtene fra 1925.

Tiden op hertil deler KZ – i sidste hovedafsnit: *Digtersfinxen 1918-1931* – op i fem stadier: 1918-1922, hvor SC begynder at male, men intet skriver af betydning, 1923-1924, hvor der kommer skred i skriveriet, 1925, hvor forfatterskabet kulminerer med de nævnte heksameterdigte, 1925-1927, hvor han skriver sit åndelige testamente *Foraarstaler*, 1927-1931, der bringer hans digteriske efterslæt med *Hvededynger* 1930. 1931 dør han. Den egentlige ventetid har således taget o. 30 år, hvis der måles ud fra Valfart-oplevelsen og det religiøse gennembrud i Siena 1894. I sandhed en ventetid, der kræver tillid og tålmodighed – også hos biografen og hans læser.

SC vender nu tilbage til tidligere tanker o. det heroiske: *viljen* til at forbinde, hvad ellers er adskilt i en sprængt verden. Hans vilje er at følge sin *kunstneriske* vilje – og spørgsmålet om fri eller bunden vilje er da futilt, for ved at følge denne sit livs bestemmelse lægger han sig også ind under en *universel* vilje, »en villig Hengivenhed under en højere Tvang« (s. 411). Enheden af vilje, eros og poesi sammenfattes i begrebet: *Heroica*, samlingstitlen for den digtsamling, der indholder periodens betydeligste digte. Det er da heroica gennem sprogbehandlingen, formviljen at båndlægge eller fastholde livsvitaliteten, de paniske kræfter, i digtet, billedet, der da reflekterer den ellers skjulte verdensorden, skabelsesplanen, tilværelsens enhed af højt og lavt.

I denne proces »omdannes«, objektiveres kunstneren: der sker »en definitiv frigørelse fra kærligheden i dens almindelige erotiske omsættelighed til ren poetisk formvilje« (s. 417). Løbende er der sket det, at erotiske håb er skuffet; til gengæld er strømmen, seksualiteten desto stærkere sendt tilbage i poesien. Dette fremstilles af KZ pludselig som en oplevel-

se for SC af sjælelig helbredelse (smst.). Tidligere vurderede han sådanne forløb anderledes, jf. her s. 68 og 72.

KZ gennemgår nu de sidste kærlighedsdigte – og som han siger, så borger det for autenticiteten i SC's kunstneriske udvikling, dels at der alligevel »er sat prop i brønden til de skabende impulser« (*Bevidsthedens Grænser*, s. 421), dels at SC i begyndelsen af 1923 stadig føler en indre spaltning (s. 423) og selv sensommeren 1924 rammes af en indre anfægtelse (*Under en Sølvpoppel*, s. 424) – før det virkelige gennembrud indtræffer: oktober 1924 (*Inde fra Klodens Værksted*, s. 425). Endelig da er SC henne ved det punkt, hvorfra KZ har konciperet sin bog. Men om menneskelig og kunstnerisk udvikling forløber så håndfast og med så ønskelig tydelighed er da et spørgsmål, man kan stille både til biografen og til hans metode.

Digtet, der har lagt navn til bogen, læses naturligt nok som et stykke jordskælvpoesi. Det er regnskabets store time: »Alt i den gamle verden, som ikke stemte, tilintetgøres nu ved sin egen manglende fornyelsesevne« (s. 425). Det er fra Pan, at både tilintetgørelsen og fornyelsen udgår – og tilintetgørelsen tjener det større formål at sprøjte »Livets Sødme« ind i nye skabelsesformer. Sødmen bestemmer KZ som ømhed, følelsesrigdom, kærlighed.

Som talerør for denne kraft yder SC principielt intet af sig selv, tværtimod gældsætter han sig og kan kun betale af på denne gæld ved at lade digtet tjene et alment hensyn (*Skabelse*, s. 426).

Det sker med de fire heksameterdigte skrevet fra januar til april 1925: *Hexameter-Hymne til Pan og Giovanni*, *Anraabelse*, *Søndag i Skoven* og *Atomernes Oprør*, der tematisk går i ét, forskyder sig ind i hinanden i en løbende skabelses- og erkendelsesproces, der indskriver stadig større bevidsthedsområder. Digtene anskues »som den mest epokegørende digteriske frembringelse i Claussens forfatterskab«, og deres korte tilblivelseshistorie forklares ved, at de er »en krystallisation af hans lange, forudgående omdannelse« (s. 428). Hexametret bestemmes som et panisk bevidsthedsmetrum: hjertepulsslaget der dybest set repeterer pulsslaget i verdensaltet – i overensstemmelse med SC's egen opfattelse. Gudernes tungemål. Her sker der da det, at SC »omsider får hele sin kærlighedsevne indfriet som konsekvens af en i grunden livslang poetisk omdannelse, hvorfor der også er en dybere sandhed i, at ægteskabet gik endeligt til grunde, da hans kærlighed var mest vidtfavnende« (s. 430). Grumme betingelser synes det – også når man ihukommer historien om »enhvers bliven til og bliven sig selv« (her s. 63).

Således optegnes omkostningerne, således vurderes de som uundgåelige og følgerigtige. Spørgsmålet er så, om denne vurdering er rigtig. *Smerten fra den tunge Jord* synes helt glemt, jf. s. 76.

Digtene gennemgås nu over 25 sider med en insisterende vilje til at forstå, og – må man sige – med en uset indfølelse og en stringens i tankegangen, som der stort set også er lagt op til bogen igennem.

Denne tankegang er søgt fulgt her – og skal derfor kun tegnes op i sin sidste konsekvens uden hensyntagen til det enkelte digt: Afgørende synes tonen af *mildhed* at være: indsigten i livskraftens ømhed: at elske og at give – i »at vi lever i ordnede Verdner«, hvor »Tingene om os forløses i Rækker af rigtige Toner«. SC er kommet *hjem* i sin lange dannelsesroman: er blevet det, han altid var – nemlig kunstner. En kunstner, der endelig kan personificere sit enhedsbegreb med den overraskende treenighed, hvor »(...) Pan og den lidende Kristus/ hjælper hinanden i Nød for at sidde tilbords hos Gudsmoder«.

De egenskaber, som SC knytter til de tre skikkelser, er der løbende blevet redegjort for gennem bogen. Bag *sammenstillingen* her ligger nu den forestilling, at de kommer til at symbolisere »stadier« i menneskehedens historie, stadig mere ophøjede udspaltninger og synliggørelser af (Pan)-kraftens natur (s. 439). Som delagtig i denne livsfornyelsesproces er digteren en »ansvarlig« for helhedens opretholdelse – et nødvendigt atom i den skrøbelige balance, der hele tiden trucs med tilintetgørelse. Den balance, SC i tidernes morgen benævnte »guddommelig Aritmetik«.

Treenigheden bliver det samlende udtryk for SC's indsigt i »Al-Sammenhængen« med Madonna som forfatterskabets mest sjælfulte billede, idet hun legemliggør en kvindelig verden af ømhed, omsorg og intuition. I hendes smil vises det befriede hjertes omsorg for menneskeheden: en kvindelig frelser. Gennem hende overvindes den aggressive side i den paniske natur. Hun er »en sikker Musiknøgle til disse Klodens Sange« (s. 449). Som KZ smukt siger: »Madonna bliver med sin heroiske mildhed den, der som en slags helligånd rækker ind i fremtiden og her tegner arten af de kvindelige værdier, der kræves – ikke mindst af manden. Og som det højest udviklede menneske fremstår Jesus som konceptet til et nyt menneske, der både har vitaliteten og den kvindelige omhu i sit væsen« (s. 450).

Forfatterskabet trækker sig nu atter ind i sig selv – og den mest afgørende frembringelse bliver essaysamlingen *Foraarstaler* (1927), hvor SC endegyldigt søger at gøre op mod den kritik for dunkelhed og sprængthed, som har plaget ham et liv igennem. KZ har selv med sin te-

se påvist enheden i forfatterskabet og påpeget, at hvad der i sin singularitet tager sig dunkelt ud, løses op, når det ses i sin sammenhæng. Og sammenhængen er hele forfatterskabet.

Essaysamlingen bliver samtidig til et indirekte indlæg i den livsanskuelsesdebat, som Helge Rode stod som hovedeksponent for. Med rejsen som grundmetafor skildrer SC sin egen personliggørelse og søger at bestemme det mytiske bevidsthedsunivers, han færdes så hjemmevant i. Religiøst betragtet erklærer SC sig for »Panteist«, der kan finde sig selv og Gud i alt (s. 461). KZ fokuserer på den »brændende Higen«, der ligger bag »ildsjælen« Claussens religiøse personliggørelse – og i en omfattende note paralleliserer han med gnostikernes indre søgen efter indsigt og sandhed (s. 525-527).

En beslægtet ildsjæl finder SC i smertekunstneren Johs. Ewald – hvor Aarestrup var forbilledet i den tidlige ungdom. At KZ frem for nogen kan trække disse forbindelseslinier er oplagt.

Men SC er nu kunstnerisk opbrugt, skønt han fortsatte med at skrive, male og publicere bøger. Skabelsesmiraklet skulle ikke gentage sig – og SC får »en følelse af livet som en ørkenvandring imod det forjættede land«, som han dog kun skal se som et drømmesyn fra den totalt isolerede situation, han følte sig anbragt i. Resten er tomhed – og selv et platonisk forhold til den yngre kvinde, Inger Nielsen, som han havde kendt siden 1915 og som han blev gift med på dødslejet, skulle ikke rette op på den nedadgående kurve, hans liv nu tegnede. Han var blevet separeret 1927 – og i vurderingen af bruddet er KZ klart på hustruens side. Når han »blankt indrømmer [dog kun i et enkelt digt], at han har skænket sin digtning alt, sine dage, tanker, følelser, så må det have været stærkt begrænset, hvad han emotionelt kunne give familien« (s. 468). Eros fik kun råderum i ordet.

Som Moses fik SC ikke selv adgang til landet af mælk og honning (s. 473) – men det kan KZ – som vi har set det – knapt nok beklage, »når man bliver digter i den omfattende betydning, som Claussen gjorde det« (s. 472).

Det erotiske får SC således aldrig bragt ordentlig på plads. En gang for alle – nemlig allerede i forholdet til Mary – har han oplevet det inspiratoriske sus, det giver, når seksualiteten »overledes« til fantasien, bøjes indad og op. Trodsigt og indædt skulle SC hævde, »at alt og alle havde at indordne sig under det, han kalder 'en Hemmelighed ved min indre Indretning'«.

»Af samme grund stillede han stort set aldrig spørgsmålstegn ved sin

kunstneriske udnyttelse af det erotiske. Eneste undtagelse er den lille selvbiografiske novelle om Don Juan«. Claussen udtrykker »en sådan mistillid til fornuften, at han aldrig reflekterer over, endsige problematiserer, tyngdeforskydningen fra det erotiske til det digteriske, tværtimod« (s. 472). Den erotiske forløsning får kun gyldighed i SC's poetiske univers – og i KZ's univers er det acceptabelt nok, ja, transformeringen, »ofret«, sanktioneres, da det bliver pantet på SC's storhed.

Metodisk at læse *Don Juan. En ung blond Mand* som selvbiografisk er problematisk, jf. blot den ironiske titel, og novellen er ingen undtagelse, jf. s. 68 og 70. – I det hele taget kan der netop sættes det største spørgsmålstejn ved denne påståede munkeagtige holdning hos SC til forholdet mellem hverdagsliv og guddommeliggjort digterliv. Konsekvenserne af holdningen kunne på et bestemt plan være cølibatet – og hos biografen en implicit accept af en sådan praksis – men herom tier bogen. Desværre, især når man stadig husker, at KZ's storliniede projekt også handler om et alment forhold: *enhvers bliven til og bliven sig selv*.

13. Forskeren og forskningen

KZ er blevet fulgt så grundigt og omhyggeligt til dørs, for at læseren også kan være med, når han i sit sidste, appendixagtige hovedafsnit: *XI Afslutning* gør op med den forskning, der ligger før hans egen. Nu kan det passende bruges som udgangspunkt for en samlet vurdering af hans store bog, da det selv lægger op til det.

Det blev nævnt i indledningen, at anfægter man den *tillid* til »Sprogets titaniske Kræfter« og evne til at forbinde tilværelsens modsætninger – ja, så anfægter man ikke alene SC's sene kunstneridealisme, men også – og i forlængelse heraf – den modernistiske poetik, som er fundamentet i KZ's store værk.

Artiklen har søgt at beskrive denne tankeverden på loyal vis, men har også i sine vurderinger sat spørgsmålstejn ved det hele projekt, når det synes at gå ud over de erfaringer omkring forholdet liv:kunst, som SC om nogen har udforsket.

KZ forsøger som sagt at placere sig i forhold til tidligere forskning. Der tegner sig »et broget billede« (s. 480), hvad KZ (s. 14) lover at vende tilbage til. Det gør han imidlertid ikke, men »nøjes med at omtale de

to yderpoler, som Ernst Frandsen og Aage Henriksen repræsenterer – harmonien og faldet – for overblikkets skyld« (s. 480).

Ernst Frandsen karakteriseres kort og godt – og det gælder også (sært nok) denne artikels forfatter – som *harmoniker*, dvs. at »Claussen delvis holdes ude af sin livshistorie og kommer til at fremstå væsentlig mere harmonisk helstøbt, end der er belæg for i virkeligheden – og i poesien« (s. 481).

Det er imidlertid svært at se nogen afgørende forskel på Ernst Frandsen og KZ. Det er rigtigt, at EF fortiede eller gled let hen over visse livs-afsnit, oplevelser og disharmonier hos SC; forskningen har siden da belyst disse områder. KZ *samler* nu, uddyber og kompletterer feltet. Men i sin kunstneridealiserings – og her drejer det sig især om perioden efter krigen – ligger han på linie med EF. Hovedrytmen er den samme. KZ omtaler da heller ikke *to* yderpoler – men rent faktisk kun én: nemlig Aage Henriksen, hvis SC-syn debatteres over 9 sider, hvor EF gøres færdig med 18 linier. Øvrig forskning ses der som sagt stort på.

Hvad er det så, der står på spil henover disse overophedede sider? Intet mindre end spørgsmålet: hvilke beføjelser har kunstneren og med hvilken holdning kan man nærme sig hans værk? Tillid f.eks.?

Her er Aage Henriksen den store torn i øjet. Spielverderbereren, den sorte moralist, den, der kun ser illusionen, splittelserne, det umulige i at sammenføje, hvad kun Goethe evnede at binde sammen. Hvor EF – og KZ – rejser et imponerende kunstnerportræt, dér fremhæver AaH det mislignende og betænkelige ved SC's kunstnerskæbne: han ser den som *et fald* fra o. 1894: »snart efter rejsen til Italien bøjede Claussens livskurve ned ad for ikke at stige igen« (s. 483; *Det guddommelige Barn*, 1965, s. 145) og selvom »hans billedverden stadig fornyede sig, forblev hans idéverden igennem næsten 40 år fastlåst omkring et umuligt fortidsbudskab: det heroiske« (s. 481; *ibid.* s. 145). SC magtede ikke at bøje liv og kunst sammen i en frugtbar syntese, *mennesket* SC dør for at genopstå som *digter*, hvad der er et betænkeligt og risikabelt foretagende, slet ikke anbefalsværdigt målt efter almindelig målestok. Og når der igen – o. Verdenskrigen – udvikles kræfter i det komposteringsforløb, som SC's liv kommer til at udgøre, er SC allieret med kræfter, der ikke indholder »trøst for en kultiveret mand« (s. 486; *Den erindrende Faun*, 1968, s. 188), og skønt han med sine heksameterdigte o. 1924 taler »indtrængende, værdigt« og »ligefremt« til verdens magter, så er der dog tale om en alderens vemodige resignationsdigte.

Således skrev AaH i 1960'erne og har ikke revideret billedet i *Svane-*

reden fra 1990. Og billedet af ham må i sine store linier siges at være tegnet korrekt. At KZ er fundamentalt uenig med AaH i disse grundsynspunkter er indlysende: hans bog er jo ét stort dementi, og den tålmodige læser af denne anmeldelse skulle gerne nu vide hvorfor.

Når KZ undtagelsesvis benævner *de sorte pletter* i SC's liv og *Smærten fra den tunge Jord* (se f.eks. s. 72, 76 og 79), må det vel opfattes som en art reverens for lærerens litteratursyn – og som SC havde svært ved at komme fri af sin faderskikkelse, så har KZ det også – på linie med en række andre Aage Henriksen-elever, der i årenes løb har gjort voldsomt og undertiden uretfærdigt op med den person, der dog i sin tid bragte dem i bevægelse.

Hvad der er den egentlige *drivkraft* i SC's forfatterskab (jf. her s. 64 f.) har Ernst Frandsen først og fremmest – og dernæst Aage Henriksen – været opmærksomme på. Begge er de enige om SC's storhed – men de forholder sig til forfatterskabet på hver sin måde. I deres *tillid* til kunst som erkendelse, trøst og heling af splittelser er KZ og EF på linie – KZ karakteriserer kunstneren som »en såret helbreder«. I sin stadige *mistillid* til forlokkende billeddannelser og sproglig overfladeglitren uden rod i hverdagsliv og fællesmenneskelige, organiske sammenhænge står AaH stadig konsekvent og ret alene.

Måske kunne der bygges bro mellem disse uforsonligheder, der er så kategoriske på den skrøbelige og ømtålelige kunsts vegne?

Det vil fremtiden vise. SC's digtning har stadig uudforskede indgange, der lokker med en indsigt, der nok var værd at være hjemme i. KZ's magtfulde og kunstvenlige bog har sit bud på et sådant Sesam, luk dig op. Derfor er det en stor *glæde* at læse den. I sin ensidighed og inkonsekvens rejser bogen også *indvendinger* – men dem har den selv kaldt på.

Sol over Spanien! Er det det, vi vil?

En bevidsthedslokalitet i det 20. århundrede¹

Af Poul Houe

Rejsens litteraturhistorie er interessant fordi helt eller delvis fiktive rejsebeskrivelser meddeler – eller på talende vis skjuler – en usædvanlig mængde litterære dikotomier. Forfatteren rejser et sted hen i verden, men ankommer til et sted i bevidstheden. Hans skildring af den ydre lokalitet bliver en vej til personlig indsigt, hans undersøgelse af det »andet« en indfaldsport til »ham selv«. Det betyder ikke at det angivelige mål for hans rejse skal ses som en æstetisk omvej til selvforydelse. Medmindre rejsen og selvet er uundværlige for hinanden, bør ingen af dem have krav på vores opmærksomhed. Skal en kunstnerisk rejsebog gøre sig fortjent af sit navn, må den byde på andet end holdbare oplysninger; vi må forlange tvingende eksistentielle motiver bag dens fremstilling.²

Sagens kerne er da at personlige spørgsmål i en rejsebog bliver bevidste i forbindelse med udadvendt søgen. Ja, mens forfatteren drager ud for at finde det ukendte omkring sig, kan hans indre opdagelser gå hen og vise sig mere skelsættende end hans geografiske fund. At overskridelsen af geografiske grænser kan få så dybtgående følger for digterens bevidsthedstilstand, gør forbindelsen mellem hans selvforståelse og interesse for andre(s) steder ekstra vital. Hvad betinger forholdet, og hvordan bliver hans rejsemål og -tidspunkter til koordinater for hans mentale topos?

I det følgende skal vi koncentrere os om en særlig lokalitet og bevidsthedstilstand i det 20. århundrede – og særligt om tre kunstneriske rejser til dette ydre og indre sted: Martin Andersen Nexø's *Soldage* (1903), Tom Kristensens *En Kavalier i Spanien* (1926; 1970) og Klaus Rifbjergs *Til Spanien* (1971). Men hvorfor netop nu diskutere netop disse bøger – om netop dette sted i netop dette århundrede? Bøgerne er valgt fordi de er gode værker af gode forfattere, og fordi de er udkommet med tilstrækkelige mellemrum til at give indtryk af udviklingen i det meste af århundredets litterære rejschistorie. At de alle handler om landet som senere skulle blive det foretrukne rejsemål for nordeuropæiske turister, er heller ikke tilfældigt. Endda kan man sige at diskussionen af deres handling får særlig betydning nu efter at turismen med Columbus, Expo og Olympiaden har givet Spanien »multiple orgasms«. Her hvor støvet er begyndt at

lægge sig og mange frygter at kun klimakteriet og tømmermændene står tilbage, træder de tre rejsebøger markant i karakter. Deres forståelsesramme er klart moderniteten, men mere i de besøgende forfatteres bevidsthed end i det besøgte lands. Således ender de med at vise det spanske som en mere fatal attraktion og moderniteten som en mere farlig eksistensform end geografien giver belæg for.

For en umiddelbar betragtning er den kunstneriske scene klart af ældre dato end masseturismen og mediebegivenhederne. Dermed menes at de tre værker er udspændt mellem et sydligt land og en nordisk sjæl, ikke mellem artificielle billeder af begge. Som det efterhånden vil fremgå, er der tale om værker som foregriber nutidens rejseri og fragmentering, men som samtidig afviser at disse betingelser skulle være gode eller blot selvfølgelige. Det er her man kan mene at de dystre refleksioner som mange spaniere selv har gjort sig efter 1992 sætter bøgerne i relief. Ikke så meget ved at bekræfte de litterære forudsigelser af historiens gang som ved at vise at trodser man dem er man dømt til at følge den i hælene – indtil det er for sent at vende om.

Et tegn på forfatterens splittede bevidsthed – erkendelsen af de moderne vilkår og den historiske protest imod dem – er deres skelnen mellem Spanien og Italien. Som TK siger i sin *Rejse i Italien* (1950), betragtede »vi gamleuropæere« en rejse til dette land som en del af den kulturelle bagage.¹ At besøge Spanien før Italien var i sig selv en dristig omkalfatring af foreskrevne kulturelle prioriteter. Ikke så underligt at TKs spanske rejsebog er en ungdommelig og farverig modernistisk blottelse af uro, melankoli og voldsom fortvivlelse, mens hans italienske fremstilling er et lidt uinspireret harmonisk monument over europæisk klassicisme.

Til forskel fra TK begyndte MAN sin middelhavsrejse i overensstemmelse med traditionens krav. Ja, faktisk indledes hans bog om Spanien med hans afrejse fra Italien. Men hans tanker om dette udgangspunkt mere end antyder at kulturel fortrolighed er ved at blive til besvær. Den italienske virkelighed er så overlejlret med tidligere iagttagelser og fortolkninger at et frisk og spontant indtryk af landet er udelukket. Man kan dårligt spytte for gamle forfædre eller trække vejret uden at kvæles i tradition. Dannelsens negative virkninger begynder at veje tungere end de positive, og i KR's *Til Spanien* er hele den historiske dimension blevet af sekundær betydning. En gruppe italienske optrædende i landet får forfatteren til at undre sig over hvorfor de mon er der. Set med den moderne turists øjne er Spanien og Italien et par middelhavslande som ligner hinanden, så hvorfor have besværet med at rejse fra det ene til det andet?

I 1863 da H. C. Andersen skrev vores første betydelige Spaniensbog, *I Spanien*, forholdt det sig anderledes. Også HCA kom i sin tid fra Italiens kulturelle højdepunkter for at overskride grænsen til Spanien, og da det omsider en del år senere lykkedes for ham at komme over Pyrenæerne, bekræftede hans erfaringer at han var kommet til et relativt uskyldigt sted. »Spain was still, in many ways, a closed country«, som hans engelske oversætter siger.⁴ Men samtidig lægger HCAs reaktioner på den spanske scene grunden til vore egne begreber om det ukendte og lancerer den subjektivistiske kulturforståelse som både MAN, TK og KR sværger til.

I foredraget »Den rejsende – et kapitel om H. C. Andersen og vor tid«⁵ diskuterer jeg mere udførligt hvordan HCA i det 19. århundrede løb ind i geografiske og mentale grænser som blev særligt problematiske i det 20. Det korte af det lange er at nok fandt HCA i ydre forstand sit behov for skønhed og livsharmoni forløst på sin rejse til Spanien, men når det kom til de tilsvarende eksistentielle behov, lod forløsningen vente på sig – til Herrens nåde måtte behage at indfinde sig. Besøget i Spanien tydeliggjorde for HCA at den hele og fulde livsharmoni ikke var af denne verden, og da slet ikke af hans personlige. Foruden sproget, som Torben Brostrøm og Jørn Lund har vist det,⁶ er HCAs rejser hans eneste hjem. Når han tog tilflugt i sproget – og gav det flugt – var det fordi han altid selv var på farten.⁷

Det er denne – sproglige – frigørelse af rejsen fra dens udenværker til en sindstilstand der i stigende grad kan følges op igennem det 20. århundrede. Som den positivt ophæver geografiske grænser, udvisker den negativt andre, som senest KR's bog viser. At den dog ikke er det sidste ord om sagen, fremgår f.eks. af den bog som hans datter, Synne Rifbjerg, udgav i 1992 under titlen *Sol og skygge. Tretten kapitler om Spanien*. Heri besvares det samme dilemma med en ny form for saglighed, som til gengæld udfolder sig uden det subjektive Schwung i stilen som udmærker dele af faderens.

Allerede hendes undertitel rummer større, og tørrere, saglighed end hans »personlig[e] dokumentation af mødet med landet«, og et blik ned over de to forfatteres indholdsfortegnelser giver samme resultat. Det er geografiske, historiske, sociale, politiske og hverdagskulturelle emner der præger hendes, mens hans typisk har kapiteloverskrifter som »Over Pyrenæerne med hovedet opad« og »Tudsen i maven og det brækkede tyrehorn«; lige nok til at vi aner hvor i den ydre verden vi befinder os, men mere end nok til at vi forstår at herefter går den bare derudad på digterens

helt personlige maner. Den mest betegnende forskel på de to bøger er nok tyrefægtningens rolle i dem. Hos KR er den selve ledemotivet og fylder en god del af den samlede kunstneriske fremstilling. Hos SR afhandles den journalistisk kortfattet på små to sider.

Har den ældre(s) tekst sin styrke i det personlige dokument, har den yngre(s) sin i dokumentet slet og ret. Skønt begge for det meste holder tungen lige i munden, kan man kritisk sige at hvor netop maneren er KR's faldgrube, er det tørken som omvendt truer SR's saglighed. Mens KR's vægtning af det saglige mod det personlige skal optage os senere, er SR's personlige tilskud til sin bogs sagsfremstilling nyttig at have for øje som målpunkt for vores fremskrift af rejsebogens moderne historie. Hendes holdning indrammes af solen og skyggen i bogens titel – og knyttes til denne modsætning teksten igennem. Det første kapitel om solkysten er et tilbageblik på egnen som hun først mødte den som barn, det andet om gensynet med den femten år senere. Solen skinner stadig, men kulturelt har de forløbne år kastet lange skygger over området. »Det er Spaniens og især Andalusiens lod at være blevet besat af fremmede folkeslag gennem århundreder. Men hvor romerne og araberne har efterladt imponerende bygningsværker og kultur, har denne seneste invasion bare hærget og bragt en velstand til området, der nu begynder at vakle« (18).

Ordet skygge skal dog bruges med varsomhed om en egn hvor sol er reglen og skygge undtagelsen. Det er typisk de fastboende Torremolinos-danske kværlanter som er »alt for solbrændte og med hæse whisky-røster« (15). For spanierne er livets solside skyggesiden, som man ser på tyrefægterarenaen, hvor de dyre rækker er *sombra* og de billige *sol* (28). Det bedste man kan sige om den turisme der har bragt de nordiske mad-diker ned i solen er de muligheder den samtidig har givet lokalbefolkningen for at søge lidt mere ind i skyggen.

SR fordeler skygge og sol, sympati og antipati ud fra en svaghed for såvel det menneskeligt spanske som det naturligt danske! Det er da fint at Sevilla med det rolige liv og de gamle traditioner får sin ansigtsløftning før Expo, men at byen skulle lade sig forvandle til en moderne hovedstad, »det vil jeg se før jeg tror det ...« (25). Her lever man ikke for at arbejde, men arbejder for at overleve (27), og SR's sympati for folks mange påskud og anledninger til at søge ind i skyggen forplanter sig fra dette udgangspunkt til hendes rejser rundt i de andre provinser. Kapitlet om Madrid foregår om vinteren, hvor det normalt regner, og når det alligevel hedder »Sol over Madrid«, er det vist ikke blot som udtryk for overraskelse over vejrliget, men også som en antydning af kritik af den socialdemo-

kratiske partikongres som samtidig hjemsøger byen og soler sig i magtens privilegier.

Nej, så går SRs sympati snarere til det overskyede og regnfulde Galicien oppe mod nordvest. Spaniens keltiske hjørne, hvor gammelt sprog og gammel livsform stadig holder stand mod narkotikasmugling og centralt bureaukrati. SR møder en lille mand som bliver nostalgisk over sin egne formodede lighed med Danmark, hvis fugtige skove han også mener forskånet for den umenneskelige sol. »Det var ganske opløftende at møde et menneske, der havde sans for regnvejr«, tilføjer forfatteren (129) og indrømmer dermed, som hun siger til sidst, at »nostalgi smitter« (134).

Det er denne smitte som SR fører med sig til andre kroge og afkroge af Spanien og til nye koblinger mellem historiske oplysninger og egne iagttagelser, lidt efter princippet at ude er godt når det minder om hjemme som bedst!⁸ Man kan sige at den let nostalgiske rejsende hermed har afløst den mere »sentimentale«, eller at ældre modernistiske forsøg på en radikal konfrontation med det anderledes er vejet for en mere sobert underbygget indstilling på det fremmede – på baggrund af visse medbragte værdier. Med udsigt til en sådan tempereret blanding af nysgerrighed og viden om den konkrete mangfoldighed i et land som indtil for nylig har været mere myte end virkelighed, er vi nu parate til at aflæse vægtforskydningen i danske Spaniens-beskrivelser fra idealismens til postmodernismens dage.

Med al deres modsigelsesfylde forblev HCAs moderne erfaringer inden for rammen af det 19. århundredes kristne idealisme. Kan det samme siges om MAN, forfatteren af proletariske eventyr og socialrealistiske eposer?⁹ Vi så hvordan han i lighed med sin romantiske navnebroder tog til Italien før han drog til Spanien, men også hvordan han tidligt fik nok af sin første destination. Ja, faktisk opfordrer han senere enhver med interesse i storslået natur til at vrage Italien til fordel for Andalusien. Forslaget tjener to formål. Hvis andalusisk kultur og mentalitet nemlig fremtræder maleriske på italiensk baggrund, udmærker de sig ikke mindre politisk og eksistentielt på nordisk. Og det sidste relief var for MAN det vigtigste.

Læsere af romaner som *Pelle Erobreren* og *Ditte Menneskebarn* vil have bemærket sammenfletningen af to forskellige tråde i MANs livsholdning: en social indignation i retning af proletarisk ideologi og en tidløs søgen efter menneskelighed hinsides politiske grænser. Det er et

umage par; en betegnelse som »revolutionær humanisme« rækker kun dårligt til at registrere den samlede effekt eftersom der er situationer hvor den politiske tendens slår igennem uden humane reservationer, og andre hvor den udtalte menneskelighed ville kompromitteres af politiske hensyn. MANs refleksioner over spanske og andalusiske forhold gør hans skandinaviske dilemma både mere agtværdigt og mere prekært. Dets politiske dimension har en styrke og modenhed som det sydlandske modstykke sørgeligt savner, men dets humane dimension er pauver jævnført med livet i Spanien – og specielt i Andalusien.

Andalusierens karakter beskrives som ufordærvet, men naiv. Hans ånd bærer ikke spor af strid mellem sjæl og legeme, men af ligevægt. Blottet for traditionel europæisk dualisme er han ét med sine omgivelser og har en så urokkelig balance i sit væsen at man vil kunne se selv en dødeligt såret tyrefægter lande graciøst på begge ben efter en tur på tyrens horn. Holdningen indebærer at livet skal leves her og nu og ikke gøres til højtideligholdelse af fortiden eller forberedelse til fremtiden. Ubetinget og total er denne livsforpligtelse og hverken oplyst eller sløret af omhyggeligt lagte planer. Som en naturlig følge af øjeblikkyrkelser vrages al målbevidsthed gerne for en chance i lotteriet,¹⁰ og ligesom i går og i morgen ikke indgår i bevidstheden, strejfer denne sjælden andre landes skik og brug. Som et barns er andalusierens livsglæde uden forbindelse med fjernere horisonter men desto nærmere knyttet til de umiddelbare omgivelser. Ja, uden nærkontakt svigter hans forestillingsevne, og han bliver offer for følelsen af tomhed og ligegyldighed.

En særlig følge af denne grundholdning er holdningen til døden.¹¹ For andalusieren er den ikke et trauma som fortrænges, men en uundgåelig hændelse som spontant går i glemsel og højst genkaldes i forbindelse med livet. Lig behandles med iøjnefaldende mangel på respekt, og kirkegårde regnes ikke for meget; når man mindes de døde er det i en form for nutid som antyder at de stadig er i live. Legeme og sjæl, spøg og alvor veksler, og at danse i kirken eller konvertere et kloster til svineavl er den naturligste ting i verden. Da kun livsglæden er hellig, hører også gudsfrygt og gudsbespottelse naturligt sammen, og at grine uden påviselig grund føles ikke abnormt. Logisk nok bliver Ibsen og Bjørnson for spanierne til et par komikere der håner de levende døde i det dystre Norden.

I sig selv er denne kulturelle og mentale habitus svær for en nordbo at fatte. Uden allestedsnærværende sensualitet, støjende og farverig ekstase og eksaltation, er andalusierens liv lige så utænkeligt som en skandinavisk tilværelse berøvet sine dobbelte vinduer og tykke mure. Ikke under-

ligt at det sydlandske sindelag er fremmed for nordisk disciplin og rationalisme. MAN sammenligner andalusieren med en kat: senet, lunefuldt og lydløs – men hurtig. En soldyrker som er doven, men går med nerverne uden på pelsen og en munter hang til grusomhed.¹² Uafhængighed grænsende til arrogance er en del af holdningen, selv når den udspiller sig mellem de to køn.

Allerede her afslører karakteristikken en blanding af skepsis og beundring fra MANs side, og denne dobbelthed skal vise sig yderligere kompliceret. Som et træk ved deres øjeblikksdyrkelse synes andalusierne at savne udholdenhed. Forkælet af det gode vejr har de sværere end nordboere ved at tage klimatisk modgang. De mangler erfaring i rationelt at vende den slags vanskeligheder til deres fordel – mest fordi de abstrakte manøvrer som kræves hertil ikke tiltaler dem. Andalusierne er epikuræere og ligeglade med alt andet end deres egen tilværelse; når det kommer til en forandring af omstændighederne, er de hverken fleksible eller modvillige, men simpelt hen sårbare.

Hvad angår den negative side af denne holdning, er MAN tilbøjelig til at betragte de moderne andalusiere som efterkommere af de gamle maurere. Lidt i stil med den nuværende befolkning i Marokko. Han genkender elementer af aldrende maurisk kultur såsom ligestyldighed og sløvhed (mens den andalusiske livsappetit åbenbart er af anden afstamning), men han bemærker også at mens arbejde i almindelighed er noget andalusierne ser ned på, er de på ivrigt udkig efter underholdning og distraktion. Deres sløvhed og rastløshed spiller sammen, hvad der fra MANs danske synspunkt ikke er ubetinget negativt. Utvivlsomt er deres svajen mellem håb og fortvivlelse udtryk for politisk umodenhed – ligesom deres hang til følelsesmæssige revolutioner på bekostning af hårdt arbejde for kompromis og konsensus; langsomme demokratiske reformer hen imod en bedre materiel standard vies ringe opmærksomhed i det sydlige Spanien. Men omvendt tenderer den danske fiksering ved mellemvejen eller det gennemsnitlige mod at forveksle sand sindrighed med den falske illusion af social perfektion.

At andalusierne ofte virker mere uafhængige end de kan leve op til, betyder ikke at de er uskikkede til at arbejde, blot at deres uafhængighed forbyder dem at tjene andre. Mens de ikke magter at følge en forudgiven plan, nyder de at dyrke deres egen jord – uanset med hvilket udbytte – fordi de her føler deres uafhængighed meningsfuld og et bevis på social styrke. Efter nordisk målestok er deres gennemsnitslevealder beskednen. Måltiderne er simple med vand og brød som de helligste ingredienser, og

klasseforskellene har flere økonomiske end sociale og personlige omkostninger. Som tegn på at spørgsmål om status er uden betydning finder man tiggere i massevis, men få uden værdighed; hellere end kvantumsrabatter for de rige hyder man på positiv særbehandling af de fattige; skulde en nødlidende kvinde falde omkuld inden for kongens synsvidde, vil selv han tilbyde sin hjælpende hånd.

Set i sammenhæng med nordeuropæisk industrikultur, som gradvis er ved at underlægge sig Syden, syner disse egenskaber ikke af meget. Efterhånden som den nordiske tåge slører solbæltet og maskinslaverne udmanøvrerer epikuræerne, får andalusierne rygte som forhindringer på fremskridtets vej. Om de profiterer på langt sigt eller bliver snydt i handel, tager de ikke så nøje. Pengeindkomster lokker dem ikke, så lidt som formelle aftaler og bindende forpligtelser. Men hvis det af den grund går ned ad bakke for industrien i Andalusien, ser det – ret beset – så meget lysere ud for menneskeligheden. Andalusiere har høj dødelighed, høje fødselsrater og ingen selvmord; ikke før de begynder at leve længere, få færre børn og tage sig af dage mere regelmæssigt, kan de regne med at blive betragtet som socialt stuerene. Så grotesk må den strømliniede tilværelse i Nordeuropa forekomme i lyset af kulturen i Andalusien. Og kan den politiske praksis i det sydlige Spanien virke aldrig så ukorrekt og urimeligt impulsiv, giver dens svagheder dog albuenum for store menneskelige værdier.

De revolutionære kvindelige tobaksarbejdere i Sevilla er indbegrebet af en respektløs styrke i dette repressive samfund. Og dog er selv de med al deres ukuelighed uden tilstrækkelig kraft til at ændre tingene til det bedre. Trods alle deres dristige armsving, går deres energi bogstaveligt op i røg – alt imens deres nyfødte rækker løs i deres vugger og inhalerer nikotinen fra det umulige miljø. En skønne dag vil de små fortsætte hvor deres mødre slap og levere en ny generations bevis på menneskets evne til at overleve under selv de værste forhold. »The survival of the fittest«, som det så smukt hedder!

Deres mænd er sig revolutionen mere bevidst; omvendt har de også lettere ved at nøje sig med at drømme om den. Disse kropotkinske anarkister udgør Andalusiens muld, men forklarer også hvorfor provinsens jorder er så lette! Trælbundne af de utidssvarende strukturer savner de perspektiv på deres egne ledes feudale manerer og besnærende retorik. Så snart jorden begynder at brænde under dem tager disse typer gerne parti for regeringen og opsiges masserne huldskab og troskab. På det tidspunkt er det jævne folk klar til at blive knust af autoriteterne. Efter

nederlaget vil nogle få overlevende begynde at drømme om en ny revolution, lige så slet organiseret som den foregående. Nød lærer ikke nøgen andalusier at spinde.

Men trods al naiviteten og de latterlige gebærder, er dette mod og dets sandsynlige efterspil ingen vits (som det ville være i lille Danmark hvor rent verbale udfald er nok til at provokere autoriteterne – omend til lige så verbale tilbagevisninger). Igen viser menneskeligheden i det andalusiske samfund sig hævet over diskussion. En anarkist som gør alt for at vise sig forekommende over for MAN og hans hustru, vil sandsynligvis blive den første til at falde for gendarmernes kugler – inden de forrige tider brutalt ruller frem over hans lig. For sine gæster vil han ikke desto mindre stå – og falde – som et uforglemmeligt minde om uselvisk væsen.

Selv om MANs beretning ikke er uden stereotyper, er dens formål ikke at fremhæve forfatteren på bekostning af hans emne. Tværtimod kan den ses som en udfordring til hans egen kulturelle og sociale fortræffelighed. Omvendt er de kritiske pointer han anfører på andalusiernes vegne forsvarlige for så vidt som han ikke bruger dem som påskud til at snigløbe sin egen kultur. Han indser hvilket besværligt rodsammen af værdier han medfører fra sit udgangspunkt og opdager hvilket anderledes besværligt rodsammen der møder ham hvor han kommer frem. Ved at forbinde konflikterne derude med dem derhjemme, kan han ytre sine bekymringer for begge i lyset af en relativistisk menneskelighed. Hvad hans eget samfund betaler for sociale fremskridt er omtrent hvad andalusierne betaler for manglen derpå. Mens man hjemme er ved at sætte sin humane værdighed over styr, er man ude kørt fast i sin. Således holder to virkelighedsnære bevidsthedsdannelser hinanden i skak og komplicerer dialektisk både forfatterens samlede holdning og hinanden indbyrdes.

For en overfladisk betragtning er denne humanistiske totalbevidsthed ganske ulig TKs billede af Spanien. Skønt også TK ved adskillige lejligheder er tiltrukket af almindelige mennesker (13, 42), er han det klart af »ualmindelige« grunde. Han forestiller sig bunden af et hav af mennesker som et sted hvor han midlertidigt kan skjule sin egen angst eller blot genkende sig selv i plastisk form før han støder på grund (99). Enhver distraktion af den individuelle natur, såsom artistiske eller seksuelle mindelser om dens skrøbelige identitet, betragtes som uønskede tilnærmelser (100). Som i MANs tilfælde har Spanien beriget TKs perspektiv, dog ik-

ke så meget hans kollektive bevidsthed som hans personlige og kunstneriske horisont. Åbningsdigtet i hans bog indeholder (9) følgende strofe:

Ak, men Spanien har den gåde,
at det vider sjælen ud:
Ørkengalskab, storhedsvanvid,
fanatisme, tro på Gud.
Og jeg følte sjælen vokse,
kendte hverken dit og mit.
Alt var ét og alt det samme,
da jeg ankom til Madrid.

Digtet artikulerer kort den mentale geografi i hele *En kavaler i Spanien*. Som individualpsykologisk modstykke til MANs sociale realisme, er det et tveægget sværd. Det udvider forfatterens horisont ved at føre ham så langt ud at han risikerer at drukne i forskelsløshed. Det yderligt-gående subjekt lader sig nemlig ikke skelne fra den omgivende verden men mister heri den identitet det oprindelig efterstræbte. Dets udsigt til storhed fører til storheds-vanvid.¹³

Det siger noget om alvoren i dette personlighedsproblem at digtet ikke indgik i rejsebjergens 1. udgave men først i dens 3. udgave, som kom i 1945 (med genoptryk i 1970). Så lang tid tog det digteren at fuldende svaret på sin ungdoms artistiske krise. Splittet mellem fristelsen til at stille sin lyriske åre i den professionelle objektivitets tjeneste – måske forsvinde i massen, som sagt før, måske blive munk, som sagt senere (173, 178) – og risikoen for at forblive subjektiv til den bitre ende, valgte TK dristigt det sidste, som han så afgørende demonstrerede det i *Hærværk* fra 1930.

I stedet for at skabe uforstyrrelig afstand til virkeligheden, lærer digteren at værdsætte muligheden for at få dens angst og rædsler ind under huden, hvor de kan forandre ham (178). Skønt denne erkendelse indtraf i Spanien, er det ikke før han skriver sin spanske rejsebog at han fremstiller den som en gyldig grund til at forlade landet, som det fremgår af bogens sidste kapitel. I 3. udgavens poetiske præambel, som passende bærer titlen »Spanske minder«, ønsker digteren yderligere at genkalde hvad han engang ønskede at undslippe. Erfaringen var skræmmende, men desto mere gribende.

Hvad det betyder er at virkeligheden underordnes den artistiske respons den fremkalder. Repræsentation viger for ekspression. Ja, virkelig-

heden kan brænde ned til grunden uden at desillusionen lægger en dæmper på den kunstneriske effekt (14); snarere står man med en sorg i sindet som kun et spændingsfyldt udtryk kan aflade. Især en virkelighed som har glimret ved sit fravær (som verdenskrigen) river sjælen itu (17). I Spanien findes denne u håndgribelige melankoli strakt til bristepunktet (21 f), hvor den til gengæld når bevidstheden som en selvopfyldende profeti. Og når først den således udtømte virkelighed har bragt iagttageren til fortvivelse, er gensynet med den dømt til at forværre hans knibe. Hvad han nu ser er ikke liv, men rene gebærder (24) – og en irrealitet som glider mellem ham selv og tingene (25). Da når han det lavpunkt som bliver vendepunktet for hans nervøse forestillingsevne og hvorfra han kan begynde at afstedkomme sin egen virkelighed, fuld af »farver og bevægelse, hårdt, lynsnart, fjernt« (27). Når den virkelige virkelighed bevisligt er tom, kan han endelig opleve befrielsen ved artistisk skabelse (28).

Ved at fylde tomheden i sit liv med artistisk virkelighed mener digteren at have hindret denne tomhed i fremover at forstyrre hans følelser, og ved at udtrykke sig voldsomt udtømmer han de følelser som ellers ville udlette hans jeg (26 f, 31). Han skulle således være helgarderet. Men at anholde kaos i orden og form og dog ville bevare inspirationen fra kaos selv (32, 104) er både et tvetydigt og risikabelt foretagende. Sønderlemmede detaljer fejres som om de faldt i digterens smag (52), og uendelighed udstråler fra ham selv (60). Fra at være et offer for uvirkelige gebærder, lærer han at bruge den slags kneb til at holde virkeligheden på arms længde med billeder og sprog (34-35). Sjældent er den artistiske transformation af virkeligheden mere effektiv end når den ansføres af æstetisk idiosynkasi eller lodret afsky (45). Drastiske begivenheder konfronteres æstetisk med den bagtanke at lamme følelserne.

Men selv det gør ikke dehumaniseringen fuldstændig; digterens melankolske tilbøjeligheder brydes fortsat med hans æstetiske fascination, og det er oplagt at hans menneskelige trang til at leve er bevidst trængt op i en krog af frygt for at et så tyndhudet liv ellers vil gå til grunde (39-41). Præcist som strofen fra »Spanske minder« viste, føler jeget sig strakt til så ukendte yderligheder af grusomhed og fromhed, blodtørst og ånd, at kun artistiske udbrud kan redde dets liv. Og sådan overlever han da. Hans modernistiske forkastelse af personligheden er ufuldstændig eftersom han fremdeles finder det befriende at genkende en række former for liv på den spanske scene. Ganske som hans indre svaghed, svimmelhed og akrofobi viser sig uudslettelig (70,72). Vi ser ham dødsens angst krav-

le omkring på alle fire for at komme rundt om et bjerg, ja han er så fanget i sin tvivlsomme hang til selvbeskuelse (75) at han som modgift indrømmer sympati for selveste Goethe og for øvelser i tidlig alderdom og klassisk afklarethed (77).

Det kan alt sammen godt ligne knæfald for de hjemlige svagheder digteren rejste bort fra for at rejse sig imod; men det er det ikke. Snarere er det en konfirmation af hans splittede tilbøjeligheder. Melankolien, som stadig er med ham, er midlertidigt stedt til hvile (77), men snart må han fortsætte afprøvningen af sine grænser og teste hvor nær han tør komme udslettelsen – eller hvor tæt han fortsat klynger sig til livet (82). Den objektive virkelighed og den subjektive selvopretholdelse forbliver uforligelige opgaver (85). Selv når jeget går i ét med omgivelserne – eller tillader dem at gå i ét med sig – forsøger digteren at hæve sig over sin dobbelte forpligtelse ved at fremstille den som en absurd komedie der ikke virkeligt anfægter virkeligheden. Han er præcist så ligeglad med denne »som enhver burde være her i indifferentismens klostergård« (89) og prøver som en sidste forsvarshandling at inddrage selv desillusionen i morskaben (90).

På dette sted, hvor fortælleren har håbløshed, meningsløshed, intethed og spleen hængende over hovedet (105-09), og som om det ikke var nok: en gal kvinde fra San Antonio (112 ff), mindes han Danmark som sine følelsers hvile- og samlingspunkt. Skulle her igen være lise for splittelsens plage? Ja, om de spanske kvinder er syndige eller fromme, så skræmmer de ham i hvert fald mere end de tiltrækker ham (128) – og vækker hans længsel efter hans hjemlands damer med de åbne sind og den almindelige balance og frihed i væsen og holdning. Som en kur mod blandede følelser dur nostalgien dog ikke. Hjemve er en umættelig følelse i sig selv, og fortællerens observationer langs dette spor er allerede ved at opløses i et utal analytiske partikler uden samlet formål.

Som vi tidligere så digterens subjektive behov nægte at gå restløst op i skabelsens objektiveringer, ser vi nu den samme trodsige subjektivitet af sig selv forfalde til objektiveringer af betydeligt lavere orden. Hvordan man end vender det er situationen paradoks, og man spørger sig om intet tegn viser ud af paradokset eller om ingen metafor kan samle dets bestanddele i et mønster. Når spørgsmålet dog savner mening, er det fordi sproget der skulle medføre løsningen selv er en del af problemet. Nok kan det tøjle både angsten og smerten som kom af at se tomheden i øjnene – men kun ved at minde om samme tomhed. Sproget udtrykker netop splittelsen som det tilkaldes for at hele. Og jo stærkere udtrykket, desto

smerteligere dette vidnesbyrd. I digtet »Boabdil« hedder det bl.a. om maurekongen før han dræber sig selv:

Med spaltet sind som spaltet skær i øjet
 sad Boabdil og stirred i sit skød
 (...)
 Jeg ser nok pragten med de blanke rande
 slå snørkler i forgyldt forgæveshed.
 Men vid, at pragt er en fortvivlet krampe.
 En drage vælter i det tomme rum
 og vrider sig i modstandsløse kampe
 og pisker tomhed op til farvet skum.
 (...)
 men pragt er angst, og angsten er fuldragt.
 Ak, hvad er stærkere? I kan ej hylle
 min rædsel for det tomme ind i pragt.

Hvad Spanien da tilbyder TKs medbragte splittelse mellem dødsangst og livsappetit, mellem mørke og lys og mellem subjektive lidenskaber og objektive mål, er en forstærkelse af modsætningerne (144), både af den side der vedrører tomheden og af den der drejer sig om det erotiske begær. Nogen løsning på kunstnerens dilemma stilles ikke i udsigt, men nok en klarere indsigt i dets natur. Med den konklusion kan han lige så godt rejse hjem. Hans ønske om ro er blevet større end nogensinde, men det samme er hans bevidsthed om den uro og det kaos der venter ham hvorhen han går (152). Et besøg på Goya-museet gør ham klart at hans pyrenæiske sygdom er kulmineret – den kavaleri-mæssige spanske attitude er gået ham i blodet og skuespilleren med fagter og gebærder er trådt i stedet for mennesket og digteren (124, 154). Her er da løsningen på hans evige problem – at spille værdig i meningsløsheden, at acceptere det uacceptable med fatalisme. Her er koden til at overleve uden formål, uden grænser, uden særpræg (170) – og enden på Europa og dets intellektualitet, dualisme, erindring (15-16, 172). Alt som kunstneren forgæves søgte har han hermed fundet. Og det blot ved at opgive kunsten. I sandhed en djævelsk fristelse.

TK har i Spanien nået en grænse som han ikke kan overse med livet som kunstner i behold. En grænse bag hvilken verdensordenen er sat varigt ud af kraft og som han hverken har udtrykskraft eller udholdenhed til at forcere. Med lyden af sine pragtfuldt skingre modernistiske klange –

udsat for spansk forstærker – i øret, flygter han hjem til sikkerheden, skønt det var den han ønskede at undslippe da han rejste hjemmefra. Det sted han opsøgte viste sig at være en bevidsthedstilstand han dårligt turde drømme om, endsiges slå sig ned i. Hvad han fandt var et sted hvor han kun kunne blive væk. Således splittet mellem Danmark og Spanien tager TK varigt ophold i Aporia.¹¹

Bevægelsen fra HCAs kristne idealisme over MANs sociale realisme til TKs artistiske individualisme afspejler umiddelbart modernitetens voksende indflydelse på åndslivet. Men virkningen går endnu dybere. Hos HCA efterlod mødet med Spanien idealismen mere tvetydig end det 19. århundredes kultur var indrettet på. Uden at blive direkte underkendt, blev forestillingen om en højere orden end tingenes egen så anfægtet at der måtte insisteres på den. Hvad MAN bragte med sig i form af »human interest« i almindelige mennesker og deres sociale og politiske orden, blev i Spanien udsat for en verden med mindre orden og større menneskelighed end forventet. Uden nødvendigvis at omformulere sit sociale og politiske program, vender forfatteren hjem med en fordybet sans for mennesker i knibe under den moderne samfundsudvikling. Endelig løber moderne individualisme – i den faustisk-quixoteske betydning af ordet – hos TK ind i det dilemma at mens den lover hidtil uhørt frihed og indsigt, underminerer den selve den menneskelige værdi i disse udsigter. At ty til sprog og kunst i et dobbelt forsøg på at begribe og sikre individets søgen efter sig selv medfører blot afhængighed af forhold som er fremmede for det enkelte menneskes tarv.

Bag hele forløbet spøger repræsentationens krise. Mens en omplacement af et menneske i geografisk og kulturel forstand kan kaste lys over dets mest dunkle bevidsthedstilstande, så medfører manøvren samtidig et tilbageslag for individets oprindelige krav på at repræsentere sig selv og sin gruppe. Det er denne vansiring der synes at udarte som tiden nærmer sig vores egen. Når det er sagt skal dog tilføjes at de helt radikale konsekvenser hidtil er udeblevet. Mens HCAs idealisme måske nok er mere intakt efter hans *I Spanien* end TKs individualisme er det efter hans kavalermæssige optræden i *En kavalier i Spanien*, vender begge forfattere bevisligt hjem. En bemærkelsesværdig tilbageholdenhed kan observeres over en bank, ja et ganske umådeligt mådehold, for at bruge Torben Brostrøms klassiske bemærkning om de mange som tiltrækkes af moderniteten men dog ikke vover springet ud i modernismen.

Pointen kan bedst illustreres med vore forfatteres skildring af Spani-

ens kontroversielle »nationalsport«: tyrefægtningen. HCA beskriver den kort og realistisk, og det er pointen hos ham. Umiddelbart kan det kun virke som en indrømmelse til modernismen når en idealist lidenskabsløst viser hvordan en tyr roder rundt i en skrigende hests indvolde. Men når digteren afstår fra at dvæle følelsesmæssigt over sagen, ja fra at blinke, kan grunden naturligvis også være at han for enhver pris vil undgå en konfrontation mellem sin idealistiske forståelsesramme og sin mindre ideelle erfaring. Det er nok denne uudtalte ængstelse på idealernes vegne der bedst kendetegner HCAs forhold til det moderne. Hos MAN er skildringens realisme i sig selv mindre overraskende end fraværet af en socio-politisk kommentar. Og hvor tyrefægtningen hos TK som ventet antænder et ekspressionistisk fyrværkeri, er det bemærkelsesværdige her de mange tegn på ubehag som denne uhæmmede æsteticisme og kynisme efterlader. Forfatteren hævder at være klar til mange flere besøg i arenaen, men er tydeligvis stor i munden fordi han prøver at dulme sine bange anelser og dybe melankoli.¹⁵

I KR's bog *Til Spanien* er tyrefægtningen skelettet i hele kompositionen. Forfatteren og hans rejseledsagere har bestemt sig til at følge en af de bedre spanske matadorer på hans tur rundt i landet. Hvad de venter sig at få at se, regner de med at få set *en route* og gennem bilens ruder. I stedet viser matadoren sig at være en skuffelse, og det som var planlagt som rejsens rute ender som en stippet linie med huller og afbrydelser, aflysninger og fiaskoer. Selve kortet over turen giver rigeligt belæg for effekten af irregularitet, ineffektivitet, *illusions perdues*. Men de forskellige tegn på kaotisk modernitet, som de foregående skribenter ville have betragtet med blandede følelser, giver KR og hans kumpaner sig villigt i vold som de ruller med bølgerne og som uforudsigelige biomstændigheder overtræffer de før så skuffede forventninger. Skønt gruppen ikke altid bifalder at denne eller hin begivenhed ender så uberegneligt som den gør, gør man sig generelt ingen beklagelser over at befinde sig i limbo. Moderniteten er endelig blevet til modernisme, omend stadig med nogle karakteristiske danske modifikationer. På et vist tidspunkt beskriver KR selv sine erfaringer som »modernistiske« og muligvis som frugter af hans fortid som »amagerkaner«. I hvert fald er de forbundet med hans syn på »brakvand, vandet, som både er fersk og salt og rummer dyr, der både er havdyr og sødyr, grinende gedder og vinkende krabber, noget fundamentalt drømmeagtigt. Området har med overgang at gøre, og det rummer surreelle impulser« (142). Den tvetydige tilstand indgiver let svømmeren en falsk trykhedsfølelse fordi han i realiteten er nær-

mere på lurende farer i mudderet end han tror. Når digteren derfor tilføjer at »jeg løfter altid benene *højt*, når jeg bader på lavt vand«, må det være for at markere at man godt kan leve med faren – uden at sky den.

Det er den samme erfaring han gør sig når han entrer Spanien via Frankrig: en fristelse til at blive hvor han er og dog et behov for at gå det ukendtes udfordring i møde (26). At passere grænsemyndighederne vækker angst, men at undgå deres opmærksomhed skuffelse (27). Sådan yngler flertydighederne. Gruppens fotograf er f.eks. varm på det arbejdende folk, men føler at hans kameralinse krænker dets værdighed (39). Og et sted hvor fortællerens opmærksomhed er helt og udelt absorberet – og hvor KR bruger snublende vokabular og syntaks til at udløse en serie verbale snapshots af en kvindes fald for øjnene af ham (70) – går den blot sin opløsning i møde på *anden* måde. Som bagsædepassager fordyber forfatteren sig hellere i minutløse anatomiske og psykologiske observationer end han bruger tiden på at kigge ud af vinduet (72).¹⁶ Og som han kigger på en tyrefægtning bliver han mindre imponeret af det perfekte drama end lykkelig over at se en kujon af en tyr overleve kampen og således spejle hans egen mangel på heroisme (76-77).

Hvad mere er, hans blandede følelser kommer efter kampen i kontakt med miljøet i en snusket bar hvor det kulturelle rodsammen udfolder sine egne tvetydigheder. Dette er et land hvor offentlige tilkendegivelser, i 1970, kræver stor forsigtighed og hvor der ikke er nogen nem udvej af sorg og fortvivlelse (82-83). Tvetydigheden kan være lammende, som når den evindelige blanding af lokkende dollarkonsum og autoritær skrækpropaganda distraherer opmærksomheden fra den sociale og politiske uretfærdighed (86-87). Den skandinaviske besøgende begynder at føle sig helt ubehageligt privilegeret – og hjælpeløst påtrængende (101).

Jordbunden er beredt for en modernistisk identitetskrise. Som så mange rejsende før ham, har KR forlagt sit pas, og hans beskrivelse af hvordan han føler sin personlighed krympe i øjnene på sine medpassagerer er alle pengene værd og fortjente at citeres udførligt, som f.eks. Torben Brostrøm gør det i sin nye bog om digteren.¹⁷ Her hvor analysen skal have forrang, må citatlængden begrænses tilsvarende: »Enhver vil have sin mening om min identitet, og da alle har en forskellig mening, vil min identitet være forsvundet eller så sammensat, at den bliver uoverskuelig og umenneskelig. Jeg var i sandhed fortabt uden mit pas« (149 f). Følelserne minder om TKs, som dog stadig havde sit formelle identitetsbevis ved hånden, og de bliver bare værre i den større sammenhæng: »Så var der kun de lange veje tilbage, Spaniens melankolske, afbrændte efterår,

den tørre vind mellem oliventræerne, grøfternes hede, blomsternes ustandselige knitren, æslernes foragt og vagabondernes grusomhed. Jeg var værre end en sigøjner, min skæbne var den ansigtsløse parias, jeg kunne gå til grund, uden at nogen bekymrede sig i den anledning, og når jeg en dag kom i vejen for en civilgardist, ville han ikke ofre sin skosnude på mig, men nøjes med at tvære mig endegyldigt ud under sin støvlehæl« (150).

Mens den udmarvende vision, som så mange andre (167), uden tvivl kommer fra hjertet, er det et ganske godt tegn at den samtidig hælder mod det groteske. Det antyder nemlig en slags katarsis, som måske er hvad den almindelige spanier også føler når han under og efter en tyrefægtning giver efter for mere dybtføjte stemninger og mere spontan generøsitet end perfektionister fra Nordeuropa er vant til. I stedet for at kropsforvise sin indre krøbling, anerkender spanieren at han findes, griner af ham og lever videre med ham uden skamfølelse. Det var disse uregerlige menneskelige vilkår som tiltrak TK så meget at han til sidst måtte lægge dem bag sig for at beskytte sin egen identitet. KR konfronterer dem mere dristigt og giver den spanske måde at leve med dem på lov til at inspirere både sin personlige og kunstneriske adfærd (181).

Ikke desto mindre kommer en identifikation med den anden kultur heller ikke her på tale. »Det var et umuligt land dernede, umuligt at slippe og umuligt at komme udenom. Det fortjente min velsignelse og fik den. Men hvad var jeg – hvad var vi – mod det? Det var os der velsignedes« (200 f). Gensidighed er inden for rækkevidde, men kun så længe som drømmen varer. »Det var nødvendigt at vågne. Som altid. Nogen ventede på os, noget« (201). Fremmedheden vinder frem og lukker sig bag de rejsende. Snart må historien afsluttes, for målet er fuldt og resten er tavshed. En meget sigende tavshed: »Der var ikke mere at sige, jeg kunne ikke modtage mere hverken af venlighed eller det modsatte. Et slagsmål i kærlighed og had var slut, det var femtende omgang.¹⁸ – Intet bliver naturligvis forbi. Optakten til historien rummede flere muligheder, men ikke uendelige. Til gengæld er slutningerne ubegrænsede. De arrangeres ikke her, men i fremtiden og måske af andre« (205).

Den åbne slutning fører os omtrent så vidt som dansk højmodernisme nogensinde ville føre: Fra et overskueligt virkelighedsbegreb gennem skriftens reelle labyrint af dobbelttydigheder og ud i et helt uoverskueligt mulighedsfelt. Konfrontationen med moderniteten er veloverstået, og ikke engang som vi nærmer os labyrintens udgang gør forfatteren forsøg på

at lægge den bag sig af forsigtighedshensyn. Tværtimod prøver han at holde erkendelsen »varm« til senere, evt. til andres, brug – mens han fortsætter sit eget liv. Han synes at være kommet til rette med det moderne uden at have ofret hverken sig selv eller den virkelighed der udfordrede ham.¹⁹ Har vi omsider at gøre med en digter som har fået det anderledes under huden og dog beholdt skindet på næsen. Som ikke blot er repræsentativ, men dobbelt repræsentativ? Ja, som kan blæse med mel i munden? Spørgsmålet er om en sådan rejsende, om ikke flydende, identitet kan sammenføje hvad europæisk kultur så grundigt har skilt – og forme en totaloplevelse der ikke sætter erkendelsen af den splittelse som oplevelsen bygger på over styr. Er det ligefrem muligt at *trives* i Aporia?

Det mest aktuelle svar på spørgsmålet har vi allerede fundet hos Synne Rifbjerg, og det gik ud på at spørgsmålet ikke længere er aktuelt! Hendes Spanien risikerer ikke at blive en mere fritstående sindstilstand end man kan møde den hos så mangan dygtig ung journalist med svaghed for regnvejr som minder om Danmark. Resten er ikke tavshed, men sober og saglig information om det andet land på kortet. Det er det eftermodernistiske svar.

Mod det svar kan man stille et væsentligt ældre, som skyldes Jens Baggesen. Når det gælder pas har Aage Henriksen engang sagt at Baggesen havde pas til hele verden, blot ikke til sit eget hjerte. Vel sagtens derfor afsatte hans enkle ydre rejser så labyrintiske og sentimentale skildringer. For lige meget hvor Baggesen drog hen i verden, fandt han aldrig et sted hvor han gerne ville blive og hvor hans erfaringer kunne samles (eller dannes!) omkring et midtpunkt – og hans personlige, poetiske og politiske indsigter blive dele af en hel personlighed. I 70ernes danske fagjargon kunne man kalde hans bevidsthed en »forform« for modernismens, mens det i dag ville være mere på noderne at sige at han har »foregrounded« den modernistiske modus.

Endelig har vi i Salman Rushdie, den kontroversielle ophavsmand til de sataniske vers, en digter som først fik den europæiske modernismes dilemma at smage da det var blevet hverdagskost i Europa men uheldigvis ikke blandt islamiske fundamentalister, som da også fatalt rev op i det igen. Måske kan man sige at hvis formlen for at leve som rejsende – med kulturel pluralisme, mangfoldighed og rodløshed – ikke lå lige for da en europæer som Baggesen i det 18. århundrede havde brug for den, er den til gengæld blevet så selvindlysende i dagens (post-)moderne verden at det er fristende at tillægge den universel og omkostningsfri gyldighed. Som Rushdie har sagt: »We are increasingly becoming a world of mi-

grants, made up of bits and fragments from here, there. We are here. And we have never really left anywhere we have been«. ²⁰

Det er den erfaring HCA, MAN, TK og KR i stigende grad har nærmet sig – skønt aldrig med så drastiske konsekvenser som Rushdie. Af ham kan man lære at overskridelsen af kulturelle grænser kan være endnu farligere end vore hjemlige »modernister« kunne ane. Ikke blot kan disse grænser byde på forhindringer som er problematiske for kunstneren i europæisk forstand – de kan koste ham livet. Hvor betryggende da at vide at man for prisen af en flyvebillet kan tage på ture som Synne Rifbjergs i stedet.

Og sådan ligger vist landet og bevidsthedslokaliteten for de digtere vi her har fulgt til Spanien. Skønt hverken Jens Baggesen eller Salman Rushdie har med landet at skaffe, kan de sammen med Synne Rifbjerg sagtens bruges til at trække HCAs, MANs, TKs og KRs erfaringshorisont på plads. Taget under ét udgår deres tradition fra denne danske Jens og bugseres så igennem vort århundrede op gennem Middelgrunden – noget nærmere Synnes Skylla end Salmans Karybdis.

Ja, gad vidst om ikke de fire store bind *Dansk Identitetshistorie*, som er blevet søsat inden for det sidste par år, har fulgt den samme sejlrunde. Alene deres monumentale titel antyder at en dansk identitet faktisk har eksisteret, i det mindste siden Jens Baggesens tid; og trods bindenes grænseoverskridende tværfaglighed tør man godt påstå at dekonstruktive og andre identitetskritiske teorier ikke har været konsulteret før kursen blev lagt. Så ville man nemlig have sat spørgsmålstegn ved – eller efter? – titlen og dermed have markeret at der mere sandsynligt har eksisteret et ord, et begreb, en konstruktion, en ideologi. Et spørgsmål snarere end et svar – Hvem er jeg? Hvem er vi? – og et tvivlsomt spørgsmål tillige. I hvert fald synes en lære af de spanske rejsebøger at være at historien om vor søgen efter noget vi kan kalde identitet er det bedste vi kan håbe på at skrive. For de bevidsthedsformer vi ønsker at lokalisere er vel ikke blot de solbeskinnede myter eller rene luftspejlinger af vores splittede forestillingsevne?

Noter

1. Artiklen er en fordansket og stærkt revideret version af et foredrag holdt under titlen »A Place of Mind« på Washington State University i Pullman, WA, 24/2, 1992.

2. Et indirekte vidnesbyrd om at det forholder sig sådan leverer den engelske oversættelse af H.C. Andersens *I Spanien* (ved Grace Thornton [London 1975]). Ved at udelade alle specielt poetiske udtryk, incl. alle digtene i Andersens original, gør oversættelsen pinligt klart hvilken pris man betaler for at betragte en kunstnerisk rejsebeskrivelse som blot et geografisk arbejde. – En tilsvarende beklagelig reduktion af en moderne kunstners rejsebog har man i den amerikanske (og engelske) version af Thorkild Hansens *Jens Munk* (1965). Diskrepansen mellem denne bog og *The Way to Hudson Bay. The Life and Times of Jens Munk* (New York 1970) har jeg kommenteret i artiklen »Documentarism and Moralism: A Case of Self-Conceited Humanism« i: Nancy Kobrin (udg.), *The Paradigm Exchange II* (Minneapolis 1987), 66-73. – Lars Handestens diskussion af forholdet mellem den litterære rejses indre og ydre forhold (i hans *Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger* [1992], 7 og 124), er beslægtet med min. Blot forekommer det mig at Handesten af og til forplumrer sine egne distinktioner (cf. min anm. af hans bog i nærværende årg. af *Danske Studier*).
3. Cf. Jørgen Breitensteins omtale af denne rejsebog i hans *TKs udvikling* (1978), 199.
4. Selv KR husker sin ungdoms Spanien som et fjernt land, »ikke tilhørende vores sfære, det var næsten lige så langt væk som det Kina, vi også havde læst om ind imellem og set billeder fra« (op.cit., 196).
5. I konferencebindet *H.C. Andersen og verden* (Odense 1993).
6. Cf. Jørn Lunds kronik i *Berlingske Tidende* 24/3, 1991. Se også Torben Brostrøm og Jørn Lunds bog *Flugten i sproget. H.C. Andersens udtryk* (1991).
7. Lars Handestens beskrivelse af HCAs Spaniensbog som mere journalistisk end digterisk overser denne eksistentielle årsag til at »den digteriske inspiration vil ikke rigtig indfinde sig« (op.cit., 45).
8. Lidt den samme indstilling konstaterer Lars Handesten hos kvindelige forfattere som Cecil Bødker og Dea Trier Mørch (op.cit., 165).
9. Lars Handesten siger at »som HCA bemærker, så rejser alting i hele universet; men mens der for HCA stadig var et fast guddommeligt holdpunkt, nemlig den ubevægelige bevæger, så er dette væk for Johannes V. Jensen« (op.cit., 82). Spørgsmålet er om det også er væk for MAN.
10. Synne Ribbjerg har i sin bog et helt kapitel om lotteriet i Spanien (op.cit., 81-88).
11. For Johannes V. Jensen fremstod spanierne som romanske og fremmede for den gotiske livsholdning og dødsangst (Cf. Bo Hakon Jørgensen, *Maskinen, det heroiske og det gotiske – om Johs. V. Jensen, Sophus Claussen og århundredskiftet* (Odense 1977), 25-26).
12. Samme grusomhed fremhæves af Madrids politichef i en samtale med KR, som dog bestrider karakteristikken – på samme måde som SR vil bestride at soldyrkelsen skulle være karakteristisk for andalusierne. Forklaringen på denne dobbelte modstrid mellem MAN og hans ribbjergske efterfølgere kan være at hans beskrivelse reflekterer en tid hvor vilkårene var præcist så barske som senere fascisternes ønskede sig dem, og hvor de humane og skyggefulde alternativer som KR og SR anviser, var mere utilgængelige for almindelige spaniere.

13. I sin bog taler også Lars Handesten om rejsens tydeliggørelse af TKs virkelighedsproblem og om storhedsvanviddet i den citerede strofe. Men den logiske overgang mellem jegets drøm om storhed og dets faktiske oplevelse af storhedsvanviddet, tydeliggør han ikke (op.cit., 101-02).
14. Momenter af TKs identitetskrise og ambivalens som rejsende i Spanien er senest behandlet af Bent Haugaard Jeppesen (i artiklen »TK – hans kavalerkomedie i Spanien«, først trykt i *Dansk Udsyn*, 70,2 (1990) og senere genoptrykt som et kapitel i bogen *Orfeus i underklassen. TKs proletardæmoni* [Århus 1990]) og Lars Handesten (op.cit., 99-110). Mens sidstnævnte for det meste deler min interesse for den almene kunstneriske og eksistentielle problematik i *En kavaler i Spanien*, lægger Haugaard Jeppesen særlig vægt på bogens kønslige og religiøse tvetydigheder. Nogen basal uenighed mellem de tre fremstillinger har jeg ikke kunnet spore, hvorimod de på analyseniveau afviger betragteligt fra hinanden. – Om rejsen forstår man f.eks. af Handestens tydning at den forstærker TKs oplevelse af virkeligheden som flygtig, men at en aldrig så forstærket virkelighedsoplevelse fortøner sig i det uvirkelige hvis ikke den kan fastholdes. Og det kan flygtighed ud over en vis grænse ikke med mindre den indfældes i kunstens formsprog (som vi også ved det fra Klaus Rifbjerg). Sker det, bliver vi imidlertid vidne til virkelighedsflugt af en anden art idet kunsten fundamentalt er et skønt bedrag – som kun yderligere rejser i virkeligheden kan overvinde. I sandhed en skrue uden ende. – I min læsning forekommer forholdet mellem kunsten og rejsen/virkeligheden hos TK mindre symbiotisk og mere produktivt. Mens skruen uden ende er perspektivløs, har billedet af digteren i Aporia det erkendelsesperspektiv at hans værk her »indecisively oscillates between its own tendency to allegorical closure and its own ever increasing awareness of its metaphorical status« (Paul A. Bové, »Variations on Authority. Some Deconstructive Transformations of the New Criticism« i *The Yale Critics. Deconstruction in America*, udg. af J. Arac et.al. [Minneapolis 1983], 10). Med en lidt fri benyttelse af Paul de Man kan man udlægge Bovés ord derhen at teksten er fanget i en svingdør; som den bliver mere og mere rundtosset, bliver den mindre og mindre tosset.
15. En tankevækkende kontrast til samtlige disse skildringer møder man i Karl Larsens bog *Modet og den blanke Klinge. En spansk Parafrase* (1898). Det er i bogens sidste kapitel at fortælleren er til tyrefægtning, og det er kapitlets sidste ord der er blevet til dens titel. Pointen er tydelig og har bud til både HCA, MAN og TK, men afviger samtidig markant fra deres holdninger. Hvor realismen hos Karl Larsen således hverken står tilbage for HCAs eller MANs, udtrykkes den med en åbenlys væmmelse over dyrplageriet, som HCA undertrykker, og med en kulturkritisk distance til »det blotte, bare, genstandsløse Mod« og »den lynende, den blanke Klinge«, m.a.o. til »dette Spanien med sin fordums Vælde og sine Helte« som efterhånden er »blevet kun prangende Ruiner i et gribende Forfald og glimrende Fantasier« (94), som er uden MANs dialektiske overbærenhed. Deraf følger at det ikke, som hos TK, er æstetikken eller ekspressionismen, men den umiddelbare sansning der giver Larsen en dårlig smag i munden. Derimod følger det ikke at han så har sit på det tørre og abstrakte; trods sin afsmag mærker også han sin identitet for-

svinde i massernes psykose og mandschauvinisme (78, 85) – før hans samlede kritiske overblik indfinder sig. Hermed er så også antydnet hvorfor hans beskrivelse er af rent komparativ interesse. Hvad der udmærker Larsens skildring som sammenligningsgrundlag for andres kunstneriske særpræg, er dens egen mangel på samme.

16. Michael Kowalewski citerer Arnold Rampersad for faren ved at blive »a car window sociologist, a car window psychologist, and a car window writer« (Michael Kowalewski (udg.), *Temperamental Journeys. Essays on the Modern Literature of Travel* [Athens, GA, og London 1992], 11). Måske det kunstneriske udbytte af netop denne rejseforms *forlis* i Rifbjergs tilfælde kan siges at bekræfte advarslen!
17. Torben Brostrøm, *Klaus Rifbjerg. En digter i tiden II* (1991), 52-54. Min gennemgang har i øvrigt flere træk fælles med Brostrøms kapitel om bogen.
18. Bogen har 15 kapitler, som Torben Brostrøm bemærker (op.cit., 51).
19. Lars Handesten betoner hvordan Rifbjergs sobre beskrivelse af sine oplevelser beskytter dem mod uansvarlig æsteticisme til den ene side og overansvarlig politisk dokumentarisme til den anden (op.cit., 141).
20. Citeret fra Gerald Marzorati, »Salman Rushdie. Fiction's Embattled Infidel«, *New York Times Magazine*, January 29, 1989, 100.

Mindre bidrag

Blomsten på skuddet fra Davids rod

Om en Mariavisetolkning i Nordisk kvindelitteraturhistorie I

Ernst Frandsen har i sin disputats om den lyriske Madonnadigtning fra Danmarks middelalder (1926) fremhævet de danske Mariavisers fremmedartethed, mener Pil Dahlerup (1993:104). Selv vælger hun i Nordisk kvindelitteraturhistorie at betragte viserne »som en inspiration og udfordring for dansk tankegang og dansk sprog« (ibid.).

Som Pil Dahlerup læser tredje strofe af den versificerede bøn *Hell maria haffsens stierne'* må den vist nok henregnes blandt de hårde udfordringer. Hun gengiver den således i moderniseret retskrivning (1993:106):

Du er oprunden af Davids rod,
aldrig fødes sådan imod.
Jeg kan det prøve med selver mig,
ærligste blomster fødes af dig.

Strofen er ifølge Pil Dahlerup adresseret til Jesus, og derved bliver navnlig sidste linje spændende for hende: »Det er et mærkeligt billede, der bruges: ærligste (dvs. de, der er mest værd) blomster fødes af dig. Hvad vil det sige at »føde blomster«? og hvad vil det sige, at Jesus »føder«? Det kan være hensigten, at man skal tænke på, at Jesus gerninger er de største, men det er særpræget at associere gerninger med blomster og Jesus med en føder. Der kan være sket det, at billeder, der oftest bruges om Jesus' mor, her bruges om ham selv. Dermed viser billederne, hvad der er synligt i hele visen, at Maria og hendes søn undertiden er ét for jeg'et« (Dahlerup 1993:106).

Verbet *føde(s)* har uden tvivl haft videre betydning i middelalderen end det har i moderne dansk normalprosa – det dækker mageligt mindst seks latinske gløser, *gigno* 'avler, føder' (både om mand og kvinde) m.m., *nascor* 'fødes, avles' m.m., *nutrio* 'opføder' m.m., *orior* 'opstår, nedstammer' m.m., *pario* 'føder, avler, frembringer' m.m. og *pasco* 'føder, nærer, underholder' m.m. (alt ifølge belæg med citater fra latinske kilder i GldO's seddelsamling). Grænserne for hvad der kunne passere som acceptabelt, for ikke at tale om smagfuldt, billedsprog har også uden tvivl været betydelig videre i middelalderen end nu; disse eksempler fra Anna Brades bønnebog er bevis nok: *Heel ihesu christi venstre footz saar i huilket som voxsær dygdernes planther* Bønneb. 2:72.17-18 og *O sødestæ anthoni sammenrør thin myldhetz inwollæ offuer oss* Bønneb. 2:266.8-9. Hertil kommer, at Jesus og Maria ganske ubestrideligt kan få tillagt de samme egenskaber, at Jessymboler og Mariasymboler kan bruges i flæng (jf. fx Sinding-Larsen 1966) samt at Mariadigte uden nævneværdige ændringer er blevet genbrugt som Jesusdigte i den protestantiske salmesang (jf. fx Frandsen 1926:201).

Alligevel må man give Pil Dahlerup ret i sin undren. For af de to mulige adressatidentifikationer, Jesus og Maria, forekommer den første temmelig aparte, skønt hverken umulig eller uden analogisk støtte; den anden forekommer derimod naturlig, og sådan må det også have forholdt sig i middelalderen.

Man foranlediges derfor uvilkårligt til at efterprøve Pil Dahlerups argument for at identificere strolfens adressat med Jesus. Det siges uden nærmere specificifikation at være »sammenhængen« (Dahlerup 1993:106). Denne lyder i sin helhed således, direkte citeret efter det eneste bevarede tekstvidne (fol. 115r-v i håndskriftet AM 75,8^o fra ca. 1500, jf. Bønneb. 5:2), men med strofe- og linjeinddeling efter Ernst Frandsens udgave (1926:18-19):

Thenne bøøn ær aff Jomffru maria

- (1) [H]Eil maria haffsens stierne
jek bedher thin signede søn sa gerne
Ath han mik hieppper aff all myn nødh
E tha helst ther jek ska dødh
- (2) guth haffuer mik giffuet wit oc skel
Giiff mik them ath styre wel
Myn arme siel til ro oc lisæ
Jek kan tik aldri fulkomlige priise
- (3) Thu æst op rwnnen aff dauitz rooth
Alldri fødis swodan emooth
Jek kan thet prøffue met seluer mik
Ærlixte blomster føddes aff thik
- (4) Heel maria ledhe stierne
Jek bedher tiik jomffru all soo gerne
Ath thw mik hieppper aff all myn nød
Oc gem mik fraa ewimmeligh døødh
Maria føue thet saa met mik
Ath iek ewerdeligh thiener thik
- (5) Heell maria Jomffru booldh
Jek giffuer tik liiff oc siel i voldh
Jek hedrer tik met thenne bøøn
Ok loffuer oc ærær tik jomffru skøøn

Skønt Pil Dahlerup udtrykkelig lægger luft mellem sig og Ernst Frandsen, er det måske alligevel hans fyndige resumé af bønnerne der har ført hende til at tænke på Jesus i strofe 3: »I [... *Hell maria haffsens stierne*] rettes der gennem Maria en Bøn til Christus om Hjælp i Dødsstunden. Efter den gængse Forsikring om Lovprisningens Utilstrækkelighed følger en Lovprisning i Strofe 3, og dertil slutter sig i næste Strofe samme Bøn til Maria, som før rettedes til Christus« (Frandsen 1926:167). Som det frengår, er det eneste Ernst Frandsen med sikkerhed kan ta-

ges til indtægt for, dog en tolkning af strofe 1 som indirekte, og vel at mærke kun indirekte, bøn til Jesus. Det må endda kaldes tvivlsomt, om han overhovedet har ret i den tolkning; man kunne vel også regne første strofe blot for en lovprisning af Maria, fordi hun har en søn der kan påkaldes i yderste nød.

Hvis strofe 1 således er en usikker støtte for Jesusidentifikationen i strofe 3, hvis konteksten ikke giver anden støtte for denne identifikation – hvilket den ikke synes at gøre – og hvis den resulterer i en hårtrukken tolkning af linjen *Ærlixte blomster føddes aff thik* (den være sig aldrig så spændende), så burde det vel overvejes at opgive den til fordel for det lige så nærliggende som banale alternativ, at strofe 3 er en henvendelse til Maria.

Fordelene ved alternativet er betragtelige.

For det første kommer overskriftens ord om at denne bøn *ær aff Jomffru maria* til at stemme. Det er ganske gængs bønnebogsterminologi at bruge præpositionen *af* om bønnernes adressater, skønt der undtagelsesvis kan forekomme slinger i valsen i AM 75,8° (jf. Bønneb. 3:12f.).

For det andet kan bønnens du, der kun apostroferes med navnet *Maria*, forblive én og samme person hele vejen igennem. I strofe 1, 4 og 5 er tvivl om du'ets identitet slet ikke mulig, og i strofe 2 og 3 har Mariaidentifikationen den strukturelt gunstige følge, at der kommer til at figurere en hilsen til/lovprisning af Maria her såvel som i de øvrige strofer.

For det tredje endelig kommer billederne i strofe 3's linjer 1 og 4 til at danne et samlet, konsistent billede – i stedet for en udfordring for tanken –, og dét et af de mest udbredte i Mariadigtningen. Det sidste er Pil Dahlerup muligvis opmærksom på; hun synes i al fald at være fuldt ud klar over, at billederne hver for sig er applicerbare på Maria, jf. citatet ovf. (p. 106).

For så vidt som første del af billedet, »runden af Davids rod«, er variant af billedet »kvist af Isajs (= Davids fars) stub« vil man måske nok ved første indskydelse associere til Jesus; for det er jo Messias' komme profeten Esajas bebuder med de kendte (og i gudstjenesten stadig citerede) ord om at der skyder en kvist fra Isajs stub og gror et skud frem fra hans rod (Es. 11,1). Men da Maria er Jesu eneste jordiske ophav, må tillige hun jo have været en Davids ætling, og som sådan fremstilles hun da også logisk nok i bl.a. middelalderlige prædikener og bønnebøger, i øvrigt ligesom sin mor igen, sankt Anna; jf. fx *Thennæ dyræ iomfruwæ* [d.v.s. Maria] *hennæ fødelsæ er aff Abrahamis slecth, hun er vpp runnen aff then werdustæ slecth ther i alt Irasells |sic| folk wor, aff thet edlæ David konninghs slecth* Klosterb.:198.23-26, *Tw haffsens stierne iomfrw maria, tw som er fødth af dawetz slecht* Bønneb. 3:438.2-3 og *Aff iesse* [d.v.s. Isajs] *rodh ær annæ fødth, thy at hun sculde wære gutzs fathers søns [modthers] modther* Bønneb. 3:64.23-24.

Mange skud kan altså strengt taget kaldes rundne af Davids rod; men hvis et skud af Davids rod yderligere tiltales som det der bar eller fødte den herligste blomst, så ligger det lige for at identificere med Maria fremfor med Jesus, og det er jo netop sådan skuddet tiltales i linjen *Ærlixte blomster føddes aff thik*; *føddes* er regelret præteritum af gammeldansk *føthes*², ikke præsens, som det er gengivet med af Pil Dahlerup, jf. ovf., og *blomster* kan fuldt så vel være singularis som pluralis, idet ordets moderne singularisform *blomst* er dannet ved fejlagtig subtraktion fra *blomster* så sent som i 1700-tallet (jf. fx DEO *blomst*). At »skud af

Isajs (og dermed også Davids) rod der satte en herlig blomst« er udbredt Maria-billede bliver rigeligt dokumenteret i Anselm Salzers Die Sinnbilder und Beiworte Mariens in der deutschen Literatur und lateinischen Hymnenpoesie des Mittelalters. Under rubrikken *Reis aus der Wurzel Jesse* findes en veritabel antologi af citater som billedmæssigt danner nærmere eller fjernere parallel til strofe 3 i den danske bøn *Hell maria haffsens stierne*; fx ... *wie vone Jessês stamme wüehse ein gerten [d.v.s. en kvist] inne. dâ vone scalt ein bluome varen; diu bezeichint dich und dinen barn. Sancta Maria (Salzer 1886-94:29), Maria du bist daz berentiu' ris (Salzer 1886-94:30), ... er [d.v.s. Jesus] was ... gebluomet von der edelen gerte des hern Jessê. wane er wart geborn an dem ende der werlde von unser vrowen sente Marien, die da entsprungen was von dem edeln geslechte des hern Jessê der Davidis vater was (ibid.), felix Jesse gignens prolem, virga florem, virgo solem, flos designat salvatorem, virga florens virginem (Salzer 1886-94:31). I øvrigt behøver man selvfølgelig slet ikke at gå uden for landets grænser for at finde beviser, jf. fx disse linjer fra sidste strofe af den makaroniske Mariavise *Mith hierthæ brendher heth som boll* fra blandingshåndskriftet AM 76.8: ... *Maria m̄z dygdh oc fromme, / Peperisti filium / & dominum, / ihesum then synethæ blomme. / Gûth ladhæ oss aldri ath skylies. / virga iesse florida, / wp rwnnen som ross oc lilie, / da nobis solacium & gaudium / m̄z machth oc fulgodh willia!* (Frandsen 1926:34). – Sammenlignet med fx tyskens *daz berentiu ris* 'det bærende ris', hvor der kan spilles på verbet *bæres* oprindelige dobbeltbetydning ('føde/bære (fx blomst, frugt)'), virker billedet i *Hell maria haffsens stierne* nok mat og udvandet; men det har formentlig kunnet forstås og genkendes af enhver som det måtte vedkomme.*

Det være herefter foreslået, at man giver strofe 3's brug af »billeder, der oftest bruges om Jesus' mor« (jf. p. 106 ovf.) den enkle forklaring at det er Jesu mor billederne sigter til.

Udsagnene i strofens to billedløse linjer (2 og 3) passer uden vanskelighed med denne forklaring: linje 2 synes da at slå fast at der aldrig vil fødes et side-stykke til Maria; i linje 3 synes den bedende – på grundlag af sin personlige erfaring (overbevisning om at være frelst?) -- at bekræfte enten dette udsagn eller den følgende linjes dermed sammenhængende sandhed.

Det er højst glædeligt, at litteraturhistorikere og -fortolkere fra tid til anden underkaster gamle tekster ny overvejelse. Betingelsen for at omverdenen kan tage disse revisioner alvorligt er dog, at teksterne først er forstået på deres egne præmisser, kort sagt at de har været udsat for en grundig filologisk tolkning (der kan minde om nykritikkens close reading). Som *Hell maria haffsens stierne* er behandlet i Nordisk kvindelitteraturhistorie kan denne betingelse dårligt siges at være opfyldt. I øvrigt er det ikke det eneste der fra filologisk side kan indvendes mod kvindelitteraturhistoriens afsnit om den gammeldanske Mariadigtning (fx betyder *m̄z migel gere* i forbindelsen *Jødern bwnde hanum* [d.v.s. Jesus] *m̄z migel gere, / Saa ledde thi hanum for domer fire* (Frandsen 1926:23) næppe 'med mange bånd' (Dahlerup 1993:111), snarere 'med megen begærighed (eller lidenskab, nidkærlighed)'; gammeldansk *gere*, som Pål Dahlerup synes at have henført *gere* til, er en uhyre sjælden gløse (kun med to belæg i GldO's seddelmateriale), den har aldrig kunnet rime på *fire* og rimene siges vel at mærke at være rene (Dahlerup

loc.cit.), endelig betyder den ikke 'bånd', men 'flig, snip'; gammeldansk *gire*, som det her foreslås at henhøre *gere* til, er derimod et velbelagt ord, det rimer på *fire*, men kan øjensynlig også sekundært manifesteres med rodvokalen *e*, jf. GG 7:19 m. henvisn. om det til substantivet hørende verbum, og så har det betydningsmæssigt fordelene af at udløse en velkendt kliché om jødernes optræden ved Jesu tilfangelagelse i Getsemane).

Noter

1. Når bønnen her citeres brudstykkevis i gammeldansk sprogform, sker det i princippet efter transskriptionen p. 107, for klarhedens skyld dog med visse (i denne sammenhæng uvæsentlige) forenklinger. – I citater fra andre gammeldanske tekster indskrænker forenklingen sig hovedsagelig til, at der er givet afkald på kursivering af opløste forkortelser.
2. Gammeldanske gløser er normaliseret i henhold til GldO's praksis.
3. Endelsen *-iu* er ikke regulær nt. nom. sg., men derimod fem. do. (og nt. nom. akk. pl.). Det må være det grammatiske køn der er trådt tilbage for det naturlige i adjektivet, jf. Mettke 1989:221.

Kilde- og Litteraturfortegnelse

- Bønneb. = Middelalderens danske Bønnebøger 1-5, ed. Karl Martin Nielsen. Kbh. 1945-82.
- Dahlerup, Pil, 1993: Glæd dig, Maria. Om danske Mariaviser (I Guds navn. 1000-1800. Nordisk kvindelitteraturhistorie I (Kbh.):100-119).
- DEO = Niels Åge Nielsen: Dansk etymologisk ordbog (2. udg.). Kbh. 1976.
- Frandsen, Ernst, 1926: Mariaviserne. Den lyriske Madonnadigtning fra Danmarks Middelalder, belyst gennem Bønnebøgernes Prosatexter. Kbh.
- GG = Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling I (2. udg.), 2-8. Kbh. 1950-73.
- GldO = Gammeldansk Ordbog, under forberedelse af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (på Københavns Universitet, Amager).
- Klosterb. = En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76,8°), ed. Marius Kristensen. Kbh. 1928-33.
- Mettke, Heinz, 1989: Mittelhochdeutsche Grammatik (6. udg.). Leipzig.
- Salzer, Anselm, 1886-94: Die Sinnbilder und Beiworte Mariens in der deutschen Literatur und lateinischen Hymnenpoesie des Mittelalters. Seitenstetten (fotografisk optryk Darmstadt 1967).
- Sinding-Larsen, Egil, 1966: Mariasymboler (Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder 11 (Kbh.):412-13).

Britta Olrik Frederiksen

Før syndfloden

Om et muligt Petrus Comestor-citat i den danske Lucidarius

Før syndfloden har der været mange fødselsdage at fejre¹, hvis man skal dømme ud fra 1. Mosebog kapitel 5, hvor de ti generationer urfædre fra Adam til Noa opregnes. 365 år, som Enok af syvende generation nåede op på, betegner en langt større afvigelse fra gennemsnittet i nedadgående retning end alderspræsidenten Metusalems 969 år i opadgående: Jered, Noa, Adam, Set, Kenan og Enosj blev alle over 900 år, Mahalal² blev 895 og Lemek 777. Til gengæld for sit korte jordeliv synes Enok at have fået tildelt samme ære som siden selveste Maria ifølge Romerkirken; en slags optagelse i himmelen, assumption (jf. Andersen 1965).

Efter syndfloden ændredes forholdet markant, om end gradvis. Den første knap halve snes generationer blev mellem 200 og 600 år, det sidste kun Sem, der var født før floden. Men allerede de tre patriarkers levealder på henholdsvis 175 (Abraham), 180 (Isak) og 147 år (Jakob) forekommer bagatelagtig sammenlignet med urfædrenes, og efter en nutidig målestok må den jo dog kaldes agtværdig.

Om årsagen til forandringen ytrer Bibelen sig kun forblømt. Det fortælles i 1. Mosebog kapitel 6 at Herren – i utilfredshed med menneskeslægtenes begyndende fordærvelse (?) – besluttede sig for at fastsætte menneskenes dage til 120 år (vers 3). Men da deres ondskab tog til, iværksatte han syndfloden, og den derefter oprettede pagt indeholder ingen bestemmelse om menneskets levealder. Man kan derfor nok føle sig berettiget til at spørge hvorfor der egentlig skulle gøres skel i sin tid.

I gammeldansk sprogform lyder spørgsmålet (dog uafhængigt af den snævrere Bibel-sammenhæng) således:

hwi leffðæ falkæt tha so længæ, oc æy sidæn *Klosterb.*:113.1-2³

Det er lagt i munden på den ene af de to personer hvis samtale (plus en prolog) udgør bogen Lucidarius. Heri stiller en discipel fornuftige spørgsmål om tilværelsens gåder – små som store – og en magister giver prompte og myndigt svar.

Som Lucidarius foreligger overleveret fra gammeldansk tid, bliver man dog ikke så meget klogere af svaret i just dette anliggende. Ifølge det ene af de to bevarede tekstvidner, håndskriftet AM 76,8^o (fra ca. 1460), siger magisteren:

at so som aff læsæs, the fryctædæ tøm tha visdom oc dyært thel guz looff
(, oc ængæn surscaff som falkæt sydæn giordæ. forti thæt ældær eeth
männæskæ dyært hoo thær mæth faar) *Klosterb.*:113.3-6

Ifølge det andet tekstvidne, Gotfred af Ghemens leksikalsk moderniserede tryk fra 1510, siger han:

Forti at so som af læses The øptæ them tha i wisdom oc dydelighet tijl
gudz looff (oc engen swr soo som folketh siden giorde forti thet anger eth
menniske hwo ther met far) *Ghemem*:d2r

Ligesom den tyske folkebog Lucidarius regnes den gammeldanske navnefælle for at have sit udspring i tre skrifter af Honorius Augustodunensis (ca. 1075/1080-ca. 1156) og ét af Guillaume de Conches (ca. 1080-1154/1160); det er ikke tilfældigt, for så vidt som den danske Lucidarius også regnes for at være en efterkommer af den tyske folkebog, om end en fjerntstående sådan (jf. Klosterb.:V-VIII). Hvad angår magisterens forklaring på forskellen i livslængde før og efter Noa synes der desværre hverken at være hjælp at hente hos Honorius (i hans *Imago mundi*, som er den oprindelige kilde til Lucidarius' afsnit om verden, jf. Pl. 172:165ff.) eller i den tyske folkebog (jf. ty. Luc.:6ff.). Men da magisteren henviser til *so som aff læses* og altså giver sit svar citatets autoritet, kunne der være håb om at det fandtes i en anden kilde. Det skal herefter overvejes om denne anden kilde yderst ude kunne være *Historia Scholastica* af Petrus Comestor (ca. 1100-1179).

Historia Scholastica er som bekendt en historiebibel, d.v.s. en fri prosabearbejdelse af Bibelenes fortællende dele tilsat apokryf og alment historisk stof (Padberg 1960). Med udgangspunkt i et bibelcitat og henvisning til et antikt værk, Josephus' *Antiquitates* (fra det første århundrede e.v.t.), siges der her følgende om urfædrenes *longaevitas*:

Et impleti sunt dies Noe nongenti quinquaginta annorum, et mortuus est. Dicit autem Josephus quod nemo putet falsa quæ de antiquorum longaevitate scripta sunt, quia propter virtutes et gloriosas utilitates, quas jugiter perscrutabantur, id est astronomiam et geometriam, Deus eis ampliora vivendi spatia condonavit, quæ aliter discere non potuissent, nisi sexcentos vixerint annos. Per tot enim annorum curricula magnus annus impletur PL 198:1087C

Det må erkendes at Petrus Comestors pointe har tabt sig betydeligt i Lucidariusmagisterens svar, hvis det skulle være hentet fra dette sted i *Historia Scholastica*. Pointen synes jo at være, at Gud skænkede Noa og hans forfædre og samtidige så lang levetid, fordi deres astronomiske og geometriske granskninger krævede et tidsspand af mindst 600 år. Men selve begrundelsens kerne, *propter virtutes et gloriosas utilitates, quas jugiter perscrutabantur, id est astronomiam et geometriam*, kunne nok med lidt god vilje kaldes dækket af Ghemen-læsemåden *The øptæ them tha i* [d.v.s. øvede, praktiserede, viste] *wisdom oc dydelighet*.

Dydelighet 'dyd, dydelighed' er en særdeles mulig modsvarighed til *virtutes*; Ghemen-trykket undgår omhyggeligt ordet gammeldansk *dyghth* 'dyd', der er almindeligt i håndskriftet (jf. Frederiksen 1993) og kunne have været stedets oprindelige gløse, hvoraf blot ved forvanskning *dyært* (evt. anticipation af den følgende sætnings *dyært*, neutrum af gammeldansk *digher* 'stor, megen', hvis lydlig og ortografiske manifestationer står *dyghth* nær). *Wisdom* er vel i al fald et rimeligt bud på sammenfatning af »de herlige nyttige ting som de vedholdende granskede (astronomi og geometri)«, og ændringen af faktorernes orden (*virtutes – utilitates ... : wisdom – dydelighet*) er uden konsekvenser for indholdet.

The øptæ them ... i ..., som unægtelig ikke er nogen oplagt modsvarighed til *perscrutabantur*, kunne være resultat af modernisering eller banalisering af den danske Lucidarius-bearbejdelses oprindelige verbum; *øve sik i* med abstrakt styrelse, som fx gammeldansk *dyghthelighet*, synes at have været godt og gangbart dansk

ca. år 1500, at dømme ud fra materialet i GldOs seddelsamling, og gangbart dansk er just hvad trykkets sproglige bagmand lagde sig efter i sit ordvalg, jf. bl.a. DSH 2:98-102. Hvilket verbum det evt. afløser er uvist. Håndskriftets *fryctædæ tøm* (... *visdom*) repræsenterer næppe den oprindelige ordlyd, idet sætningens hele dunkle karakter og den umulige konstruktion af gammeldansk *frykte* med både reflexiv (*tøm*) og objekt (*visdom*) taler for omtydning eller forvanskning. Et gæt kunne være gammeldansk *freste*, der er velkendt i betydningen 'friste, forsøge, undersøge, give sig i kast med', men først i kilder fra 1500-tallet belagt med forkortelse og lydlukning (GG §145.1) til det *i* som må være forudsætningen for evt. omtydning til vokalen *y* i *fryctædæ*. Langt sandsynligere, og palæografisk enklere, er antagelsen af en form af det gammeldanske verbum *fritte*. Det er etymologisk identisk med vestnordisk *frétta* 'udforske, udspørge, få kundskab om' og rimeligvis belagt som *frittæ* 'fritter, udspørger' i håndskriftets Lucidarius-tekst (*oc thær aff* [d.v.s. at Eva åd af æblet i Paradis] *kom thæt at quinnæ dyghært* (*oc* tilf. over linjen) *frittæ sommæ om the saghæ the naghæt aff frægne* Klosterb.:99.16-17; om en alternativtolkning af stedet, der vel at mærke ikke anfægter opfattelsen af *frittæ* som hørende til verbet *fritte*, se Kalk. *Frittesom*). Ifølge GldOs sedler kendes ordet i øvrigt kun fra et diplom fra 1499 og fra Christiern Pedersens Jærtegnspostil fra 1515, i diplomet som synonymdublet til gammeldansk *granske* 'granske' (*frittæ oc grantzkæ*), i postillen som synonymdublet til gammeldansk *spyrje* 'spørge' (*fritte eller spørge*). Både dubletterne og den dunkle kontekst omkring Lucidarius' *frittæ*, der har givet anledning til en fantasifuld omtydning i Ghemen-versionen (*Oc ther aff kom thæt at quijnær æde meget fructe om so er at the fongæ ther noget aff frijctæ* Ghemen:c2v), indicerer at ordet har været lidet kendt og derfor vel et let offer for forvanskning; det just nævnte *frijctæ* hos Ghemen, svarende til *frægne* 'spørge, erfare, få nys om' i håndskriftet, kunne meget vel mistænkes for at være resultat af en sådan forvanskning.

At Comestors pointe fortøner sig i Lucidarius er for resten ikke en ubetinget ulempe. Forklaringen kunne i al fald være en bearbejders ønske om at ophæve den tilsyneladende modsigelse der ligger i, at Josephus-citatet om de astronomiske og geometriske granskninger bringes forud for omtalen af Noas sent fødte søn Jonithus, hvorom det hedder at han *invenit astronomiam* (PL 198:1088B); det er i Lucidarius blevet til at *han vor tær førstæ thær const fan til stiærne gongh oc hemels tegn at vidæ* Klosterb.:113.9-11.

Argumentet for hele denne dristige tolkning er for det første det, at Historia Scholastica faktisk har et svar på disciplens spørgsmål, modsat Vincentius Bellovacensis' Speculum Historiale fra 1200-tallet (jf. SH 1. bog kapitel 58-62) og de udgivne tyske historiebibler fra midten af 1200-tallet og senere (jf. ty. historiebib.: 126-132, 603-610); de franske og hollandske historiebibler (jf. Astås 1987:172-174 m. henvisn.) er, som formentlig fjernerestående, ikke efterset. For det andet er forklaringen i Historia Scholastica anbragt på samme sted i det narrative forløb som i den danske Lucidarius' Genesis-genfortælling (efter beretningen om Noas rus og før beretningen om hans sønners videre skæbne), og for det tredje endelig er Historia Scholastica sandsynligvis den vigtigste hjælpekilde til hele Genesis-genfortællingen i den danske Lucidarius, skønt sikkert fortrinsvis indirekte.

Det drejer sig om en betydelig fyldigere genfortælling end den tyske Lucidarius' (jf. Klosterb.:VII f.). Genfortællingen indeholder mange ikke-bibelske træk,

og den udgives vel at mærke gang på gang for at have skriftligt udspring (jf. magisterens ovf. citerede svar om livets længde og fx *vi læsæ aff ... Klosterb.:*105.15, *thæt vi ouænbarlegæ aff læsæ Klosterb.:*107.6, *oc sidæn læsæ vi æntæ mærkælegh tingh aff Noes gærningh Klosterb.:*112.28-29). De følgende tre eksempler er tilfældigt udvalgt blandt en lang række der dels kan sandsynliggøre den danske Lucidarius' afhængighed af *Historia Scholastica*, dels tjene som vidnesbyrd om at den eventuelle afhængighed hverken ytrer sig i ord- eller sætningsret gengivelse; det er grunden til at sidste halvdel af magistersvaret (anbragt i parentes ovf.) ikke nødvendigvis behøver at inddrages i diskussionen. Først citeres Lucidarius-teksten efter udgaven af håndskriftet, så *Vulgata* og til sidst *Historia Scholastica*:

D. huilkæ lund skop gud verdæn. hadæ han noghær mødæ so som mæn-naskæ hauær foræ syn gærningæ. M. han hadæ engæn mødæ forti, at so som vi læsæ aff at han sadæ eth ordh, oc alt vor til thær han vildæ hauæ gjort *Klosterb.:* 97.1-6.

*Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux Vulg. Gn:*1.3.

Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux ... id est verbum genuit in quo erat, ut fieret lux, id est tam facile, ut si quis diceret verbo PL 198:1057B. (Comestor og Lucidarius er her fælles om at pointere, at Gud skabte verden ubesværet ved ordets kraft, hvilket Bibelen ikke gør).

M. ... oc [Vorherre] gaff hanum [d.v.s. Kain] houæth skæluælsæ, til thæt at man skuldæ hanum kænne foræ annæt falk *Klosterb.:*107.32-108.2.

*Posuitque Dominus Cain signum, ut non interficeret eum omnis qui inuenisset eum Vulg. Gn:*4.15.

Et posuit Deus signum in Cain, tremorem capitis. Quia fratrem suum, qui erat caput Ecclesie occiderat, ut sic sciretur a Domino punitus excommunicatus, et indignus misericordia, nec interficeretur PL 198:1078B.

(Comestor og Lucidarius er her fælles om at bestemme Kainsmærket som hovedrysten, hvilket Bibelen ikke gør).

M. ... tha [d.v.s. efter syndfloden] glædæ vor herræ tøm: fredh skal væræ i mællæn megh oc mænnskæ, oc til sætæns tegn skal iek sætæ myn buæ i skyæn ... oc so som vi læsæ aff at han [d.v.s. buen] skal æy tees i the firætigh aar næst komær foræ domædagh *Klosterb.:*111.21-33.

Eritque arcus in nubibus ... Dixitque Deus ad Noe: Hoc erit signum foederis quod constitui inter me et omnem carnem super terram Vulg. Gn: 9.16-17.

... et in signum foederis hujus, posuit arcum suum in nubibus ... Et tradunt sancti, quod quadraginta annis ante iudicium non videbitur arcus ... *PL 198:1086D.*

(Comestor og Lucidarius er her fælles om den ikke-bibelske oplysning om at regnbuen ikke skal vise sig i fyrre år før dommedag).

Den tekstkritiske konsekvens af den foreslåede tolkning bliver, at C.J. Brandts bedømmelse af magisterens gådefulde svar må revideres. I sin udgave af *Lucidarius* efter AM 76,8^o siger Brandt herom: »Stedet er uidentivt forvansket; *Gh.* har rettet det til: the øptæ (øvede) them tha i wisdom oc dydelighet til gudz loof [sic].

Det giver ialfald dog bedre Mening« (Luc.:76). At håndskriftets tekst er forvansket kan ikke bestrides under nogen omstændigheder, og om den oprindelige formulering er der kun løse gisninger at fremsætte (jf. ovf.); men hvis Petrus Comestor yderst ude er kilde til stedet, så foreligger her måske rettelig et eksempel på, at det yngre tryk har indkapslet et oprindeligt træk i sin moderniserede tekst, og vel at mærke et træk som er gået tabt i det ældre håndskrift.

Noter

1. Denne artikel fremkommer også som bidrag til et festskrift i anledning af Robert Cooks 60 års fødselsdag (privattryk, Reykjavík 1993).
2. Kursivering af opløste forkortelser er ikke påagtet i citater fra gammeldanske tekster.
3. Gammeldanske gloser er normaliseret i henhold til GldOs praksis.

Kilde- og litteraturfortegnelse

- Andersen, Knud Tage, 1965: Enok (Gads Danske Bibelleksikon 1 (Kbh.):441).
- Astås, Reidar, 1987: Et bibelverk fra middelalderen. Studier i Stjórn 1-2. Oslo.
- DSH = Peter Skautrup: Det danske sprogs historie 1-5. Kbh. 1944-71.
- Frederiksen, Britta Olrik, 1993: Hvorledes dyden bliver mangfoldig. Om en leksikalsk mærkværdighed i Ghemen-teksten af Lucidarius (ovf.:5-27).
- GG = Johs. Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling 1 (2. udg.), 2-8. Kbh. 1950-73.
- Ghemen = [Gotfred af Ghemens tryk af Lucidarius]. Kbh. 1510 (Det kongelige Bibliotek, Kbh., sign. LN 135).
- GldO = Gammeldansk Ordbog, under forberedelse af Det danske Sprog- og Litteraturselskab (på Københavns Universitet, Amager).
- Kalk. = Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700) 1-5 (2. udg.), 6. Kbh. 1976.
- Klosterb. = En klosterbog fra middelalderens slutning (AM 76.8^o), ed. Marius Kristensen. Kbh. 1928-33.
- Luc. = Lucidarius, en Folkebog fra Middelalderen, ed. C. J. Brandt. Kbh. 1849.
- Padberg, Rudolf, 1960: Historienbibel (Lexikon für Theologie und Kirche 5 (Freiburg):391f.).
- PL = Patrologiæ cursus completus. Series Latina, ed. J.-P. Migne. Tom. 172 Paris 1895, Tom. 198 Paris 1855.
- SH = Vincentius Burgundus præsul Bellovacensis ...: ... Speculum historiale ..., Bibliotheca mundi, seu, Speculum majus 4, Douay 1624.
- ty. historiebib. = Die deutschen Historienbibeln des Mittelalters nach vierzig Handschriften zum ersten Male herausgegeben, ed. J. F. L. Theodor Merzdorf. Tübingen 1870.
- ty. Luc. = Lucidarius aus der Berliner Handschrift herausgegeben, ed. Felix Heidlauf. Berlin 1915.
- Vulg. = Biblia Sacra Vulgatae editionis. Rom 1965.

Britta Olrik Frederiksen

Herman Bang i Prag

Herman Bang befandt sig det meste af sit voksne liv på rejse i ind- og udland. Flere gange valgte han udlændigheden for at komme væk fra den hjemlige andegårds intriger, sladder og ringeagt. En af disse udlandsrejser bragte ham i juli 1886 til Prag, efter at han var blevet udvist fra Tyskland. Årsagen til de tyske myndigheders drastiske skridt var en angiveligt majestætsfornærmende artikel om den tyske kejser, som Bang havde ladet offentliggøre i Bergens Tidende (Nørreslet, 1987).

Politiet i Prag interesserede sig også lidt for Bang, men lod ham i fred, da han i et forhør kunne godtgøre, at han var kommet udelukkende for at skrive en roman og tillige havde aftale med et forlag hjemme i Danmark (Fröhlich, 1976).

Bang indlogerede sig på pensionat sammen med vennen, den yngre tyske skuespiller Max Appel (kunstnernavn Eisfeldt, 1863-1935), som havde fulgt ham fra Berlin over Meißen til Wien og Prag, og oplevede i det næste lille halve års tid en af de få lykkelige perioder i sit liv. Også litterært blev pragopholdet frugtbart. Bang har medtaget konceptet til en roman med arbejdstitlen »Bernhard Hoff & Co.«, som han skriver dér. Da Max Appel i december 1886 bryder med Bang og rejser fra byen, bliver Bang boende og omkalfatrer romanen, som skifter titel fra det skjult selvbiografiske til »Stuk«. Under opholdet i Prag lægger Bang endvidere sidste hånd på »Ved Vejen«. I maj 1887 tager han på kurophold i Teplice i Nordbøhmen, og først knap et år efter udrejsen begiver han sig atter tilbage til Danmark.

Bang genser først Prag sytten år efter. Det sker umiddelbart efter, at han har afsluttet manuskriptet til »Mikaël«, som bl.a. bygger på selvbiografisk stof fra forholdet til Max Appel i Prag i 1886. Han ankommer d. 7. november 1904, denne gang i selskab med den danske skuespiller Ernst Boisen, kaldet »den Lille«, og tager ophold på hotel Den blå Stjerne, hvor de bor, indtil de d. 19. november fortsætter videre til Wien og Budapest. Som det senere fremgår, opholdt Herman Bang sig nu inkognito i Prag – hvilket står i grel modsætning til hans iscenesættelse af ankomsten i 1886, hvor »Hr. Herman de Bang, Kopenhagen« indlogerede sig på Den blå Stjerne og sikrede sig optagelse på listen over prominente gæster i det førende tysksprogede dagblad (Prager Tagblatt, 29. juli 1886). Dengang måtte den økonomisk trængte Bang allerede efter et par dage flytte til førnævnte, billige pensionat i Balbingaden 192.

Aftenen efter deres ankomst besøgte Bang og »den Lille« det tjekkiske nationalteater, som netop havde haft premiere på pantomimen »Om den letsindige Pjerrot«. Bang skriver:

Den var ret kedsommelig. Men pludselig indtræder Pjerrot. Sjældent har Gud givet et Menneske et kønnere Ansigt. Skæbnen var i det. Den unge Mand havde opfattet Pjerrot som en Person, der har endnu mindre, meget mindre paa end en Jockey ... Det intet, der var, var af hvidt Silke. Skønt dette Intet sad saare stramt, spurgte jeg dog Ernst: »Mon det er en Herre eller en Dame?« Det var altsaa en Herre – – – Meget vel. Næste Dag bliver jeg forestillet for Teaterchefen og siger, at Pjerrot havde meget Talent – »Ikke sandt – et vidunderligt Talent?« svarer han. »Han har nylig spillet »Romeo«

... I øvrigt er han Kroat (!) og han ved allerede De er i Prag¹. Han kender flere af Deres Bøger og det er hans højeste Ønske at blive forestillet for Dem ... Desværre gaar han nu til Berlin, hvor han skal debutere som Osvald« ...

Næste Dag fik jeg Brev fra den ringe Person. Han sendte mig nogle Billeder af Grevinde Strozzi, sin Landsmand ... Og i Dag – om nogle Minutter kommer han for at gøre Visit – – Jeg skal fortsætte efter Visitten ...

(1. del af brev til Lilje [Chr. Houmark], 13.11.1904)

Det står ikke klart, hvem der var den egentlige initiativtager til det efterfølgende møde, men den unge kroatiske gæsteskuspiller Ivo Raić førte angiveligt ved denne lejlighed Herman Bang sammen med dennes tjekkiske pendant, dekadentforfatteren Jiří Karásek ze Lvovic (1871-1951), som på et meget senere tidspunkt nedskrev en erindring om netop dette møde.

Jiří Karásek, der ligesom Bang yndede at smykke sig med en uretmæssig tilagt adelstitel: ze Lvovic, er kendt som tjekkisk digter, kritiker, tidsskriftredaktør og kunstsamler. Han ernærede sig gennem det meste af livet som leder af postetatens bibliotek og museum i Prag ved siden af de beskedne indtægter, hans omfattende, men snævre produktion kunne indbringe. Som symbolist og nyromantiker hentede han sine motiver i historien og mytologien. Særlig klassikkens forfaldstid optog ham tematisk, og omkring århundredskiftet regnedes han for en af de førende tjekkiske dekadenter. Ligesom Bang måtte han opleve værker beslaglagt på grund af usædelighed (bl.a. for digtsamlingen *Sodoma* i 1895).

Hans status i tjekkisk litteratur har været genstand for modstridende vurderinger. Hans kandidatur til en plads i det tjekkoslovakiske akademi var flere gange på tale, og at han ikke opnåede det, kunne skyldes hans åbenlyse homoseksualitet. Han var en af pionéerne i den tjekkiske seksualreformbevægelse. Så tidligt som i 1895 redigerede han et særnummer af litteraturtidsskriftet *Moderní Revue* helliget homoseksualitet og tog i samtidens iltre debat stilling til fordel for Oscar Wilde. Da den tjekkoslovakiske reformbevægelse som den anden i verden fik officiel status i 1931 var den aldrende Karásek en af initiativtagerne og redigerede samtidig bevægelsens blad *Den ny Stemme* gennem en årrække.

Erindringen om Herman Bang, som stammer fra dette blad, er antagelig fremkaldt af meddelelsen om Raićs tidlige død i efteråret 1931²:

En erindring om Herman Bang (1932)

På den tid, da den kroatiske skuespiller Ivo Raić fra Lonja gæsteoptrådte på Nationalteatret, fik han mine bøger i hænde og skrev til mig, at han gerne ville gøre mit bekendtskab. Af denne begyndelse opstod et smukt venskab, som fik stor indflydelse på min dramatiske skaben. Jeg skrev »Apollonius fra Tyana«³ næsten udelukkende for den kære Ivo, og Ivo var ligeledes, vers for vers, vidne til skabelsen af dette dramatiske digt. Han rådede mig til udeladelser og til at forøge teksten, hvor han syntes, værket krævede et friere tempo, han udtænkte den maleriske scenografi til poemet, for den fremtidige instruktør ved teatret i Zagreb lå allerede gemt i ham. Jeg skrev på Ivos foranledning yderligere eventyret »Drømmen om skønhedens rige«⁴ – men så rejste Raić videre til et teater i Hamburg, og

i livet fik vi ikke mere hinanden at se, vi skrev kun sammen fra tid til anden. Og nu er dette smukke menneske og kunstner død⁵.

I pantomimen på Nationalteatret skabte Ivo den smukkeste Pjerrot⁶, i den rolle lagde han ikke blot gratien i sin optræden, de smidige forædlede gestus, dansebevægelsen, men også tragikken, den forfærdelige smerte hos et fortabt menneske, som vender hjem efter en letsindig ungdom. Jeg ved, at den arme Ivo levede i denne rolle, at hans succes i dette skuespil hos det brede publikum gav ham satisfaction oven på personlige fornærmelser fra medspilleres side og den tilbagestående tjekkiske kritiks unåde.

En aften kom en lykkelig Ivo løbende med et brev i brystlommen og gjorde sig straks til. Han lod mig læse underskriften på brevet, og jeg forbløffedes, da jeg læste navnet: *Herman Bang*. Den berømte danske digter, hvis fortryllende romaner jeg elskede så højt, han som så enestående havde givet de gamle slægters dekadence udtryk, en kunstner helt igennem aristokratisk – havde skrevet til Ivo og gratuleret ham med succesen i rollen som Pjerrot. Han meddelte ham, at han nu allerede i et år havde boet inkognito i Prag⁷, at denne by som en magisk kraft havde draget ham med sin fortid, at han strejfede om på Hradčany og Lillesiden som gennem en uddød by, at han ikke ville kendes ved nutiden, og at kun fortiden tiltalte ham. At Prag havde en tragisk skønhed, og at han forstod Prag uden at kende dens indbygges sprog⁸. At noget uimodståeligt havde drevet ham til pantomimen på Nationalteatret, og at han havde bemærket Raičs enestående præstation, og at han længtes efter at lære Raič personligt at kende og tale med ham. Han opgav hotel og klokkeslæt, om Raič kunne tænke sig at besøge ham.

Jeg gratulerede Raič, jeg glædede mig hjerteligt over brevet, men kom så uforståeligt til at sige, at jeg godt kunne tænke mig at se min elskede digter om så blot gennem nøglehullet. Raič lo og sagde, at han ville tage mig med til rendezvous'et. Og derved blev det. Raič var en selskabeligt raffineret mand og lovede på en eller anden vis at arrangere det, så den tjekkiske digter kom til at hilse på den store danske romanforfatter. Jeg forestillede mig Bang ud fra hans værker⁹ og brevet som »en melankolsk prins«, og da Raič sagde til mig, at han i mellemtiden havde skrevet til Bang og forespurgt, om en af dennes tjekkiske beundrere måtte følge med ham, og havde opnået tilladelsen, kendte min glæde ingen grænser. Mit hjerte hamrede, da Raič bankede på døren til hotelværelset, hvor digteren ventede os.

Da vi var kommet indenfor, lammede mørket os. Portiererne var trukket for, og værelset var således gjort aldeles dunkelt. Fra en sofa rejste en usynlig person sig og opløftede røsten til velkomsthilsen. Efter en stund begyndte vi at kunne se i mørket, og nu kunne jeg efterhånden betragte digterens ansigt.

Raič var lammet og stum, også jeg blev deprimeret. Aldrig i livet havde jeg set et ansigt, som var mere tragisk. En fuldkommen maske: et gammelt, skrækkelig gammelt ansigt, gennemfuret af rynker, men sminket, pudret og bemalet til et ungt udseende. Bang havde i sine unge dage været skuespiller. Fra den tid havde han sikkert bevaret denne lidenskab for sminke. Han samtalede med stor esprit, talte, så han tryllebandt mig, når jeg lukkede øjnene og ikke kunne se den forfærdelige maske. Det forekom mig, da jeg atter oplod mit blik, at den talende spaltede sig i to dele, at der i luften hang en grotesk maske, og at der krøb et stakkels, ulykkeligt menneske sammen bag den.

Raić var forfærdelig skuffet over digteren, og jeg mærkede, da han uforvarende stødte til mig med hånden, at han sitrede. Jeg kunne se på ham, denne elsker af skønhed, en forfinet æstet, at han var pinligt berørt af Bangs udseende.

Men i mellemtiden skete der noget ejendommeligt med Bang. Som når lysestumpen i en strålende kulørt lygte brænder ned. Fra tid til anden tav han, tabte pusten, flammede så atter op, sagde en eller anden åndfuldhed – og var med ét væk igen. Jeg kunne mærke, at Bang var en af disse prægtige ånder, som i selskaber med ét slag henrykker alle tilstedeværende og forblænder dem med deres esprit, men kun for en tid, så må de straks trække sig tilbage til ensomheden, thi ellers slukkes de som et blændende fyrværkeri, og tilbage i deres sjæle vil kun være et øde mørke. Dette psykologiske øjeblik indtraf også nu, uvilkårligt rejste jeg mig, og med mig Raić, og vi belavede os på at gå.

I det samme forsvandt Bang ind i et hjørne af rummet, hvor et fuldstændigt mørke i mellemtiden havde sænket sig, og med ét kunne jeg se, at han hastigt nærmede sig med noget i hånden. Mit åndedræt holdt inde, for jeg troede, at Bang pludselig var blevet vanvittig, og at han nu havde et våben i hånden. Før jeg vidste af det, havde Bang sprøjtet en halv flaske parfume ud over min hals, som gennemblødte min skjorte og ryg, og resten af parfumen hældte han ud over Raićs hals. Det var en sælsom afslutning på denne seance, og nedslæde af digterens opførsel gik vi ned på den støjfyldte pragergade, som i det øjeblik forekom os lige så uvirkelig, som alt det, vi havde oplevet deroppe.

Jeg opfatter nu, år efter, *smerten* som »Mikaëls«¹⁰ berømte skaber følte, på en helt anden og mere menneskelig måde end dengang, da jeg forfærdedes af den groteske maske og den groteske opførsel, og da jeg kun trængte lidt ind i det forpinte indre, som ville bibeholde en ungdom, da den var forsvundet, som i det mindste ville lyve sig ungdom til, da den nu ikke længere fandtes ...

Jiří Karásek ze Lvovic

Karásek beskriver den på dette tidspunkt 47-årige Bang, som om han var en langt ældre og på det nærmeste dødsmerket mand. I lyset af hans forventning om at træffe en dansk prins a la Hamlet og sikkert forstærket af afstanden i år til det erindrede forvrænger Karásek billedet af den altid stærkt sminkede Bang til en karikatur.

Uagtet Karásek måske slet ikke var til stede ved visitten – i fortsættelsen af brevet til Houmark 13. november omtaler Bang, som vi skal se, alene Raić – bidrager Karásek med sin erindringsskitse til myten om den aldrende og skrøbelige Bang, der også havde Bang selv som medskaber. Ingen kunne som han i breve til sine venner og veninder sukke over sin svaghed og sygelighed, hvilket dog ikke forhindrede ham i at foretage hyppige og langvarige rejser og oplæsningsturneer.

Den skrøbelighed, Karásek forsyner Bang med, er et tilbagevendende karaktertræk ved flere af hovedpersonerne i Karáseks prosaværk i øvrigt, der er f.eks. et påfaldende slægtskab mellem billedet af Bang og hans portræt af den livslede adelsmand fra den degenerede pragerfamilie i romanen »Den gotiske sjæl« (1900), som ender sine dage på sindssygehospital. Maskemetaforen er et hyppigt stilistisk virkemiddel hos Karásek, i hans romantrilogi »De tre troldmænd« (1907-25) er det ligefrem ophøjet til konstruerende princip. Bang-portrættet falder således fint i tråd med Karáseks øvrige produktion.

Bang er tavs om Karásek i det brev, hvori han beskriver Raićs visit. Og intet-

steds senere omtaler Bang Karásek. Man kunne forledes til at tro, at Karásek benyttede andenhåndsindtryk samt udnyttede det faktum, at der i 1932 ikke mere var nogen tilbage, som kendte den rette sammenhæng. Men uanset erindringsbilledets ægthed står Karáseks bidrag til myten om den hærgede og udlevede Bang ved magt.

Må vi fra Bangs hånd undvære en skildring af Karásek, så er han desto mere ordrig, når det gælder skildringen af »den kære Iwo«. Bang skriver om visitten:

Altsaa har Iwo de Raic været her – iført en tætsluttende Dragt. Han var her to Timer (Ernst var til Højmesse i Domkirken) og han var meget – behagelig. Han fortalte om sine Roller, om Agram¹¹ og sit Livs Ensomhed – alt medens han kraftigt foreviste sine skønne og saare slanke kroatisk Ben. Naa, siden jeg er en gammel Mand, der skiltes fra dette Barn som en Fader fra sin Søn, kan jeg vel have Lov at sige, at det er en genial Knægt. Han sagde, at han hjemme gik i mørkerød, kroatisk Dragt og at han om Natten havde russiske Silkeskjorter [paa]. Ingen af de Sager faar jeg nu at sé, da jeg ikke agter at besøge hans private Soverum – – Hans Yndlingsroller er i Mussets og Maeterlinks Skuespil ... Som Romeo bar han kun mørkerøde Dragter (eigentlich nichts als ein Trikot, sagde han elskeligt), som han selv havde ladet komme fra Venedig ... Man har til mig igaar ymtet noget om en ung Prins L., som skal være meget gavmild ... Eh bien, imorgen kører Iwo. Knued¹² og jeg til Belvedere – et Lystslot – hvor jeg skal nyde Udsigten.

Ellers intet Nyt – –

Hvis jeg skulde tale Alvor et kort Øjeblik, vilde jeg sige, at Gensynet af Prag har grebet mig og angrebet mig dybt. Man skulde aldrig vende tilbage til Steder, hvor man bor i Skyggen af Ruiner¹³.

H. B.

(2. del af brev til Lilje [Chr. Houmark], 13.11.1904¹⁴.)

Bangs minde om dette møde var et signeret portrætfoto af Raić iført kroatisk nationaldragt. Fotografiet er gengivet i Vivian Greene-Gantzbergs bog »Herman Bang og det fremmede« og befinder sig nu på Det kongelige Bibliotek¹⁵. Bang samlede senere sine indtryk af Raić og hans indsats i pantomimen i portrætskitset »Le Roman d'un Pjerrot«¹⁶, der ikke tidligere har været offentliggjort, men som fint falder i tråd med Herman Bangs øvrige teaterportrætter. Skitsen er formet som en åndfuld passiar mellem forfatteren og en tjekkisk professor.

Le Roman d'un Pierrot (1904)

- Men flyt Dem nærmere til Ilden, Hr. Professor, flyt nærmere, her er iskoldt ... Professoren gør mig Besøg i Prags »Blaa Stjerne«, hvor en Gang Pragerfreden sluttedes og hvor alle Værelser endnu er store som Raadssale. Her, lige under min Dagligstue forevises Soveværelset, hvor Hr. von Bismarck sov om Natten efter Fredsslutningen. Naa, han skal have lidt noget af Søvnløshed, Jernkansleren, men den Nat har han dog vist sovet godt og drømt behageligt.
- Ja, Hr. Professor, jeg var i Teatret i Gaar og de dansede igen. Jeg kender intet

Nationalteater paa denne mindste Planet, hvor de danser saa meget ... Men forresten Costas Musik var saa smuk, som Musik kan blive, naar man stjæler alting og det bedste fra de Bedste ... Komponister, Professor, har en elastisk Samvittighed, de er allesammen Tyve og Røvere ...

- Undtagen de czechiske –
- Naturligvis, Hr. Professor, Smetana og Dvorák stjæler ikke. De øser ... fra Folkets Dyb. Men, hvad jeg vilde sige, Pantomimen var smuk – hvad var det den héd?
- *Le Roman d'un Pierrot* –
- Ja, det er sandt, og Pjerrot havde Talent, Skæbnen og Sorgen stod i hans Ansigt ...
- Ikke sandt?
- Men Livet har ikke lært ham at være glad. Mandens Smil var en Grimace. Men Pjerrot i »Pjerrots Roman« smiler jo saa lidt. Kære Professor, alting og alle Mennesker bliver tragiske – Pjerrot ogsaa.
- Ja. Og denne Pjerrot er bedrøvet, fordi han er Pjerrot.
- Hvordan mener Professoren?
- Jo, for stakkels Pjerrot har selv sin Roman – i Livet sin Roman. Han er Kroat er ...
- Naa, Professor, at være Kroat er endnu ingen Roman ...
- For Iwo de Lonja, jo. Han er Skuespiller, fra Teatret i Agram, Teatret i Kroatien. Grevinde Strozzi¹⁷ spiller dér – har De aldrig hørt hendes Navn?
- Jo, jeg har endogsaa sét hende – som Julia i »Romeo og Julia«. Hun er en af de største Skuespillerinder, der lever ...
- Det er hun, og hun spiller i Agram Julia med Hr. de Lonja¹⁸. Han gjorde saa megen Lykke som Romeo, at han kom fra Agram til Prag og spillede sin Romeo paa kroatisk – som Gæst. Ved De, hvordan han gengav Balkonscenen, dér, hvor Julia viser sig paa sin Altan? Jo, han knæler hele Tiden – hele Tiden, ned paa Jorden, midt paa Jorden foran sin Julia.
- Det er sandsynligvis, Hr. Professor, Kærlighed paa kroatisk.
- Maaske – men det var meget smukt. Det var saa smukt, at Romeo blev engageret til Nationalteatret, vort, det czechiske Teater – –
- Og han var Kroat ...
- Ja, og skulde lære sig czechisk. Han lærte sig det saa nogenlunde ... Det vil sige, han lærte det *ikke*. Og han spillede paa czechisk og han gjorde ikke Lykke ... Og han skal nu gaa igen.
- Hvorhen, Hr. Professor?
- Hvem véd? Maaske hjem til sit Agram. Men, Pjerrot lod man ham blive, før han gik – fordi Pjerrot er stum ... Han har ingen Akcent ... for han kan overhovedet ikke tale. Naa, ser De, det er alligevel en Slags Roman ...
Jeg løfter mit Hoved:
- Ja, Hr. Professor, De har Ret: *Le Roman d'un Pierrot* – en kroatisk Roman, en czechisk Roman ... en dansk, en norsk, en finsk Roman ... en Roman om os, om os alle – – Pjerrot'er som vi er, Pjerrot'er fra de altfor smaa Lande – – –
- Hvor gammel er Deres Tragiker? jeg mener Pjerrot fra Agram?
- Han er tre og tyve Aar.
- Vor Herre Bevar'es, kære Professor, saa vil han endnu faa Tid til at blive meget ulykkelig – – –

Noter

1. Udråbstegnet er Bangs og hentyder sikkert til det skæbnefællesskab med kroaterne, Bang etablerede i »Den gyldne Stad« (se note 17), som også genlyder i »Le Roman d'un Pierrot« (se denne).
2. Jiří Karásek ze Lvovics erindringsbillede »Vzpomínka na Hermana Banga« (En erindring om Herman Bang) stod at læse i det tjekkiske seksualreformtidsskrift Den ny Stemme, 1. årg. nr. 2, Prag 1932. Oversat fra tjekkisk af artiklens forfatter.
3. Karáseks »Apollonius fra Tyana« er et stiliseret, psykologisk scenisk poem med allusioner til Gilgamesh-eposet. Inspireret af den græske filosof Filostrats værk »Apollonius fra Tyanas levnedsskildring« (2. årh. e.kr.). Den babylonske magiker Apollonius mister sine evner og efterstræbes snart på livet af en rasende menneskehob, som afkræver ham mirakler. Vennen og tilbederen Damides tager Apollonius' kappe og bliver hobens lette offer. Fejltagelsen bliver imidlertid kendt og Apollonius bliver af hoben stillet over for et sidste ultimatum – enten opvækker han den dræbte fra de døde, eller han må selv bøde med sit liv. I slutscenens sandhedsøjeblik erklærer Apollonius sin hidtil skjulte kærlighed til Damides, og afklaret lader han sig dræbe af hoben for at forenes med sin elskede hinsides.
Enakteren udkom i bogform 1905. Den blev indleveret til opførelse på Nationalteatret i 1904-05, men afvist af skuespilchefen Schmoranez grundet for stor lighed med Oscar Wildes Salomé og »... fordi forholdet mellem Apollonius og Damides har en modbydelig bismag.« (citeret efter Kuchař, 1973). Førsteopførelsen 15. febr. 1910 i Nationalhuset markerede genoplivelsen af det tjekkiske Théâtre Libre (1895-1899), som Karásek havde initieret sammen med kredsen omkring det antinaturalistiske tidsskrift Moderní Revue.
4. Stykket opførtes første gang på Intimteatret i Pragerbydelen Smichov 8.4.1911. Udkom i bogform 1907.
5. Ivo Raić fra Lonja (1881-1931) gæstecoptrådte på Nationalteatret i Prag 1902-05, derefter på Stadttheater i Hamburg 1905-09. Han havde tidligere arbejdet i Tyskland, hos Max Reinhardt i Berlin 1901-02. Virkede på Østrig-Ungarns hovedsprog. Som instruktør berømt for sine iscenesættelser af Ibsen, Strindberg og Shaw. Chef for den kroatiske nationalscene i Zagreb 1919-20 og 1929-31.
6. Ferdinand Bessiers pantomime har titlen »Om den letsindige Pjerrot«. Premieren fandt sted lørdag d. 5. november 1904 på Nationalteatret. Bang så det den efterfølgende tirsdag. Stykket fik en blandet modtagelse i kritikerkredse, og var kun på plakaten indtil 2. december. Mario Costas musik fik en sønderlemmende kritik, mens Raićs indsats fremhævedes: »Fortjenesten for en fremragende leveret pantomime havde især hr. Ivo Raić, som med sin udtrykksfulde mimik gav hele stykket et dybere og mere kunstnerisk præg.« (Pražské noviny, 10.11.1904).
7. Bang opholdt sig i Prag fra 7. til 19. november 1904. Karásek sammenblander dette korte besøg med Bangs lange ophold 1886-87.
8. Sgl. med Bangs indtryk fra første pragerbesøg, som de er samlet i skitsen »Den gyldne Stad«.

9. Karásek havde sammen med Arnošt Procházka, som redaktører af *Moderní Revue* medvirket stærkt til formidlingen af nordisk litteratur og dramatik. Bangs første tjekkiske oversætter Hugo Kosterka var fast tilknyttet tidsskriftet, som i 1894 indleder sit første nummer med »En Bryllupsnat« af Gustav Wied. Bangs lille skitse »Ophøjethed« trykkes her allerede i 1895, året før han første gang udkommer i bogform på tjekkisk.
10. Hovedpersonen i romanen fra 1906 (tj. 1919), som bærer Mikaëls navn, er tjekke fra Prag.
11. Agram er det tyske navn for Zagreb, på dette tidspunkt den østrig-ungarske provins Kroatiens hovedby.
12. Det er ikke lykkedes mig at identificere den omtalte Knued.
13. Prag var i årene omkring århundredskiftet en veritabel byggeplads, i disse år nedrev man bl.a. den gamle jødiske ghetto. Udsagnet kan muligvis tolkes som en hentydning til bruddet med Max Appel i 1886.
14. Kopi af anden halvdel af brev til Lilje dateret Prag 13.11.1904 er velvilligt stillet til rådighed af Vivian Greene-Gantzberg.
15. Raićs foto sendte Bang til sin »arkivar« Chr. Houmark fra Fredericia 1.2.1905 med teksten: »Min kære Ven. Dette er Iwo – den »Kroater«. Han nægter sig intet ... H.B.« (NKS 4685 4°). Et andet foto af Raić – i rollen som Romeo – videresendte Bang til Houmark 21.11 fra Wien. Dette er gået tabt.
16. Portrætskitsens franske titel er ikke en direkte oversættelse af pantomimens tjekkiske titel »O lehkovážném Pierrotovi« (Om den letsindige Pjerrot).
17. Marija Růžička-Strozzi (1850-1937), kroatisk tragedienne med tilnavnet »Den slaviske Sarah Bernhard«. Bang oplevede Strozzi under sit første ophold i Prag og har skildret hende i »Den gyldne Stad« (1887), hvor han gør hendes skæbne til sin: »Hun er sit stakkels Fædrelands første Kunstner. Nu spillede hun som Gæst paa Czechernes Theater. Hun var en stor Skuespillerinde – ægte, følende, med megen Skaberevne – men fra et lille Land. Af kunstnerisk Format omtrent som vore Damer bag Sufflørkassen. Der vokser ikke Kæmpetræer i Smaaballer. (...) Jeg så saa ofte paa hende under Wolter-Aftenerne i Prag. Og tænkte paa dem derhjemme og Smaalandes snævre Forbandelse.« (Citeret efter: Bang 1921, s. 214-15.)
18. Bangs oplysning om, at Raić og Strozzi har spillet Romeo og Julie sammen forekommer umiddelbart usandsynlig, når man tager aldersforskellen mellem dem på 31 år i betragtning. Oplysningen har ikke kunnet verificeres.

Litteratur

- Bang, Herman: Breve til Chr. Houmark 1901-1907, KB, NKS 4685 4°.
- Bang, Herman: *Den Gyldne Stad* in *Værker i Mindeudgave*, bind VI, Kbh. 1921.
- Bang, Herman: »Le Roman d'un Pierrot«, NKS 2906 4°. 3 blade.
- Černý, F. (red.): *Dějiny českého divadla* (Tjekkisk teaters historie), bd. III, Prag 1977.
- Fröhlich, Frantisek: »Herman Bang under opsyn i Prag«, Weekend-avisen 19.11.1976.
- Fröhlich, Frantisek: »En oversætters eventyr«, Jyllands-Posten 27.7.1989.

Greene-Gantzberg, Vivian: *Herman Bang og det fremmede*, Kbh. 1992.

Lvovic, Jiří Karásek ze: *Apollonius z Tyany*, 2. udg. Praha 1909.

Kuchař, Lumír: »Glosa k dramatu Jiřího Karáska ze Lvovic Apollonius z Tyany a Král Rudolf« (Gloser til Jiří Karásks dramaer Apollonius fra Tyana og Kong Rudolf) in *Na křižovatce umění*, UJEP Brno 1973.

Nový hlas (Den ny Stemme), 1. årg. nr. 2, samt nr. 15 – et særnummer tilegnet Jiří Karásek ze Lvovic i anledning af tildelingen af den tjekkoslovakiske stats litteraturpris for 1931.

Nørreslet, Poul: »Efterskrift« in *Stuk*, Kbh. 1987.

Der er desuden benyttet prageraviser fra november 1904.

Harald Jepsen

Anmeldelser

ØMÅLSORDBOGEN. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet. Bind 1. A-BLADLÅS. 476 s. og ØMÅLSORDBOGEN ... Tillægsbind. 98 s. C. A. Reitzels Forlag, 1992. Indb., 740 kr.

Den fyldige undertitel giver præcis oplysning om det område, som Ømålsordbogen (ØMO) skal dække, og antyder også dens særlige karakter: den er ikke blot en ordbog, men tillige et leksikon over landbefolkningens kultur, især den materielle. Til et første signalement af ordbogen kræves så kun yderligere en oplysning om dens tidslige rammer: groft taget omspænder den tidsrummet 1750-1950, men den har sit tyngdepunkt i det ordstof, der henviser til perioden 1860-1920.

Den har været ventet med længsel, og der er stadig meget at vente på, for med uændret bemanning vil det sidste af dens planlagte 15 bind først udkomme om 30 år. Men nu foreligger altså dens Bind I tillige med et tillægsbind, og det er en stor og lykkelig begivenhed i den nordiske filologis historie.

Det betaler sig at begynde med tillægsbindet, det rummer en lang række oplysninger, som det er klogt at gøre sig nogenlunde fortrolig med, før man går i gang med selve ordbogen. I dette binds koncentrerede indledning behandles først ordbogens lange historie i kort begreb, med nævnelse af de videnskabelige strømninger – Wörter und Sachen-forskningen, senere strukturalismen –, der har betydet afgørende inspiration for redaktionsarbejdet undervejs, og de tekniske landvindinger, som nu har gjort det muligt at fremstille reproduktionsklare manuskripter. Dernæst gøres der rede for ordbogens afgrænsning, for dens anlæg og for dens kilder. Specielt under redegørelsen for ordbogens anlæg berøres forhold af såvel principiel som praktisk vigtighed; nogle af dem vil blive drøftet nedenfor.

Resten af tillægsbindet udgøres af diverse nøgler, forkortelseslister og dialektgeografiske kort. Blandt nøglerne er den fyldigste en klar og overordentlig grundig indføring i artiklernes opbygning. Af forkortelseslisterne er naturligt nok listen over geografiske navne og forkortelser og listen over kilde- og litteraturforkortelser de mest pladskrævende. For den umiddelbare orientering i ØMO's form- og citatmateriale er dialektkort nr. 1, oversigtskortet over dialektområderne, det vigtigste; det er derfor velbegrundet, at det også figurerer på permernes indersider, såvel i tillægs- som i ordbogsbindet.

Hvad selve ordbogen angår, falder det straks i øjnene, at den slutter sig til en hjemlig tradition, som mange af dens potentielle brugere vil være fortrolige med, traditionen fra Ordbog over det danske Sprog (ODS), som jo også de udsendte hæfter af Jysk Ordbog (JyO) byggede videre på. Det er tydeligt, at redaktionen af ØMO i vid udstrækning har støttet sig til ODS og, så langt det nu var muligt, til JyO-torsoen; men om plagiater er der naturligvis ikke tale. At visse led i en artikel

kan være langt fyldigere end de tilsvarende i ODS – i sagens natur gælder det jo først og fremmest udtaleoplysningerne –, eller at andre (fx de etymologiske oplysninger) spiller en meget mere beskednen rolle, vil ikke forvirre. På nogle punkter er ØMO mere brugervenlig end ODS; det er i al fald tilfældet, når ØMO i lighed med JyO og Holberg-Ordbog indleder de lange artiklers betydningsdel med en oversigt over betydningerne, og måske også – men det er nu ikke hævet over diskussion – når ØMO erstatter ODS' fintmærkende betydningshierarki med en række sideordnede betydninger (således som det fx er tilfældet i den store artikel *bide* II).

Så meget til foreløbig præsentation; men til indledning skal det endnu siges, at man – som altid ved danske ordbøger – ikke kan undgå at have medlidenhed med de redaktører, der er med fra alfabetets begyndelse. Før de ser sig til, er de kastet ud i så umedgørlige mammutartikler som *ad*, *af* og *at* I & II, de skal holde humøret højt, mens de slider sig igennem de hartad utallige sammensætninger med *af*- og afledninger med *be*-, og hvis deres ordbog så oven i købet er en dialektordbog, skal de have det overskud af fantasi og kombinationsevne, som kræves for at identificere de netop her så hyppigt optrædende fremmedord, der dialektalt ofte er mishandlet til ukendelighed.

I ØMO's tilfælde har den endelige redaktion af dette besværlige område påvirket 7 redaktører. Det største læs er trukket af Marie Bjerrum, Karen Margrethe Pedersen, Finn Køster og Inge Lise Pedersen – i denne rækkefølge –, og derudover har også Inger Bévort, Christian Lisse og Jørgen Larsen medvirket, Christian Lisse tillige på den vigtige post som gennemlæser af betydningsafsnittene. Redaktionen's fordeling fremgår af bindets sidste side; her kan man bl.a. se, at en redaktør har afløst en anden ved ordet *aftoppe*, og det er godt skuldret, for det ord forekommer slet ikke i ordbogen.

Ved en nærmere gennemgang af ØMO må det være tilladeligt at gå let hen over de led i artiklerne, der ikke tildrager sig speciel interesse. Det gælder fx højningsoplysningerne, der ofte – fuldt tilfredsstillende – har kunnet gøres ganske summariske, og som heller ikke i øvrigt frembyder særlige problemer. Det gælder endvidere de (historiske og) etymologiske oplysninger, som ØMO helt afstår fra at bringe, hvis de kan findes i ODS, JyO eller etymologiske ordbøger, og som således kun bliver visse dialektale særord til del, se fx *avelang*, *aven* og *avenskejs*, der også kan illustrere den forsigtighed, hvormed etymologiske forslag af meget gode grunde fremsættes. Det gælder også brugsangivelserne, hvorom det vist kun bør noteres, at ØMO udmærker sig ved et mere positivt syn på ords gangbarhed end ODS, jf. den hyppigt genkommende formodning »vist alm.«, der danner en grel kontrast til ODS-omkvædet »nu næppe br.«. Endelig gælder det elementet »Kommentar«, en lejlighedsvis opdukkende joker, der kan udføre meget forskellige (og vistnok ikke af nogen definition klart afgrænsede) roller: kommentaren kan angå orddannelse, historie, etymologi, betydningsudvikling, stilværdi og en hel del andet, se fx *afvæk*, *ager* II, *ajle*, *almindelig*, *anreg*, *avred*, *bed* II og (ikke mindst) *begynde* og *bie* (der begge giver en fyldig og værdifuld gennemgang af udtalevarianternes mangfoldighed); og spillets regler tillader åbenbart en vis vilkårlighed, jf. fx at oplysningen om det lydlige sammenfald mellem *ad* og *af* betegnes som »Komm« under *ad* (4b.16-20), men ikke under *af* (11b.10-14).

Efter denne frasortering vil de forhold, som interessen samler sig om, blive ordstoffet, udtaleoplysningerne og betydningsafsnittene, herunder de særlige leksikonafsnit.

ORDSTOF. Det vigtigste, der er at sige her, er, at ØMO medtager hele landbefolkningens ordforråd – den er ikke et idiotikon. På grund af ordbogens anlæg bliver landbefolkningens ordforråd imidlertid en lettere u håndgribelig størrelse. Dens kerne udgøres af ord, der i ordbogens centrale periode har hørt til det aktive ordforråd i hele området. Uden for denne kerne findes dels ord, der kun er noteret fra enkelte lokaliteter (og i mange tilfælde næppe har været brugt andetsteds), dels ord, der kun kendes litterært, især fra ældre kilder. Som eksempler på ord fra den første af disse grupper kan nævnes *beduks* (kun noteret fra Langeland), *begang* (kun Thurø), *belag* (kun Møn), *bikle* (kun Amager), *binte* (kun Slangstrup) og *bemokket* (kun Ærø, et af de mange vidnesbyrd om øens tidligere tætte forbindelse med hertugdømmerne, i særdeleshed Als); det er klart, at ord af denne art må medtages. Mere problematiske er de ord, der ikke er påtruffet i levende brug, som fx *afore* (Helsingø; kun kendt fra en artikel af Dyrland, 1856), *afskubning* (Havrebjerg; kun fra Søren Pedersens optegnelser, 1776-1839), *afskøttet* (Farum; kun fra Lars Nielsens dagbøger, 1789-94), *bekere* (Søborg; kun fra Molbechs samlinger), *beskensødeble* (Oure, Sydfyn; kun nævnt – som fortidigt fænomen – i Axel Langes bog om fynske plantnavne, 1932) og *beliret* (Falster; fra en af Helene Stranges romaner; men her oplyses det dog, at »ordet menes hørt«); trods disse ords lidt usikre status er det en god service at medtage dem – de kan pludselig vise sig at få aktuel interesse. God service er det også, at ØMO opererer med den pudsige kategori 'parentetisk opslagsord', markeret med skarp parentes; her drejer det sig om ord, der ikke findes i ømålene, og artiklernes funktion er at henvise fra sådanne til deres ømålsækvivalenter, se fx [*alk*], [*bingelurt*] og [*bjergand*], eller at redegøre for de tilhørende sagforhold, jf. [*bederemse*].

Ordbogens tidsgrænser er draget således, at ordstof, der afspejler den tiltagende urbanisering af livet på landet og intensiverede mekanisering af landbruget i tiden efter 2. verdenskrig falder uden for rammerne. Men de sproglige spor af den begyndende mekanisering og motorisering i perioden omkring 1900 registreres. Således medtages ikke blot det ærværdige *bil* 'økse', men også homonymet *bil* 'automobil', der er indlånt fra rigsmålet efter 1900, og nogle dannelser hertil: *bile*, *bilfast* (om hest eller om vej) og *bilsikker* (om hest).

Der lægges betydelig vægt på at belyse orddannelsen, ikke blot ved særlige artikler om præ- og suffikser (fx *be-*; *-agtig*, *-artet*, *-bar*), men også derved, at artiklen om et ord medtager de sammensætninger, hvori ordet forekommer som første eller sidste sammensætningsled.

UDTALE. Det er lidt overraskende at konstatere, at en meget stor del af artiklerne ikke har en indledende udtaleangivelse. De fleste usammensatte ord er dog forsynet med en sådan, og for de større artiklers vedkommende bliver der tale om omfattende formkataloger, fint og overskueligt opstillet i rækkefølge efter dialektområder.

Redaktionens lydskrift er Danias. Der aflægges regnskab for de benyttede Dania-tegn i en nøgle, som findes både i tillægsbindet og sidst i bind I. Denne nøg-

le er ikke stort bevendt og kan vel heller ikke blive det, da den m.h.t. mellemkvaliteter ikke kan illustrere lydværdien ved eksempler fra rigsmålet, men nødes til at skrive fx »lidt åbent i (udtalt i retning af *e*)«, »lidt åbent ø (udtalt i retning af *ö*)« og endda »lidt mere åbent ø (udtalt i retning af *ö*)«, hvad garanteret kun et meget lille mindretal af ordbogens brugere kan omsætte til lydlig realitet.

Det primærmateriale, som redaktionen har haft at bygge på, er tilvejebragt af optegnere med meget forskellige optegnervaner. Bl.a. derfor har det været nødvendigt at normalisere; men normalisering er også – og principielt vigtigere – en følge af, at redaktionen vil bringe notationer, der gør det lettere at gennemskue ordenes fonematiske struktur. Hvor den fortolkning, som en normalisering må bygge på, ikke har været mulig, kan primæroptegnelsen gengives uretoucheret, udtrykkeligt markeret som sådan ved forkortelsen *opt* 'optegnet'.

Mens den sidstnævnte løsning jo er ærlig og problemfri, knytter der sig unægtelig problemer til den normalisering, der skal klargøre den fonematiske struktur, ikke til princippet, men til den aktuelle administration af det.

ØMO vil if. tillægsbindet s. 6-8 »inden for rammerne af ét notationssystem [gøre] rede for ordenes formelle (fonematiske) struktur og den karakteristiske udtale eller udtalevariation, hvori strukturen kommer til syne«. Hvordan noget sådant skal praktiseres, illustreres ved et par eksempler: Der er optegnet fire udtaleformer af *fjal* sb. i mønsk, men de kan slås sammen til én, da variationen (som angår diftongnotationen) er »uinteressant« og i alle tilfælde manifestation af samme fonem: ræsonnementet virker fuldt overbevisende, så meget mere som den »uinteressante« udtalevariation vel blot er optegnerbestemt. Mindre beroligende er de følgende eksempler, som skal vise, at udtalevariation især angives, hvor samme fonem manifesteres væsentligt forskelligt i forskellige dialekter (eller i forskellige lydcombinationer); *del* sb., der har samme fonematiske struktur i falstersk og langelandsk, normaliseres således forskelligt, fordi den typiske udtale af diftongen er mere åben i falstersk end i langelandsk. Man må spørge sig selv: hvordan skal brugeren da gennemskue, at der er tale om samme fonematiske struktur? Det oplyses (smst. s. 3), at der foreligger en række utrykte, skematiske beskrivelser af fonemsystemet i forskellige dialekter, men dem har brugeren jo ikke adgang til. Derimod kender han måske Poul Andersens og Inger Ejskjærs banebrydende disputatser. I så fald indrømmer han sikkert gerne, at de strukturelle former, som de opstiller, ikke er helt lette at danse med, men han kan ikke se rettere, end at de er udtryk for en indlysende rigtig tanke. Hvis fx en sproghistoriker (arten er uddøende, men kan måske reddes – hvem véd?) skal udnytte ØMO's lydskrevne materiale, er det af afgørende betydning for ham at kende de fonematiske forhold. Dem får han ikke klar besked om i ØMO. For resten vil han nok have svært ved at indse fordelene ved, at redegørelsen for struktur og manifestation sker inden for rammerne af ét og samme notationssystem; det kunne fremme klarheden, hvis der blev brugt to forskellige systemer.

Klarheden bliver ikke ligefrem større af, at redaktionen tilstår sig selv ret til en vis vilkårlighed ved normaliseringen, navnlig hvad angår manifestationen af /ə/, der kan realiseres som et [ə] eller assimileres eller på anden måde reduceres (smst. s. 7); det er, hævdes det, »principielt umuligt at gøre rede for denne variation inden for de givne rammer, og valget mellem normaliseringer af typen [falə] og [fal·] falde er da mere eller mindre vilkårligt, afhængigt af redaktøren«. Med

den oplysning er brugeren vanskeligt stillet, når han fx giver sig i kast med artiklen *agte*. Her kan han konstatere, at samtlige udtaleformer fra de sjællandske områder og næsten alle fra de fynske noteres uden [ə], hvorimod alle former fra de lolland-falsterske områder noteres med [ə], og hvordan skal han nu tolke det? Er der tale om en reel forskel, eller har redaktøren behandlet sit materiale vilkårligt, endda inden for en og samme artikel? Svaret blæser i vinden.

I tillægsbindet nævnes også andre eksempler på tilfælde, hvor det har været »vanskeligt at integrere lyd- og strukturbeskrivelsen i en tilfredsstillende normalisering«. Det gælder tilfælde, hvor længdeprikken ikke angiver længde, men fungerer som signal for tastavelsesstruktur: i [råsd·n] rusten adj. foreligger ikke assimilation af [ə] med [d] (som det er tilfældet i ord med stemt konsonant, fx [al·n] alen), normaliseringen dækker over en udtale med stavelsesbærende [n]. Ganske fikst udnyttes prikkens placering, således at [råsdn·] afspejler strukturen /råstnə/. I typen [råsd·] ruste, der systematisk, men ikke lydligt er i overensstemmelse med typen [fal·] falde, betegner længdeprikken kun, at [råsd·] ruste har en eller anden tastavelseskaraktæristik. Man vænner sig da til denne notationspraksis, og alt i alt kan det ikke benægtes, at den har sine fordele, men det er og bliver uheldigt, at det samme tegn snart markerer noget lydligt, længde, snart noget systematisk, stavelsesstruktur. Igen: hvorfor ikke notere struktur og manifestation på hver sin måde?

BETYDNING. Den omtalte – helt naturlige og legitime – udnyttelse af forgængernes arbejde kan, når det gælder betydningsinddelingen, fx iagttages ved sammenligning af artiklerne *ad* og *af* med de tilsvarende i ODS og JyO; det fremgår uden videre, at meget er overtaget fra forgængerne, her især JyO, men også, at hele inddelingen har været underkastet ny, selvstændig behandling. I andre tilfælde har redaktøren ikke kunnet bruge meget af forgængernes løsning; *bedre* I adj komp kan nævnes som eksempel på en inddeling, der afviger markant fra ODS'. Selv i et sådant tilfælde må det imidlertid have været gavnligt for redaktørens overvejelser, at ODS har leveret et forslag til strukturering.

At eksistensen af et detaljeret og velsammenhængende inddelingsmønster, der for hovedpartens vedkommende direkte kan overtages, dog også kan være et problem, ses fx under *at* I konj. Her er underbetydning 2.3 overordnet karakteriseret ved at udgå fra forhold ved trykstærkt *det*, men afsnittet ender ikke desto mindre med at behandle forhold ved tryksvagt enklitisk *det*; hele den således noget diffuse underbetydning er sandsynligvis kilet ind som en nødløsning, der bl.a. er nødvendiggjort af, at ODS i sin inddeling ikke tager hensyn til det nævnte, rent dialektale enklisefænomen.

Den sidste omtalte artikel kan (tillige med *at* II inf-partikel) også illustrere en anden ulempe, der kan knytte sig til benyttelsen af et foreliggende mønster: I en vis udstrækning har redaktøren her overtaget ODS' grammatiske terminologi, hvor den vel ikke kan betegnes som urigtig, men nok som mindre hensigtsmæssig, og hvor den i al fald lider under den skavank, at den ikke stemmer med nutidig praksis. Navnlig er det påfaldende, at ODS' bestemmelse af forholdet mellem *et det* og en ledsætning eller en infinitiv som appositionelt (el.l.) overtages uændret, se eksempler under *at* I.2.3-4 og *at* II.2.2 og 2.4. En ajourført og da også mere præcis karakteristik ville operere med størrelserne foreløbigt og egentligt subjekt, hhv. objekt. Naturligvis kender redaktøren disse størrelser, det fremgår

af *at* II.2.4; men ODS har altså fået det afgørende ord. Nu skal man ikke deraf tage anledning til at tro, at ODS bærer skylden for alle uklarheder, hvor en ledsætning angives at stå som apposition eller at »bestemme« noget; når ledsætningen i eksemplet »det var nu blevet sådan en vis mos [dvs.: fast regel], at de kom her en gang om året« (190b.24-26) kategoriseres som apposition til det foranstående substantiv, skønt den jo er egentligt subjekt, og når »det er dyden ved en gris, at han er fed« (191b.12f) betegnes som sætningskløvning, skønt der også her foreligger en konstruktion, hvor ledsætningen er egentligt subjekt (eller prædikativ), ja, så er ODS uden lod og del deri.

Som sig bør og bør dokumenteres betydningerne ved (omhyggeligt lokaliserede) sprogrøver – ofte mange –, hvoraf nogle helt eller delvis er lydskrevne, andre ikke, og nogle helt oversatte eller forklarede ved stikord på det rette sted, andre ikke. I den forbindelse kan det undre en, at Langelandsk Ordbog er blandt storleverandørerne af sprogrøver; man har vel altid haft det indtryk, at det fraseologiske stof heri ikke var særlig mundret – det er vist også det, redaktionen prøver at få udtrykt pænt og skånsomt i tillægsbindet s. 6b – og, når det gælder betydningen, ofte lidet eller slet ikke oplysende (hvor meget siger fx citatet »Er skorstensfejeren blevet afholdsmænd?« om betydningen af ordet *afholdsmænd?*). Men i sammenhængen har sprogrøverne fra Langelandsk Ordbog naturligvis den dyd, at de er lydskrevne. I øvrigt skal det sandelig ikke benægtes, at ØMO bringer mange fortrinlige idiomatiske sprogrøver.

Her er stedet til at fremkomme med et hjertesuk, der forhåbentlig kan gøre indtryk på redaktionen. Man må se i øjnene, at det allerede nu er en såre lille skare, der er i stand til at tegne sig lydskrevne dialektprøver, og den vil blive decimeret inden for en meget nær fremtid. Til ØMO's intenderede adressater må vel regnes personer med en universitetsuddannelse i dansk, og så er det ikke overflødigt at minde om, at den gennemsnitlige danskstuderende (i al fald på Københavns Universitet) ikke mere kommer i seriøs berøring med dialektstudiet, og at hans forhold til lydskrift under den nylig indførte bachelor-ordning vil blive pinligt overfladisk. Under disse omstændigheder er det ganske simpelt nødvendigt, at redaktionen oversætter eller på anden måde vejleder m.h.t. betydningen i langt videre udstrækning, end det er sket i bind I. En sådan øget brugerservice kræver vist ikke nogen principiel ændring af redaktionsreglerne, blot videre rammer for en aktivitet, der allerede finder sted.

Måske kan det anses for acceptabelt, at ØMO ikke vejleder om en sprogrøves betydning, når vejledning kan findes på anden måde. Det er vel den opfattelse, der ligger til grund for, at ØMO ofte undlader at oversætte citater fra Danske Dialekttekster og diverse ordbøger. Men lige så pladsbesparende denne løsning er, lige så dårlig service er den. Det er ikke bekvemt for brugeren, at han skal slå op i disse kilder (måske endda til en begyndelse skaffe dem frem på et bibliotek), hvis han vil sikre sig forståelse af de unægtelig tit noget svært gennemskuelige former. Se fx 19b.5 (s.v. *af*): den lydskrevne form af et så mærkeligt ord som *aflevnendes* vil med garanti være volapyk for en stor del af de nulevende og en endnu større del af kommende tiders brugere, som så enten må opgive at forstå eksemplet eller have ulejlighed med at slå op i Langelandsk Ordbog. Vist er det hundesvært at holde balancen på dette punkt; ordbogen skal redigeres økonomisk, men brugeren skal jo også gerne kunne følge med.

Det er næppe helt overflødigt at tilføje, at det givetvis ikke blot er lydskriften, der kan tænkes at volde brugeren kvaler. Den verden af i går, som ØMO bevæger sig i, vil i den grad være fremmed for mange yngre brugere, at ikke engang sprogpøver, som redaktionen har regnet for selvforklarende, kan anses for at give tilstrækkelig oplysning om et ords betydning. Det er fx aldeles ikke sikkert, at *afrydning*, hvis betydning alene skal udledes af citatet »krybberne blev ryddet for afrydning om morgenen«, vil blive forstået; for resten havde det ikke kostet en ekstra linie at give forklaringen 'foderlevninger'.

Nu til noget andet: Dvandva-sammensætningen *sproglig-saglig* i ØMO's undertitel kunne angive, at der blev lagt lige stor vægt på det sproglige og det saglige. Det er ikke rigtig tilfældet, ØMO er først og fremmest en ordbog, men den tager i udstrakt grad hensyn til de saglige forhold, ikke bare ved betydningsdefinitioner og citatmateriale, men også derved, at den bringer hele sagartikler; hvad den således yder til belysning af en svunden eller i al fald svindende kultur – dens arbejdsprocesser og redskaber, dens tro og skik, o.m.m. –, er af overordentlig stor værdi og vil antagelig ikke kunne findes tilsvarende samlet og overskueligt i noget andet opslagsværk. Gode eksempler på artikler, der rummer særlige leksikonafsnit, er *bage* I og *bi* I: grundig oplysning (med redegørelse for terminologi og henvisninger til faglitteratur) om bagning, hhv. biavl og om hertil knyttet tro og skik; eller *binde* II, hvor de saglige oplysninger har måttet fordeles på de forskellige underbetydninger: om at binde korn, om vodbinding, om strikkemetoder. Saglige oplysninger gives også om fx børns lege (*banke* III, *bikle*), samfundets institutioner (*bedemand*, [*bederemse*]), dets gilder og højtider (*begravelse*).

Om store dele af det saglige stof gælder, hvad Aasen i sin fortale til Norsk Ordbog udtrykte således: »Ved mange af disse Ord vilde en liden Tegning være mere oplysende end Forklaringen«. Gad vidst, om ØMO's redaktører ikke har haft hede diskussioner om det problem. Enden på det er – foreløbig? – blevet, at der ikke medtages illustrationer, og det må indrømmes, at redaktørerne er endog meget dygtige til at forklare sagforhold i ord, jf. fx den elegante behandling af *bindingsværk* – men selv her ville en liden tegning ikke have været af vejen; og når det gælder at forklare forskellen på *binde på halvt* og *binde på helt* (s.v. *binde* II.5.2) eller at hjælpe brugeren til dog at forbinde noget med betydningsdefinitionen til *anlæg* 1.2, 'den i forsætteren fastgjorte metalindretning til støtte for drejehjernen', eller at anskueliggøre udseende og placering af en *armstok*, ja, så er det faktisk ikke til at komme uden om illustrationer. Mere vil have mere; måske er ønsket om illustrationer uopfyldeligt, men man vil dog gerne bede redaktionen om at tage det under velvillig overvejelse.

Et par spredte bemærkninger til afslutning:

Der kan jo ikke herske tvivl om, at fynsk er det sprog, som englenerne taler om søndagen, når de vil gøre Vorherre en [*glæ·ø*]. Umiddelbart synes det derfor helt naturligt, at ØMO gør stads af fynsk ved i tillægsbindet at genbruge de kønne dialektkort fra Poul Andersens disputats, til lejligheden suppleret med tilføjelser vedrørende sydfynsk; men ved nærmere eftertanke kan man ikke frigøre sig fra en smule undren over, at fynsk alene lægger beslag på 18 af de i alt 23 egentlige dialektkort. Skulle Sjælland med sin bøjgetop og Lolland-Falster og øerne syd for Fyn ikke kunne gøre krav på at syne lidt mere i landskabet?

Tillægsbindet giver anledning til andre refleksioner, bl.a. den, at den værste af de trykfejl, der foreløbig har ramt ØMO, er den, der træffes på s. 45 (i listen over geografiske navne og forkortelser), hvor der optræder dels et *Strø*, som skal være forkortelse for det østjællandske Strøby, dels et dermed unægtelig temmelig identisk *Strø*, der skal dække det nordsjællandske Strø; den forkortelse, som skulle have haft pladsen i stedet for det første *Strø*, nemlig *Str.*, hvorunder Strøby – Anna Pedersens Strøby, et af de flittigst citerede optegnelsesområder – optræder i ØMO, kan altså ikke findes i forkortelseslisten.

Til gengæld kan man i listen over redaktionelle forkortelser (der bl.a. rummer oplysningen *ede-bøjn* = *ede-bøjn*, hvad der skal mod til at betvivle) og navnlig i listen over kilde- og litteraturforkortelser finde tilfælde, hvor der bruges mere end én forkortelse for det samme begreb eller den samme kilde, ganske som i Kalkars ordbog, der da er fortjenstfuld, men kun i få henseender efterlignelsesværdig. Nogen større skade er der selvfølgelig ikke sket ved det, men det virker nu lidt usoineret.

Man kunne sagtens finde mere at brokke sig over; ØMO er ikke fejlfri eller hævet over diskussion, deri ligner den alle andre ordbøger. Men hvad man end kan hænge sig i af småting – og enkelte mere tungvejende indvendinger –, kan man dog ikke benægte, at ØMO er kommet godt fra start. Alle gode ønsker vil følge den på dens videre færd.

Poul Lindegård Hjorth

Ebbe Grunwald, Gert Smistrup, Hans Veirup: Journalistens sprog – med et sprogligt serviceeftersyn. Forlaget Ajour, 1992. 146 s., kr. 178.

De tre forfattere har i mange år undervist i faget journalistisk sprogbehandling ved Danmarks Journalisthøjskole. Med denne bog, som viderefører den velkendte *Det sproglige serviceeftersyn* (1973, 1976), har de ønsket »at beskrive sproglige mekanismer i journalistikken, så de kan drøftes og læres som en vigtig del af det journalistiske håndværk« (s. 5).

Bogen indeholder fire hovedafsnit. I det første, der er forsynet med den opsigtsvækkende overskrift »Det sproglige trekantdrama«, behandles ganske kort »de ydre, ofte konfliktfyldte betingelser for det sprog, journalisten vælger at bruge«, mindre dramatisk sagt samspillet og interesse modsætningerne mellem journalisten, hans kilde og hans læser og den heraf bestemte kommunikationssituations sproglige følger. De to følgende afsnit bærer umiddelbart tilgængelige overskrifter, »Skriv forståeligt« og »Skriv interessant«. Det sidste afsnit, »Skriv om«, er et opslagsafsnit, som kan bruges uafhængigt af de første, en hjælp til sproglig selvbesindelse eller, med forfatterens egne ord, »oplysninger, som er nødvendige, når man regelmæssigt rutinetjekker sit sprog, eller når man gennemfører et større og mere tilbundsående sprogligt serviceeftersyn af sine artikler«; den citerede passage (af forordet) er meget belysende for den håndværksmæssige holdning, som forfatterne – utvivlsomt med god grund – indtager til deres emne.

Som titlen viser, henvender bogen sig først og fremmest til journalistelever (og journalister, der føler behov for genopfriskning). Det er dog ikke uinteressant for

udenforstående at få et kig ind i værkstedet, og mange af de råd, som bogen giver, er ikke mere snævre i deres sigte, end at andre, der giver sig af med at skrive, også kan have udbytte af at læse dem. Blandt generelt gyldige råd om skriveprocessen noterer man sig således nogle stykker, som ikke hører til de helt banale travere, fx den tidligere velkendte, men nu vist næsten glemte tilråkning af, at skribenten læser sit produkt højt for sig selv, og en tiltrængt advarsel mod de distancerende anførelsestegn eller deres verbale ækvivalenter (*såkaldt* o.l.), der som oftest ikke giver anden oplysning, end at skribenten ikke har gidet anstrenge sig for at finde det rette ord.

Hovedinteressen samler sig dog naturligt nok om den rådgivning, der primært tager sigte på journalistisk sprog. Det skal ikke være et videnssprog, men et erfaringsprog, siger forfatterne (med et begrebspar, de har lånt fra Harms Larsen); et erfaringsprog er bl.a. karakteriseret ved at være personligt, konkret og billedrigt, det opfylder journalistikkens grundlæggende krav om naturlighed, enkelhed og klarhed (s. 12). Læservenligt skal det være, øjensynlig også effektivt: det tilrådes journalisten at finde stærke ord og kraftfulde sproglige billeder (s. 17). Det skal være forståeligt: analytisk i stedet for syntetisk, konkret i stedet for abstrakt, uden stor informationsstæthed, osv. Og så må det endelig ikke være kedeligt, det skal være interessant: det skal appellere til læseren, tilbyde ham identifikationsmulighed, anskuelliggøre kernen i historien og forklare og belyse dens konsekvenser (s. 41ff). Anskuelliggørelsen kan fx finde sted ved eksponering efter princippet 'Don't tell it! Show it!' Hvordan en sådan eksponering kan tage sig ud, fremgår bedre af bogens eksempler end af dens forklaringer; et af eksemplerne viser således, hvordan en sag om ansøgning om bevilling til *udbedring af lyssekroneophæng på Christiansborg Slot* i overskriften kan eksponeres til *Margrethes prisme kroner er ved at falde ned* (s. 53ff).

Forfatterens råd er ikke alle lige bæredygtige. Vel kan det et langt stykke være rimeligt nok at tilråde analytiske formuleringer i stedet for syntetiske, men det burde have været påpeget, at princippet kan have sin pris i form af en omstændelighed eller en syntaktisk kompleksitet, der ikke er stilistisk ønskværdig og næppe heller læservenlig. Faren for omstændelighed demonstreres udmærket, om end utilsigtet, når det syntetiske *arbejdsgiverafgift* omskrives til det analytiske *afgift, som arbejdsgiveren skal betale* (s. 37); hvor mange gange kan man bruge den omskrivning i en og samme artikel? Uønskelig syntaktisk kompleksitet opstår vel først og fremmest, når den analytiske omskrivning får karakter af en kinesisk æske af præpositionsforbindelser. Den slags omskrivninger har forfatterne ikke indladt sig på. Til gengæld har de flere gange haft det uheld at dokumentere, at det kræver indsigt eller bare omtanke at omskrive ved hjælp af efterstillet præpositionsforbindelse: man kan sagtens lave en let overskuelig omskrivning, men der er risiko for, at den aldeles ikke dækker det samme som den syntetiske dannelse, den udgik fra; fx kan et *skitseforslag* ikke gengives med *forslag til skitse* (s. 24), og at bankernes nylig lancerede bondefangerfiif *gevinstopsparenskonto* ikke er identisk med en *konto til opsparing af gevinster* (s. 97), kan mange, herunder desværre nærværende anmelder, bevidne.

Til brugen af passiv har forfatterne et forhold som præstens til synden: nærmest imod. Og det skal da indrømmes dem, at den agensstrygning, som passiven muliggør, kan udnyttes til manipulation (hvad det – med Århus som intensitets-

og udbredelsescentrum – var moderne at forarge sig over for ca. 20 år siden); men det gælder jo mange af de redskaber, som journalisten har i sin værktøjskasse, fx – som åbent erkendt af forfatterne s. 57 – de eksponeringer, der gentagne gange anbefales. I uviljen mod passiven er forfatterne på nippet til at overse, at passivvending åbner gode fokuseringmuligheder (som det faktisk fremgår af et kritiseret eksempel på s. 35), og at agens kan være så selvfølgelig, at det giver tom information at hale ham frem i en aktiv sætning (som sket nederst på s. 36). At læseren altid foretrækker aktive sætninger (s. 101), er en påstand, som man godt ville have belæg for; og at aktive sætninger skulle skulle sig fordelagtigt fra passive derved, »at grundledet er udfyldt« (smst.), er jo en opfattelse, som det ikke vil være let at forsvare, en sammenblanding af begreberne subjekt og agens.

I det hele kan bogen ikke frikendes for at være lidt løs i begreberne. Klarhed i den grammatiske eller stilistiske terminologi kan måske ikke være et mål i sig selv, eftersom journalister (og for den sags skyld vel alle skrivende folk) først og fremmest skriver efter gehør. Men når man dog griber til at operere med et vist terminologisk apparat – og det er tilfældet her –, kunne man da gerne have nedlagt lidt energi i at gøre det præcist og konsistent. Der er nok ikke sket nogen større skade ved, at begrebet *metafor* bruges meget bredt (s. 71), men det er begrebsforvirrende eller direkte vildledende, når det på s. 47 lykkes forfatterne at vikle sig ind i en formulering, der reelt indebærer, at et hvilket som helst led i forfeltet giver *emfase*. Termen *symbolsk* defineres overordentlig løst s. 28 (med til-løb s. 26) og bruges senere i en anden betydning (s. 72 og 74). Opremsningen af de led, der kan placeres i forfeltet, udgøres af en række uensbenævnte størrelser: *grundled*, *forholdsordsled*, *navnemåde*, *bisætning*, *lang tillægsform*, *impulsord* (s. 48-50). Termen *indskud* bruges (s. 95, 99) både om foranstillede participial-konstruktioner og om ledsætninger – i begge tilfælde uden smålig skelen til, at de ikke bevirker syntaktiske brud. Nu og da beror uklarheden på urigtig analyse; det første eksempel på *kløvning* (s. 131) er således ikke en kløvning.

Med den daglige avis' talrige formelle forsyndelser i uafladeligt vedligeholdt erindring varmer det at se forfatterne indskærpe, at stavning, grammatik og tegnsætning må være i orden, i overensstemmelse med de officielle danske retskrivnings- og tegnsætningsregler (s. 86f). Det ville ikke have været overflødigt, hvis de også havde sagt et par velvalgte ord om nytten af korrekturlæsning; øjensynlig er de ikke alt for gode korrekturlæsere selv.

Dog, lad det ligge; bogen giver anledning til et par refleksioner, der nok vil føles vigtigere:

Lejlighedsvis anstiller forfatterne højst respektable etiske overvejelser. De be-kender sig til »journalistikkens sagligheds- og sandhedsideal« (s. 66). I konsekvens heraf advarer de i flere omgange mod at sammenblande referat og kommentar, og de er fuldt opmærksomme på risikoen ved konnotativ farvning. Imidlertid falder det dem svært at give afkald på de særlige journalistiske kvaliteter: princippet om ikke at sammenblande referat og kommentar kan let blive krænket ved brug af den omtalte eksponeringsteknik, men den er på den anden side »et særdeles virkningsfuldt redskab i al mediekommunikation« (s. 121); og skønt ord med stærk emotionel ladning eller flertydige konnotationer kan afstedkomme alvorlige fortegninger, er det svært at give afkald på dem, fordi de rummer »en stærk læserappel, som næsten ikke kan undværes i moderne journalistik« (s. 67).

M.h.t. de sidstnævnte ord – »impulsordene«, kaldes de her – lyder rådet da, at man bør bruge dem, men hele tiden gøre det »opmærksomt og ansvarligt« (smst.). Hvad den påbudte opmærksomhed og ansvarlighed egentlig skal gælde, fremgår måske tydeligst af s. 46. Her understreges nødvendigheden af, at artiklen »bliver opfattet som sand og troværdig kommunikation« [min fremhævelse]; det er nemlig en forudsætning for, at kommunikationen overhovedet kan lykkes. Af så klar en udtalelse må det kunne sluttes, at hensynet til den vellykkede kommunikation til syvende og sidst prioriteres højere end moralske hensyn; og hvad bliver der så egentlig af sagligheds- og sandhedsidealet?

Det er vist ikke helt uretfærdigt at sige, at forfatterne mere end antyder, at journalistens adressat er en fortravlet, lidet vidende og ikke overdådigt begavet person, der kun modstræbende læser noget som helst. Ham vil forfatterne lokke med en overskrift, tage i kraven allerede i første sætning derefter og ubønhørligt fastholde til artiklens ende, men, bevares, med blide midler: de vil underholde ham, bruge ord, han straks forstår, ikke nøde ham til at tænke for meget for at forstå sproget. Hvis man nu spørger, hvad den behandling i grunden skal tjene til, giver bogen intet svar. Man finder fx ingen påberøbelse af, at det sker i demokratiets hellige navn, hvad forfatterne skal have tak for. Snarest er man vel af tavsheden berettiget til at slutte, at det hele går ud på at sælge aviser, og det er da en ærlig sag.

Men spørgsmålet er, om signalementet af adressaten og den deraf afledte sproglige dosering, ikke bygger mere på vanetænkning end på aktuel sandhed. Ganske vist er der næppe grund til at antage, at læselyst og læsefærdighed er blevet mere udbredt end før i tiden, men mediesituationen er ændret radikalt, og tv-aviserne er fortræffeligt egnede til at levere lettilgængelig og hurtig orientering for de nøjsomme. Under disse omstændigheder forekommer det ikke usandsynligt, at de adressater, som i al fald de seriøse aviser må have i tankerne, er dem, der ønsker uddybet viden, baggrundsinformation, sammenhæng. Dem behøver man nok ikke at lokke til at læse, de kommer af sig selv, og man gør dem ingen tjeneste ved at disponere fremstillingen journalistisk efter faldende væsentlighed, de vil foretrække at begynde med begyndelsen. Naturligvis vil også de forvente, at tingene ikke siges mere indviklet end nødvendigt, og også de vil have behov for at få forklaret vanskeligt tilgængelige forhold med jævne ord; men de kan godt klare sig uden smarte eksponeringer og konkretiseringer.

De sidste overvejelser er ikke specielt en kritik af denne bog, men tænkt som spørgsmålstegn ved en udbredt opfattelse. I relation til journalisterne og deres lærere er de efter al sandsynlighed spildte Guds ord på Balle-Lars. Men det lettede at få dem sat på papiret.

Poul Lindegård Hjorth

Kurt Braunnüller: Die skandinavischen Sprachen im Überblick. UTB/Francke: Tübingen 1991.

Det ville være synd at sige, at studiet af de nordiske sprog i deres indbyrdes sammenhæng er en central del af danskstudiet i dette land. Den ideologiske kraft, der lå i forestillingen om »nordens herlige stamme«, er umægtelig blegnet meget; og

når ikke helt få københavnere i vore dage har gode svenskundskaber (til dels også aktive), skyldes det ikke panskandinavisk patriotisme, men simpelt hen, at de svenske TV-udsendelser er (var?) mere attraktive end de danske. Det er ved at blive med »det skandinaviske sprogfællesskab« lidt som med humlebien flyveevner: det findes, men i virkeligheden skulle det ikke være muligt. Ikke desto mindre ligger der i et kontrastivt internordisk sprogstudium både på det sprogpoltiske og på det almentlingvistiske plan adskillige godbidder for den skandinavist, der vil sætte sit modersmål i relief.

Når jeg finder den lille bog af Kurt Braunmüller, som her skal anmeldes, spændende og meget anbefalelsesværdig for danskstuderende i og uden for dronningeriget, skyldes det, at den på en god, engageret og overbevisende måde stiller hele det lingvistiske spørgsmål om en sammenhæng mellem de nordiske sprog op uden at komme ideologisk sukker i medicinen. For mig at se skulle bogens måde at stille problemerne op på kunne give inspiration til at begynde på en frisk med hele spørgsmålet om de nordiske sprogs indbyrdes forhold som sprogvidenskabeligt emne. Denne forskningsgenre har vi sandelig ikke set for meget af endnu. At der *også* kan rejses indvendinger mod bogen på stort set alle niveauer fra detaljerne helt op til bogens grundlæggende plan, er så en ganske anden historie.¹

Bogen er bygget op som en serie af enkeltkarakteristikker af de 6 skandinaviske sprog, der tilhører den germanske sprogstamme. Hvert sprog demonstreres med en tekstprøve, der også leverer grundlaget for en karakteristik af retskrivningen. Et transskriberet stykke af teksten bruges til karakteristik af lydsiden og endelig leveres der så en gennemgang af karakteristiske træk i morfologi, syntax og semantik. For de tre store sprogs vedkommende trækkes der også nogle streger af et portræt af sprogets pragmatiske side. Her viser Braunmüller sig som en meget vittig og lunerig portrættør af skandinaverne og deres omgang med deres sprog. Bogen afsluttes med en koncis samlet redegørelse for sprogsituationen i Norden med henblik på flersprogethed og sproglig variation.

Alene det, at der regnes med 6 sprog, fører til den første kontrovers; bokmål og nynorsk tæller nemlig som *to forskellige sprog*, hvilket i forbindelse med karakteristikken af *talt* norsk unægtelig fører til en korrekt, men ikke nødvendigvis fuldt rimelig fremstilling. Det er sikkert svært at finde den diplomatisk rigtige løsning på den norske sprogstrid, når man skal skrive om den som udenforstående: jeg ville nok have foretrukket en samlet fremstilling, baseret på det talte sprogs variationer. Men måske er forestillingen om 'to slags norsk' på basis af de to skriftsprog(s-varianter)² for indgroet i den videnskabelige tænkning – et interessant symptom på den mere eller mindre udtalte fiksering på det skriftlige i traditionel sprogvidenskab. Her fører det i hvert fald til den lidt pudsige konsekvens, at norsk udtale behandles i forbindelse med det af skriftsprogene, som – i hvert fald i sit udgangspunkt – har mindst med *talt* norsk at gøre. Braunmüllers argumentation for denne disposition i bogen påberåber sig, at den slags østnorsk, hvor affiniteten til bokmål er størst, er nærmest på at være en standardvariant, og det har andre kloge mænd også påstået før ham; samtidig er det jo rigtigt, som det fremhæves, at der ikke findes noget normeret 'nynorsk talesprog', kun en mangfoldighed af dialekter, der dækkes ind, så godt det nu går, af det nynorske skriftsprog. Men er bokmåls situation dybest set anderledes, når man ser bort fra ten-

densen mod at nærme sig østnorsk som standard? (– og til syvende og sidst: man kommer heller ikke uden om skriftsprogets betydning for dannelsen af den såkaldte 'østnorske standard'!). Hvordan man nu end drejer det: det lærerige ved det norske eksempel er den tydelige demonstration af, at skriftsprog og talesprog alment betragtet er to meget forskellige ting og at vekselforholdet mellem ortografi og udtale kan være såre dynamisk. Denne pointe kan man hive ud af Braunmüllers fremstilling, men den giver kun tøvende denne centrale pointe ved norske fra sig.

Denne sammenknytning af talesprog og skriftsprog spiller også en anden diskutabel rolle i bogen i form af et hierarki, hvor skriftsprogets forhold til udtalen karakteriseres som 'ususreguleret', når udtalen (som f.eks. i dansk) ikke er aflæselig af skriftsproget. At benytte 'usus' i denne sammenhæng får straks nærværende anmelder til at spørge, om 1° der kan eksistere en *systematisk* sammenhæng og om 2° en sådan sammenhæng, der jo vedrører en konvention om, hvorledes talens akustiske masse omformes til grafi, overhovedet kan opfattes som et sprogligt 'system' i samme forstand som andre typer af sprogligt system. En ren fonemskrift opfylder selvfølgelig kravet under 1°, og visse nyere eller for nylig reviderede skriftsprog som finsk eller mange slaviske sprog gør det vel også. Men netop disse eksempler viser for mig at se, at det epistemologiske problem under 2° ikke er til at komme om ved. Hvis nogen laver en fonemskriftagtig ortografi for et sprog, opfyldes 1°, men derved kommer det rent konventionelle jo netop meget stærkt til syne og dementerer klart, at afbildingsforholdet lyd/skrift skulle have samme karakter som sprogets øvrige systemer. Anmelderen er ikke i tvivl om, at det er korrekt, når Københavnerskolen så strengt insisterede på, ikke at sammenblende ortografiske og fonematiske systemer.

Opdelingen af bogen i store blokke angående det enkelte sprog er et andet element i bogens opbygning, som i hvert fald kan diskuteres. Der er som bekendt mange fælles træk ved de skandinaviske sprog; markant f.eks. de efterhængte artikler og refleksivpronominerne, som i grove træk fungerer ens. Dette forhold fører til, at der i en del afsnit ganske summarisk henvises til fremstillingen under f.eks. svensk, der i bogens opbygning står forrest. Pædagogisk set havde det været heldigt, hvis der overalt i hvert fald blev citeret eksempler fra de enkelte sprog, hvilket desværre ikke overalt er tilfældet.

For mig at se havde det været en interessantere måde at karakterisere sprogene helt nært i forhold til hinanden på, hvis man havde ladet de enkelte sprogvidenskabelige temaer styre fremstillingen og dermed havde holdt kontrasteringerne fast i et tematisk net. Sådan gør f.eks. Einar Haugen i sin oversigt over de skandinaviske sprogstrukturers historie fra 1982; men problemet i Haugens bog er på den anden side så også, at denne måde at opdele reglerne på kan gøre det lidt svært at finde den nationale sproghistorie i sammenhængende brøkker. Siden det nu netop *ikke* er Braunmüllers ambition at levere et værk, der kan erstatte studiet af en egentlig enkeltsproglig grammatik over de pågældende sprog, er der jo i grunden ingen særlig grund til at bruge de seks enkeltprog som samlende ramme for fremstillingen.

Et andet mindre vellykket træk ved bogen er, at Braunmüller som udgangspunkt for fremstillingen benytter en yderst traditionel forestilling som syntax. End ikke Diderichsen kommer til anvendelse; det meste bygger på observationer af

typen Lage Hulthén, opblandet med enkelte generative pointer i homøopatisk dosering. Her overfor er det noget af en kontrast at se, hvilken rolle naturlig morfologi spiller i de morfologiske beskrivelser! Det skal indrømmes, at der kun ganske sporadisk er gjort forsøg på at sige noget generaliserende om skandinavisk ud fra f.eks. Diderichsens sætningskema:⁵ men der findes unægtelig i norsk sprogvidenskab – og til dels også i svensk – en temmelig omfattende Diderichsen-reception, som burde have kunnet lade sig oparbejde. Nu sættes Diderichsen helt i parentes; efter anmelderens mening ikke helt heldigt, da sætningskemaet unægtelig er lagt til grund for mange gode og gangbare fremstillinger af de enkelte sprogs grammatik (dansk: Diderichsen 1946, norsk: Næs 1972, Lic 1976, svensk: Thorell 1973 og (omend kun perifert) Lindgren 1976). Diderichsen regnes jo også for gang- og brugbar, ikke blot blandt os proselytter,⁶ men f.eks. også blandt mange generativister.

Det kan i øvrigt undre, at en forsker som Braunmüller s. 51-2 regner det-kløvningen for en variant af fundamentfeltsoptykning. Der er tydelig tekstlingvistisk forskel; man kan sammenligne Braunmüllers eksempel: »Ärtsoppa äter vi aldrig på söndagarna« med den kløvede version: »Det är ärtsoppa, som vi aldrig äter på söndagarna«. Formuleringen af det finite verbals plads i de fastlandsskandinaviske ledsætninger er heller ikke god, men bliver rigtigere og rigtigere frem til gennemgangen af norsk.

Enhver petitessekær anmelders yndlingssport er naturligvis at opdrive unøjagtigheder i fremstillingen. Derfor skal jeg heller ikke undlade at meddele et par fund her; at det først og fremmest er den danske fonologi, der leverer råstoffet til slagsmålet, er – emnets ekstremt komplicerede karakter taget i betragtning – måske ikke så sært. Fremstillingen regner med de traditionelle 10 vokalfonemer i dansk. Nu findes der kommutationsrækker, som besværliggør denne analyse, som f.eks. 'Ane/Arne' eller 'ugle/Ole/åle/årle'; her kan kun en indkatalysering af det /r/, som skriften fastholder, men som udtalen i de fleste tilfælde har opgivet, muliggøre en reduktion til 10 fonemer. Imidlertid: hvis man vil lave denne reduktion, må der dog eksistere særlige 'r'-påvirkede lange vokalallofoner, men det benægtes *expressis verbis* på s. 81. Hvordan man derefter skal forklare vokalkvalitetens vekslen i 'bage'/'brage' eller 'tå'/'tår', har jeg svært ved at se, og s. 83 synes da også /a:/ at have fået sine r-prægede allofoner tilbage. Da netop ordet 'tår' s. 80 transskriberes med IPAtegnet [ɔ] (Dania [å]), må fremstillingen åbenbart regne med et sammenfald hér, som jeg ikke mener er berettiget som beskrivelse af dansk udtalestandard. Da imidlertid verbet 'så' s. 76 transskriberes [so:], gælder denne vokalkvalitet så måske også for 'tå', sådan at der alligevel bliver forskel.

Men hvad stiller vi så op med vokalkvaliteterne i 'so' og 'sug'???

Det er værd at bemærke, at forfatteren har tilladt sig det standpunkt, at han vil beskrive den danske udtalenorm, der er hans egen standard; i dette tilfælde er det en jyskpræget sprogform, der lægges til grund (men hvilken? tekstprøven s. 76 virker ikke specielt konsekvent på mig!). Standpunktet er ikke på nogen måde urimeligt, men kontrasterer noget med den holdning, der styrer behandlingen af forholdet skrift/tale i norsk. Da Braunmüller ellers i sin fremstilling af de øvrige nordiske sprog holder sig konsekvent i nærheden af, hvad der kunne gælde som normsprog, er det lidt paradoxalt, at han netop mht. dansk forvandler sig til en

glødende tilhænger af en mildt sagt alternativ, regionalt præget standard. Man får næsten det indtryk, at det er i Danmark, tendensen væk fra et homogent normsprog er stærkest, og det turde jo ikke ganske være tilfældet. Nok er der markante forskelle mellem regionalmålene, og nok er de regionale normer ved at befæste deres stilling, men tendensen væk fra egentlig dialekt er dog radikal. Og hvad jyder end måtte have sagt til Braunmüller om københavnsken: jeg har min ærlige tvivl, om det på sæt og vis kan holde mål med den passion, som en nynorskmand kan lægge i sin skildring af sprogsituationen i Oslo.

Af konkrete forhold i beskrivelsen medfører det f.eks., at førsteelementet i /ai/-diftongen bliver angivet som meget snæver, mindst identisk med vokalen i Rm. 'bas'. Det sætter sig også tydeligt igennem, når man studerer den øvrige /a/-allofoni; langt /a/ er f.eks. angivet som tilbagetrukket og sænket i forhold til kardinalvokal 3, der jo er moderne københavnsk norm.

Et tilsvarende problem gælder de korte 'r'-påvirkede former. Her angives der f.eks. på s. 80 kun én 'r'-påvirket allofon af /ɛ/ (Dania [æ]), nemlig [æ]. Derved forudsiger man tilsyneladende, at 'revne' og 'færge' har samme vokal, og *det* er i hvert fald ikke standardjysk udtale (ligesom det heller ikke er københavnsk). Der behøvede for så vidt ikke at være noget problem; man kan tænke på den meget udbredte sub-standard, hvor der ikke er kommutation mellem 'bræt' og 'brat'. Derfor kunne man blot stryge /ɛɛ/-kombinationen af fonotaxen og klassificere 'bræt' og 'brat' som homonymer (med /ɔɑ/), men sådan er problemet netop *ikke* formuleret. At der smst. ikke angives nogen 'r'-påvirket variant af /ɛ/, er kun et problem for den del af befolkningen, der har kommutation mellem tre vokaler af typen »grimme/græmme/gramme« el. tilsv.

Undervejs dukker der andre sære ting op. F.eks. anføres s. 85 ustemte uaspirerede klusiler og aspireret eller affrikeret (men netop ikke aspireret OG affrikeret) 't' som kontekstuel bundne varianter af de respektive fonemer. Dette er unægtelig i grel modstrid med, hvad alle beskrivelser af dansk udtale (i hvert fald siden Jespersen) hævder, men det synes Braunmüller ikke at være opmærksom på. Flere andre steder anføres det, at de skandinaviske lenes – inkl. de danske, må man forstå – i almindelighed er stemte (f.eks. s. 221). Læsere uden forudsætning *kunne* blive meget forvirrede. Hvis vi i de kommende år ser indlæg i den internationale fonetiske debat, hvor de danske uaspirerede klusiler betegnes som stemte og dansk 't' som uaspireret og uaffrikeret, ved vi, hvor de har *det* fra.

Af hensyn til den interskandinaviske sammenlignelighed benytter bogen IPA. Det er en uønskværdig, men desværre uomgængelig, del af fonetikens postmoderne vilkår, at man må leve med såvel den internationale lydskrift som de mange nationale lydalfabeter, og til sammenligningsformål er det næsten kun IPA, der er tilstrækkelig entydigt til at kunne bruges. Der er f.eks. næppe nogen konsistent tradition for at transskribere dansk udtale i Landsmålsalfabetet (eller for den sags skyld svensk i Dania).

Men siden det nu skal være IPA, skulle den vel også have været konsekvent anvendt, og det er, så vidt jeg kan se, ikke sket i alle henseender. F.eks. anvendes stiltiende en forskudt IPA-notationskonvention (af samme art som i Basbøll og Wagner 1985, men ikke nær så nuanceret) til det danske vokalsystem, hvor eksempelvis fortunge-a noteres som kardinalvokal 4, ikke som 3 ([ɛ]), der bruges til 'æ'. Det giver uundgåeligt et lidt fortegnet billede af den danske vokalisme, selv

når man tager den intenderede jyske farvning i betragtning. På tilsvarende måde anvendes norsk og finsk lydskrifts retroflexbetegnelse for denne gruppe konsonanter i svensk og norsk – *ikke* de gængse IPA-tegn herfor.⁷ Det anføres ganske vist s. 23, at notationen er forenklet på dette punkt, men det er et spørgsmål, om det virkelig er formålstjenligt. Labialiseret 's' noteres med det slaviske hacek, ikke med IPA-tegnet, og sådan kunne man blive ved. Det er forståeligt nok, at man i et kompendium, der bliver til hjemme ved PC'en, tage sig visse friheder over for lydskriften for ikke at skulle male teksten over i hånden med sære lydskrift-tegn hinsides enhver ASCII-code. Men i en bog, trykt på et respekteret forlag, burde den slags tekniske småkvaler ikke influere på produktionen.

For sammenlignelighedens skyld havde det i mine øjne været en god idé at benytte en relativt fin lydskrift, evt. kombineret med vokaldiagrammer. F.eks. noteres dansk og svensk /u/ med det samme tegn, også i den egentlige lydskrift, og det samme gælder a-lydene i svensk, norsk og dansk. Herved sløres det, at disse vokaler i artikulatorisk og auditiv henseende er temmelig forskellige i de tre sprog. Skal bogen muliggøre et overblik over forskelle og ligheder, specielt for at hjælpe læseren til en passiv sprogbeherskelse, må sådanne punkter nok siges at være afgørende.

Nu kunne det lyde, som om det var den rene ynke og jammer i denne bog. Ikke desto mindre er det en udgivelse, der virkelig er brug for, og som derfor fortjener at få opmærksomhed og udbredelse. Den er et fund for alle nordstikstudenter ved ikke-skandinaviske universiteter, fordi den giver en brugbar og overskuelig introduktion til de skandinaviske sprogs struktur (idet jeg dog tager mine forbehold over for afsnittene om fonetik!) og på den måde leverer hjælp og vejledning for den, der vil forsøge sig med at læse bøger på andre skandinaviske sprog end sit hovedsprog. Også inden for Norden har bogen sin berettigelse; vi kunne have så megen fornøjelse af at være velorienterede om hinandens sprog. Der er gode og væsentlige observationer i bogen – frem for alt inden for Braunmüllers specialområder morfologi og syntax, og desuden er bogen forsynet med stribevis af gode forslag til fordybende læsning (uden at man derfor kan tale om bibliografisk fuldstændighed). Men der er uægtelig også temmelig mange fejlfortolkninger og diskutabile informationer.

Der er til dato ingen træer, der er vokset ind i himlen, og at forestille sig, at nogen nok så kompetent person (og Kurt Braunmüller tør nok antydes at være en sådan!) kan skrive en bog af denne art uden at komme på glatis undervejs, er ren utopi. Derfor bør anmeldelsen rimeligst afsluttes med, at jeg ønsker bogen et langt liv, mange nye udgaver og mange flittige og kritiske læsere, der husker at skribe gevalt over for redaktionen, når de opdager urimeligheder.

Noter

1. Jeg skylder prof. Hans Basbøll, Odense stor tak for en grundig gennemlæsning af et første udkast til anmeldelsen. Alle unøjagtigheder og fejl, som måtte findes, er naturligvis alene mit ansvar.
2. Denne vankelmødige parentes skyldes, som man kan tænke sig, at selv om man nok kan holde de to skriftsprog ude af hinanden i deres strikte form, kan det i praksis (hvilket Braunmüller også gør udtrykkeligt opmærksom på med

- nogle instruktive eksempler) være vanskeligt at trække en præcis grænse mellem radikalt bokmål og moderat nynorsk.
3. Koefoed 1967 er sammen med Diderichsens utrykte afhandling om emnet fra 1943 (Diderichsen 1966 s. 52-63) mig bekendt det første eksempel.
 4. Bruaas 1971, Bleken 1971, Landmark 1985.
 5. Jörgensen 1976, Teleman 1970.
 6. Jvf. markante revisionsforsøg, der samtidig arbejder med den epistemologiske ramme, så som Götzsche 1992, Heltoft 1986 a, b.
 7. Sml. Andersen og Hjelmslev (1954) 1967 s. 306a-307.

Litteraturhenvisninger

- Andersen, Poul & Hjelmslev, Louis (1954) '1967: *Fonetik*. København: Rosenkilde og Bagger.
- Bashøll, Hans & Wagner, Johannes 1985: *Kontrastive Phonologie des Deutschen und Dänischen = Linguistische Arbeiten* 160. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Bruaas, E. 1971: *Eksperimentell-analytisk lingvistik*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Bleken, Brynjulf 1971: *Om setningskjemaet*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Diderichsen, Paul 1946: *Elementær dansk grammatik*. København: Gyldendal (3. udg. 1962)
- Didrichsen, Paul 1966: *Helhed og struktur*. København: G.E.C. Gads Forlag.
- Götzsche, Hans 1992: »Non-Formal Analysis in Danish Syntax«. Louis-Jensen & Poulsen (red.): *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 7. Tórshavn: Froðskaparsetur Føroya.
- Haugen, Einar 1982: *Scandinavian Language Structures*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Heltoft, Lars 1986a: »The V/2-Analysis – a Reply from the Diderichsen Tradition«. (eds. Dahl og Holmberg). Stockholm.
- Heltoft, Lars 1986b: »Topologi og syntaks«. *Nydanske Studier* nr. 16/17.
- *Hulthén, Lage 1944: *Studier i jämförande nunordisk syntax = Göteborg Högskolas Årsskrift* L, 1944:3. Göteborg.
- *Jörgensen, Nils: *Meningsbyggnaden i talad svenska = Lundastudier i nordisk språkvetenskap* C:7. Lund.
- *Kloss, Heinz 1950: *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen seit 1800*. Düsseldorf.
- Koefoed, H.A. 1967: *Structure and Usage as Applied to Word Order = Årbok for universitetet i Bergen. Humanistisk Serie* 1967 No. 1. Bergen & Oslo: Norwegian Universities Press.
- Landmark, Eivind 1985: »Feltskjema og syntaktisk analyse«. *Norskrift* 49 (Univ. i Oslo).
- Lie, Svein 1976: *Innföring i norsk syntaks*. Oslo – Bergen – Tromsø: Norsk Universitetsforlag.
- Lindberg, Ebba 1976: *Beskrivande svensk grammatik*. Stockholm: Almqvist & Wiksell förlag AB.
- Næs, Olav '1972: *Norsk Grammatikk*. Oslo: Fabritius Forlag.

Teleman, Ulf: »Om Paul Diderichsens syntaktiska modell«. B. Loman (red.): *Meddelanden från Forskningsgruppen för talsyntax*. Lunds Universitet. Thorell, Olof 1972: *Svensk grammatik*. Stockholm: Esselte Studium AB.

Bøger forsynet med * har ikke været til min rådighed under den afsluttende redaktion af anmeldelsen.

Henrik Jørgensen

Mogens Herman Hansen: Hvad er en politiker og hvem er politikere? Et essay om politikerbegrebet i dagens Danmark. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 65). København 1992, 69 s., kr. 100.

Mogens Herman Hansen er filolog og historiker med Grækenland som sit speciale. Når man på moderne dansk skal behandle fx det athenske demokrati i oldtidens Grækenland, bruger man betegnelsen *politiker* om personer som Perikles, Alkibiades og Demosthenes. Herved putter man dem i kategori med personer som Poul Nyrup Rasmussen, Poul Schlüter og Uffe Ellemann-Jensen. Men oldtidens græske bysamfund adskilte sig jo væsentligt fra et moderne velfærdsdemokrati. Ved at benytte ord fra vores eget politiske system, når vi taler om andre politiske systemer, kommer vi til at fordreje det vi taler om. Politikerne i den græske bystat blev ikke kaldt *politikoi* (politikere) men *rhetores* (talere) eller *demagogoi* (folkeførere). Substantivet *politikos* (politiker) bruges mest i filosofiske skrifter om 'en, der er kyndig i politik' snarere end om 'en, der er aktiv i politik'. Selv de steder i kilderne, bl.a. hos Platon, hvor *politikos* bruges synonymt med *rhetores* om de politiske ledere i Athen, kan man argumentere stærkt for at det er forkert at oversætte ordet til det moderne *politiker*: Den tids fremtrædende figurer var ikke valgt; de var ikke beslutningstagere; de var ikke professionelle; der fandtes ingen politiske partier som de tilhørte eller repræsenterede; og de var ikke beskyttet af immunitet mod den dømmende magt.

Når vi bruger moderne danske ord om fremmede samfund skal vi være klare over denne indbyggede kulturelle skævhed som er prisen for at gøre tingene forståelige. »Kunsten er«, skriver Mogens Herman Hansen (s. 5), »blandt de moderne ord og begreber at finde dem, der bedst kan give en meningsfuld analyse af de gamle samfund, og kassere dem, der fører på vildspor.« Inden vi kan afgøre om ordet *politiker* kan bruges om personer i det gamle Grækenland, må vi analysere hvad det bruges til i dagens Danmark.

Der er meget lidt at hente i danske opslagsbøger om ordet. Mest udførlig er »Ordbog over det danske Sprog«: *person, som giver sig af med politik; i ældre tid navnlig om person, der var kyndig i, interesserede sig for statssager; nu næsten kun om person, der tager aktivt del i politik*. MHH finder at denne meget brede definition er forkert. Den skelner ikke mellem politikere på den ene side, og embedsmænd, græsrodsbevægelser, vælgere og arbejdsmarkedets parter på den anden. Heller ikke udenlandske kilder definerer begrebet på måder som svarer til moderne dansk sprogbrug.

Hermed er der lagt op til empiriske undersøgelser af ordets betydning. Denne foregår i to tempi:

- (A) Der udsendes spørgeskemaer til alle folketingsmedlemmer, radiatorådsmedlemmer – året er 1982 – og embedsmænd i Undervisningsministeriet. De stilles to spørgsmål: »Hvad er en politiker?« og »Hvem er politikere?«
- (B) Sprogbrugen undersøges ud fra autentiske brugseksempler i 1) Dansk Sprognævns seddelsamling som dækker årene 1955-1990, suppleret med MHHs egne, indsamlede eksempler, og i 2) Databasen *DK-Korpus* (Handelshøjskolen i Aarhus).

I bogens to fyldigste kapitler præsenteres og analyseres resultaterne af det empiriske arbejde.

61 folketingsmedlemmer besvarede spørgsmålene. 26 afleverede anonymt og 5 af de underskrivende bad om ikke at blive citeret med navns nævnelse. Tilbage bliver 30 som MHH citerer i original ordlyd, ordnet efter parti. Radiorødderne udelades fordi rådet ikke længere findes. Embedsmændene, fordi de gav så få svar.

Politikersvarene spænder vidt, men de kan grupperes omkring to betydninger (s. 20):

- (a) en bred: *en person, der deltager aktivt i politik*
- (b) en snæver: *en folkevalgt beslutningstager, der driver politik professionelt og på en partimæssig baggrund.*

Der er nogenlunde lige mange der går ind for hver af dem, og der er ingen sammenhæng mellem hvilket parti politikeren kommer fra og den definition der fremføres. Man kunne, iflg. MHH, ellers forvente at de socialdemokratiske og socialistiske MF'ere ville have foretrukket den brede definition, de borgerlige den snævre.

Ud fra en detaljeret analyse af politikersvarene suppleres betydning a og b med to (s. 29f.):

- (c) *person, der beskæftiger sig professionelt med politik* (inkluderer alle, der har en rolle i den politiske proces, fx journalister, partifunktionærer, ambassadører og visse andre embedsmænd)
- (d) *ledertype, der søger magt ved at formulere synspunkter, agitere for dem og forhandle for at få dem gennemført* (inkluderer fx virksomhedsledere).

På grundlag af disse 4 definitioner tages der fat på analysen af den faktiske brug af ordet i moderne dansk. Denne analyse viser at det kun er betydning b og d der gælder. Den halvdel af politikerne der mener at ordet har betydning a, tager altså fejl. Det samme gør et respektabelt værk som »Ordbog over det danske Sprog«. Artiklen her er fra 1936, men heller ikke på dette tidspunkt havde ordet den anførte betydning, iflg. MHH (s. 56).

Arbejdet er præget af stor grundighed. De 69 tætskrevne sider er belagt med ikke færre end 284 noter, hvoraf den sidste opregner 22 personer som på forskel-

lig vis har assisteret ved produktionen. Sproget er klart og nøgternt, men også båret af den filologiske lidenskab som passer sig for emnet. Helt ud i titlen er ordvalget underdrivende: Denne videnskabelige afhandling kaldes et »essay«. I konklusionen (s. 58) kaldes den oven i købet et »lille essay«.

Kun et enkelt sted har jeg noteret mig at MHH slækker tøjlerne en kende og kaster sig ud i en overdrivelse: »I 1976 blev Jimmy Carter valgt til præsident efter en valgkampagne ført på sloganet »I am *not* a politician«. Først da han var valgt, opdagede vælgerne til deres rædsel, at han havde ret, og de undlod da også at genvalge ham i 1980« (s. 57). Det havde passet bedre ind i bogens øvrige stil, hvis der havde stået: »[...] Det står hen i det uvisse om det var fordi vælgerne gav ham ret eller indså han tog fejl, at de ikke genvalgte ham i 1980.«

Bogen er ikke kun skrevet af en forsigtig, omhyggelig klassisk filolog. Den er også skrevet af en modig mand som i sin jagt på mysteriet om hvad en politiker er, begiver sig ind i ukendt land: Langt de fleste referencer er til litteratur og tekstcorpora som ligger uden for MHHs oprindelige fagområde. Målgruppen er tværvidenskabelig: »[...] gad vide om undersøgelsen af politikerbegrebets udvikling og anvendelse ikke snart vil dukke op i den politologiske og sociologiske faglitteratur, måske i forlængelse af dette lille essay, der mest har anskuet problemet ud fra en historisk og filologisk synsvinkel.« (s. 58). Afhandlingens igangsættende, faginterne spørgsmål: »Bør *politiker* bruges om de athenske *rhetoires*?« besvares til gengæld ikke direkte.

Bogen kan vurderes på to niveauer:

- 1) som eksempel på en særlig måde at dyrke videnskab på (dens videnskabelige paradigme).
- 2) på sine egne videnskabelige præmisser.

Da den sigter tværvidenskabeligt må det være særlig relevant også at se på den form for videnskab den repræsenterer.

Sagt kort er det en videnskab der består i at indsamle og ordne en dækkende mængde eksempler, at vælge de mest karakteristiske ud og præsentere dem i en instruktiv rækkefølge, samtidig med at man diskuterer med eventuelle andre forskere der har foretaget lignende indsamlinger. Idealet er at forskeren beskriver et udsnit af virkeligheden på en udtømmende måde. Resultatet er et overblik i form af nogle teoretiske kategorier som iagttagelserne, eksemplerne kan opdeles i.

Dette er idealer som alle forskere går ind for og som MHH på fornemste vis lever op til i afhandlingen. Ja, mere end det. For udover analysen af ordet *politikers* betydning i moderne dansk (s. 37-53) får vi en analyse af hvad 30 folketingsmedlemmer – delvis fejlagtigt – tror det betyder (s. 8-30), og en international sproghistorisk fremstilling med afsæt i det græske *politiikoi* (s. 30-37) og en national sproghistorisk gennemgang af dets betydningsændringer i dansk (s. 53-56).

Spørgsmålet er om det er tilstrækkeligt. Jeg mener nej. At ordne eksempler i kategorier kan aldrig være mere end *begyndelsen* til det videnskabelige arbejde. Inden for sprogvidenskab har vi i kilometervis af beskrivelser af sproglige fænomener – og der er jo ingen fare for at vi nogensinde får emnet udtømt. Til gengæld er der fare for at samlermanien sender os ud i alle mulige retninger efter revl og krat.

Problemet ligger i overblikket: Hvis jeg i morgen skal begynde en undersøgelse fx af ordet *slavinde*, hvad kan jeg så bruge af MHHs undersøgelse af ordet *politiker*? (Og hvorfor egentlig kaste sig over dette ord frem for nogle af de utallige andre udmærkede ord som *embedsmand*, *moral* eller *dømmer*?). Jeg kan blive inspireret af MHHs omhu og lidenskab for emnet – og bruge nogle af MHHs referencer som kilde. Men teoretisk set begynder jeg samme sted som han begyndte. Der mangler antydningen af en sprog(brugs)videnskabelig teori som kan give undersøgelsen teoretisk relevans – og dermed gøre det muligt for den næste sprogforsker at tage fat hvor den forrige slap og ikke bare begynde forfra på et nyt ord.

Men lad nu ikke dette teoretiske gnavpotteri ødelægge indtrykket af en spændende, utraditionel afhandling. Når alt kommer til alt så må vi nok se i øjnene at der findes to arter af sprogforskere: Dem, der samler og samler, og dem, der bygger – ofte meget imponerende – teorier på få, velvalgte eksempler. Bare gejsten, energien og lysten til at gå nye veje er fælles, synes jeg ikke vi skal klage. Ingen af os kunne jo alligevel drømme om at underkaste os den store, totale sprogvidenskabelige endløsning, hvis den en dag skulle true i horisonten.

Mere problematisk er det om politikerne tager ved lære: Afhandlingen vil næppe få fx Erling Olsen (i skrivende stund justitsminister) til at ændre opfattelse (s. 14): *[En politiker er] et menneske, der ønsker at samfundet skal bevæge sig i en bestemt retning*. Og kan det egentlig ikke også være meget godt?

Klaus Kjølner

Frederik Stjernfelt: Baldr og verdensdramaet i den nordiske mytologi. Museum Tusulanum's Forlag, København 1990. 96 s., kr. 100.

Frederik Stjernfelts studie i den nordiske mytologi er kortfattet, nærmest et essay. Ikke desto mindre kommer han vidt omkring. I elleve små kapitler, plus et appendiks, der lige så godt kunne have været det tolvte, sættes den nordiske kosmologi i relation til franske strukturalister og poststrukturalister, René Girard, Michel Serres, A.J. Greimas og først og sidst – naturligvis – Georges Dumézil. Stjernfelt har ret, når han konstaterer, at disse forfatteres tekst- og myteteorier, bortset fra den sidstnævntes, ikke i noget bemærkelsesværdigt omfang er blevet benyttet i studiet af den nordiske filologi, og det væsentligste ved denne bog er, at den gør forsøget.

Udgangspunktet er myten om Balders død. Herfra strækkes analysen videre til skabelsesberetningen, Loki, Ragnarok og den genopståede verden. Ind imellem præsenteres Dumézil, Girard og Serres. Dumézil sættes i relief mod den historicisme, der ifølge Stjernfelt har præget det meste af den filologiske myteforskning. René Girards tese om syndebugken som kulturens forudsætning refereres, men Stjernfelt mener, at han gør vold på de mytiske tekster – Balder-myten inklusive – for at få dem til at passe med tesen. Vigtigere for Stjernfelts egen mytetolkning, især hans fremstilling af skabelsesmyten, er Michael Serres' overvejelser over forholdet mellem mangfoldighed og enhed, uorden og orden, og hans forståelse af myten som forklaringsmodel for historien. Stjernfelts fortolkning af

den nordiske kosmologi afsluttes med en semiotisk analyse på grundlag af A. J. Greimas' narratologiske teori. Kapitlet lader sig læse som en smuk eksemplificering af modellen, men lægger ikke noget væsentligt til forståelsen af myten.

En vurdering af bogen som en studie i nordisk mytologi må bygge på en kritik af dens metode og kildevurdering. Stjernfelt fastslår indledningsvis, at det er metodisk nødvendigt at betragte mytologien som en synkron helhed. Ellers kan de enkelte tekster ikke tages som udtryk for samme forestillingsunivers. Det er det strukturalistiske udgangspunkt. Herefter antager han, at myten om Balder foreligger i tre udgaver: »en fragmenteret i Edda-digtene ..., en afrundet, helhedslig udgave i SnE 48 [Snorris *Edda*, kap. 48], og en helt anderledes version i Saxos *Gesta Danorum*«. Denne inddeling åbner for en række problemer, som ikke analyseres. Når nu myten antages at have eksisteret som et semantisk univers bag de bevarede manifestationer, hvad er så forholdet mellem »den fragmenterede« og den »afrundede« version? Snorris fremstilling er en narrativ fortolkning af eddadigtene, og en strukturalistisk analyse må erkende, at vi har at gøre med vidt forskellige fremstillingsmåder. Det er også en forenkling at se eddadigtene som én kilde over for Snorri og Saxo. De repræsenterer selvstændige og meget forskellige anvendelser af myten. Endelig er der den »helt anderledes« Saxo. Han glemmer Stjernfelt meget hurtigt til trods for, at hans metode må forudsætte, at det samlede kildemateriale bringes i anvendelse. Undladelsen hænger øjensynlig sammen med, at Stjernfelt ikke i sin tolkning af Balder-myten kan få plads til den vigtige del, der drejer sig om hævnens ved Odins nyavlede søn Vali. Dette myteelement spiller en hovedrolle både hos Saxo og i de to primære kilder *Völuspá* og *Hynduljóð*, men ikke hos Snorri – og dermed heller ikke hos Stjernfelt.

I realiteten og på trods af sit metodiske udgangspunkt bygger Stjernfelt nemlig sin mytetolkning på Snorris middelaldertolkning af Baldr-myten og kosmologien. Snorri udelader hævneren Vali, fordi han fortolker den nordiske kosmologi dualistisk, som et spil mellem gode og onde magter, og denne fortolkning overtager Stjernfelt, der herved går glip af noget væsentligt. Den verdensopfattelse, der fremgår af gudedigtene, og som tydeligvis også ligger bag Snorris fortolkning, er dialektisk. Der foregår en bestandig udveksling mellem guder og jætter, og et eksempel er, at Odin må opsøge en jættekvinde for at kunne avle Balders hævner. Denne genealogiske mediering af modsætningen mellem kaos- og kosmosmagter er fundamental i den nordiske mytologi. Et andet eksempel er Loki, der har en jätte som far og en mor fra asernes gruppe. Det er denne herkomst, der betinger, at aserne må acceptere ham som en af deres egne, selv om han også er deres modstander. Og det er derfor, Stjernfelt (og bag ham René Girard) tager fundamentalt fejl, når han fortolker Loki som et offer, og skriver, at han udryddes. Det er netop det, som ikke sker. Guderne kan ikke dræbe Loki, eftersom han er en af deres. De kan kun straffe ham, og det er noget ganske andet.

Der kan rettes indvendinger mod bogens detaljer, men ingen, der rækker alvorligt ved helhedens soliditet. Den ældre forskning tages med, men undertiden summarisk. Noterne er hovedsagelig en samling gode indfald, der hellere skulle være indarbejdet i teksten. I tråd med forskningstraditionen holder Stjernfelt af etymologiske forklaringer. Bortset fra at nogle af dem er tvivlsomme, kommer han herved til at dyrke den »historicisme« og »filologisme«, som han ellers tager afstand fra. Det sker f.eks., når han (uden diskussion) vælger at fortolke navnet

Loki som »låge«. Det passer ind i bogens tolkning, men i en synkron kildeforståelse hører forklaringen ikke hjemme.

Stjernerfelt behandler Nordens mytologi som en avanceret tankebygning, og det gør han ret i. Hvis han havde holdt sig til Snorris kilde, *Völuspá*, og ikke til Snorris reducerende tolkning, ville han have fundet et endnu dybere tænkt verdensbillede. Der er væsentlige mangler og fejl ved bogens mytetolkninger, men ikke desto mindre er de et klarøjet bidrag til en gammel forskningstradition. Og det er de ikke mindst, fordi Stjernerfelt formår det, som så få har gjort: Han forener denne tradition med den forskning, der nu er moderne.

Preben Meulengracht Sørensen

Wilfried Hauke: Von Holberg zu Biehl. Das dänische Aufklärungsdrama 1747-1773. Peter Lang, Frankfurt a.M., Bern, New York, Paris 1992. (Beiträge zur Skandinavistik, Bernhard Glienke (Herausg.); Bd. 10. Diss. Univ. Kiel). 466 pp., 81 sFr.

Det spændende ved denne disputats er, at den fokuserer på et stykke dansk litteraturhistorie, som ofte betragtes som en forholdsvis uinteressant overgangsfase: pusterummet mellem Ludvig Holberg og Johannes Ewald. Wilfried Hauke har dog hæftet sig ved, at overgangen fra klassicismen til den følelsesbetonede borgerlige litteratur ikke gik stille for sig. Perioden udmærkede sig netop ved, at der blev ført en ualmindelig livlig og gennemgribende litteraturteoretisk og dramateoretisk debat. I midten af 1700-tallet opstod der i Danmark en æstetisk konflikt mellem en dominant og højt udviklet komediegenre på den ene side og tendenser til fornyelsen af dramatikken (som led i borgerskabets emancipation) på den anden side. Konfliktens vigtigste antagonist var: Holberg, som i periodens begyndelse og indtil sin død i 1754 var den betydeligste danske smagsdommer og autoritet på teaterområdet, mens de centrale navne på »fornyelsens« side var J. S. Sneedorff, Charlotte Dorothea Biehl og Peder Topp Wandall.

Bogens overordnede sigte er især kortlægningen af de forskellige positioner i denne konflikt og den dramatiske smags udvikling i løbet af perioden. Fremstillingen giver indirekte også et godt indblik i den danske dramatiske kritiks professionalisering, som i periodens slutning fik en fremtrædende eksponent i Peder Rosenstand-Goiske.

Undersøgelsens tidsmæssige begrænsning er motiveret af genetableringen af teatervirksomheden ved pietistkongen Christian 6.s død i 1747 i den ene ende og slutningen af det danske oplysningsdramas udviklingsforløb omkring 1773 i den anden ende.

Undersøgelsesmateriale består overvejende af kilder, hvori eksplicit poetologiske diskussioner og udsagn kom frem. Det drejer sig fortrinsvis om sekundære tekster, bl.a. nogle epistler af Holberg, breve, tidsskriftsartikler (fra *Den patriotiske Tilskuere* og *Den Dramatiske Journal*) og fortællinger til oversat udenlandsk dramatik.

Det i sig selv ret underordnede opgør med Holberg-komediens dominans i 1700-tallets anden halvdel, får i *Von Holberg zu Biehl* en større relevans, fordi det

bliver knyttet til spørgsmålet om, hvorfor der efter Holbergs betydelige dramatiske indsats ikke senere opstod en mere fremstående dansk dramatisk tradition. Haukes hypotese er, at Holbergs enerådende dominans – som forfatter, smagsinstans og det ny teaters censor – var en af årsagerne til, at der efter Holberg ikke har kunnet opstå en original dansk dramatisk tradition, der kunne måle sig med nabolandenes.

Holberg tog i 1747 igen fat, hvor han slap i 1720'erne: med udgangspunkt i sine egne satiriske komedier. Bogen starter med en rekonstruktion af Holbergs komedie-poetik. Dernæst placerer Hauke samtlige danske dramacer, der blev offentliggjort mellem 1747 og 1771, i forhold til de to vigtigste poler i periodens poetologisk-æstetiske debat: Holbergs klassicistiske komedie-æstetik på den ene side og det følsomme drama på den anden side.

Teaterpublikummet i midten af 1700-tallet vendte sig i tiltagende grad bort fra Holbergkomedien, fordi det københavnske borgerskab ikke længere accepterede, at deres standsfæller udelukkende blev gjort til grin på scenen. Hverken de dramatiske personers grovhed, sprogets plathed eller det kun sparsomt udarbejdede handlingsforløb kunne efterhånden tilfredsstillende borgerskabets mere sofistikerede dramatiske behov. Omkring 1760 slog kravet om en mere udsøgt dramaturgi igennem i brede kredse i den danske litterære offentlighed. Kravene skyldtes borgerskabets øgede social-økonomiske betydning og selvforståelse. Mens der rundt omkring i Europa sivede »følsomme« træk ind i dramatikken – i takt med de satiriske træks nedprioritering – holdt Holberg fast ved de gennemprøvede satiriske grundmønstre fra 1720'erne. Dermed isolerede han sig selv – og sin dramatiske arvs senere forvaltere – over for en central del af det danske teaterpublikum. Holbergs påfaldende konservatisme skyldtes bl.a., at han opfattede komedien som en rigtig »national« genre, der var opstået på grundlag af typisk danske forhold og skulle være skræddersyet til det danske teaterpublikum.

I modsætning til de fleste andre europæiske lande opstod der altså i Danmark en konflikt mellem en ualmindelig højt udviklet klassicistisk orienteret komedielitteratur og borgerskabets samfundsmæssige udvikling. Det varede til ca. 1760, før der hos Sneedorff kunne spores de første spirer til en følsom borgerlig dramatik. I dette forløb udgør Charlotte Dorothea Biehls lystspil en mellemstation. Hendes dramatik var mere i trit med den borgerlige emancipation uden dog at sprænge komediegenrens rammer.

Efter det Biehlske lystspils kortvarige popularitet (1765-1769) gik smagsudviklingen i retningen af syngespillet, som efter 1770 vandt megen og langvarig yndest hos det store borgerlige publikum. Syngespillet store gennemslagskraft må forklares på baggrund af det oplyste enevældes politiske virkelighed. Hauke antyder, at den politiske situation i Danmark i anden halvdel af 1700-tallet har været med til at begrænse borgerskabets muligheder til eksplicit at formulere nye genrekrav. Syngespillet var helt blottet for henvisninger til aktuelle sociale og politiske forhold og henvendte sig udelukkende til sentimentale og underholdningsmæssige interesser hos tilskuerne.

En af de store fortjenester af *Von Holberg zu Biehl* er, at den litteraturhistoriske vanetænkning vedrørende Charlotte Dorothea Biehls forfatterskab bliver kuldkaftet. Biehls komedieproduktion udgør i Haukes argumentationsforløb forbindelsesledet mellem Holberg og Ewald. Biehls forfatterskab bekræfter samtidig, at

komediegenrens muligheder under de givne omstændigheder var ved at være ud-tømt, noget, som bl.a. kommer til udtryk i hendes besynderlige sammenblanding af satiriske og følsomme elementer. Biehl er et bevis på, at forsøgene på at omplante et følsomt indhold til komediegenren ikke længere slog til. Det gælder også Peder Topp Wandalls »alvorlige komedie« *Stedmoderen* (1767), hvori komediegenrens strukturelle krav blev opretholdt, mens de komiske sider ikke trådte umiddelbart frem. Efter den Biehlske variant var Wandalls drama endnu et skridt længere væk fra Holbergs oprindelige udgangspunkt, uden at der dog principielt opdyrkes helt nye dramatiske muligheder uden for komediegenrens grænser.

Hauke konkluderer, at den æstetiske udvikling i retning af en alvorfuld borgerlig dramatik gik i stå i begyndelsen af 1770'erne, og at et endeligt opgør med den Holbergske komedietradition aldrig rigtig fandt sted. En af de afgørende teaterhistoriske hændelser var, at teatret på Kgs. Nytorv efter 1772 blev sat under administration, og at Hofteatret blev opløst. Resultatet var, at teatret på Kgs. Nytorv tabte sin relative selvstændighed, og at der efter 1773 kun var ét teater tilbage i hovedstaden, som måtte forvalte Holbergs komedie-arv, imødekomme aristokratiets behov på opera-området og også imødekomme borgerskabets behov for følsom dramatik. Sammensmeltningen af disse vidt forskellige teaterbehov fremmede udviklingen af syngespillet. Syngespillet var et drama-æstetisk kompromis, og denne blandingsform fik snart status som den national-patriotiske genre par excellence, lige præcis som Sneedorff havde spået.

Som et bevis på sin tese, at oplysningsdramaets udvikling slutter i 1773, beskæftiger Hauke sig til sidst med Charlotte Dorothea Biehls drama *Euphemia* (1775), et af de få originale danske eksempler på et borgerligt sørgespil, som forskningen indtil nu har overset. Den konsekvente tematiske udviklingslinje, som Hauke påviser i Biehls forfatterskab, lægger klart op til nærmere udforskning: for eksempel m.h.t. Biehls tematisering af forholdet mellem kønnene og kønsrollerens sociale dimensioner i hendes dramatik.

En af de få indvendinger imod bogen er, at den valgte terminologi i diskussionen omkring Peder Topp Wandalls »alvorlige komedie« *Stedmoderen* virker forvirrende: kan man fastholde betegnelsen komedie, når genrekravene er så opløste, som det her er tilfældet?

Et mere væsentligt kritikpunkt er – selvom bogen giver et afbalanceret billede af den danske dramatiske kritiks opståen og fejden mellem Rosenstand-Goiske og forfatteren og teaterdirektøren Niels Krog Bredal i anledningen af Bredals syngespil *Thronfølgen i Sidon* – at man kan bebrejde Hauke for kun at nøjes med en lidt spinkel ekskurs om fejdens samfundsmæssige og politiske forudsætninger. Fejden mellem Bredal og Rosenstand-Goiske var jo i høj grad betinget af den politiske magtkamp inellem enevælden og Struensees reformpolitik. Det var disse konkrete politiske omstændigheder, der bl.a. medførte en betydelig lempelse af trykkefriheden i 1771, som netop var en væsentlig forudsætning for, at Rosenstand-Goiske kunne profilere sig som uafhængig borgerlig kritiker.

Von Holberg zu Biehl er et knæk for Holbergs sakrosankte status: hans enerådende position som litterær autoritet blev snart en betydelig hæmning for den danske dramatiske udvikling. Eksempelvis var Holberg med til at lukke helt af for opblomstningen af det borgerlige sørgespil, som udviklede sig andre steder i Europa. En af Haukes mere yderliggående hypoteser: at det måske netop skyldes

Holbergs dominans, at der aldrig er opstået en rigtig dramatræditiion i Danmark, kan dog ikke besvares inden for denne bogs rammer og bliver hængende i luften.

Ikke desto mindre er en af bogens betydelige landvindinger, at den kortlægger en forholdsvis overset periodes litterær-æstetiske brydninger med stor sans for detaljer og med en del nyt kildemateriale, som også andre vil have stor gavn af i deres fremtidige beskæftigelse med Holberg-arven.

Henk van der Liet

Der dänische Gesamtstaat. Kopenhagen – Kiel – Altona. Herausgegeben von Klaus Bohnen und Sven-Aage Jørgensen. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992 (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung Band 18 = Zentren der Aufklärung IV). pp. 213. DM 96.

Vi lever i en tid, hvor samlinger af specialstudier gerne optræder indsvøbt i monumentale titler. *Der dänische Gesamtstaat* er lige så lidt en bog om den danske helstat, som blev begravet i det 19. århundrede, som *Dansk Identitetshistorie* er en historisk fremstilling af dansk identitet, hvis nu der findes en sådan tingest.

Det betyder ikke, at disse bøger er mindre interessante, end hvad titlerne lover; særlig hvis de blander specialstudier med oversigtsartikler, som både *Dansk Identitetshistorie* og den foreliggende bog gør. Den er resultatet af en interdisciplinær konference, som Lessing-Akademiet foranstaltede i Eutin i Holsten, hvor fire forskere fra København, tre fra Jylland og to hver fra Hamborg og Kiel holdt foredrag – en sammensætning, som temmelig nøje svarede til det talnæssige forhold mellem dansk og tysk i den gamle helstat. Men opmærksomheden var denne gang ikke, som i *Dansk Identitetshistorie*, rettet så meget mod forholdet mellem dansk og tysk i helstaten som mod den rolle, helstaten, eller nogle grupper og individer i den, spillede i den tyske oplysning. At Danmark i mindst et halvt århundrede var et vigtigt centrum for tysk åndsliv, hører til de fakta, som i de danskes bevidsthed er blevet fortrængt siden helstatens fald. Og eftersom alle bidrag i dette bind præsenteres på tysk, er der måske ikke en alt for stor chance for, at denne tingenes tilstand forandres, for i den store *Dansk Identitetshistorie*, som vel nu står i de fleste danske biblioteker, er dette kapitel stort set blevet forsømt. *Der dänische Gesamtstaat* som en del af en serie slutter sig til tre tidligere studier af regionale oplysningscentre, som behandlede Riga, Halle og Leipzig.

Bogen åbnes med en myndig oversigt af historikeren Ole Feldbæk over »Dänisch und Deutsch im dänischen Gesamtstaat im Zeitalter der Aufklärung« (7-22), som i stor udstrækning er en sammenfatning af hans mere detaljerede fremstilling i første bind af *Dansk Identitetshistorie*, men som også optager mere almindelige synspunkter, som dér kom til kort. Han påtaler de danske historikers forsømmelse af alvorligt arbejde med ånds- eller idéhistorie ved siden af politisk, social og økonomisk historie, og manglende vurdering af vægten af det tyske bidrag i oplysningstiden. Han påpeger også, at danske encælvældige konger ikke kunne gøre, hvad de ville, men var nødt til at tage hensyn til de interesser, som i Norge artikuleredes gennem embedsmænd, som lyttede godt til de lokale ønsker, og i Danmark og i hertugdømmerne gennem godsejerne, som stort set forvaltede

landet. Dertil kom mere og mere de dannede borgerlige danskere i byerne, der vandt gehør for et fædrelandsbegreb, som accentuerede snarere end slettede latente nationale spændinger. Deres frimodighed og selvtilid var i høj grad et oplysningsfænomen, men deres spirende nationalisme var et tegn på, at den kosmopolitiske oplysning, som var de tysksprogede reformsindede embedsmænds og skribenters naturlige hjemsted, var på vej ud.

Hamborghistorikeren Kersten Krügers »Möglichkeiten, Grenzen und Instrumente von Reformen im Aufgeklärten Absolutismus: Johann Friedrich Struensee und Andreas Peter Bernstorff« (23-47) er en punktstudie, som knytter sig mere direkte til oplysningstemaet. Både Struensee og Bernstorff var oplysningsmænd, men i synet på regeringens og forvaltningens funktioner adskilte de sig meget fra hinanden. Outsideren Struensee nærede mistro til kancelliernes embedsmænd og prøvede at tage enevælden på ordet: Med en strøm af kongelige kabinetsordrer skulle reformerne piskes igennem. Høegh-Guldberg havde meget imod Struensees reformiver, men ikke så meget imod hans politiske fremgangsmåde; tilmed *indfødsretten* (som her lidt misvisende kaldes »Indignatsgesetz« i stedet for »Indigenatsgesetz«) så dagens lys som kabinetsordre. Bernstorff kom godt ud af det med departementerne. Han var tålmodig nok til at kunne vente, til der var tilstrækkelig konsensus om den retning, reformerne skulle tage; gehejmestatsrådet arbejdede i samråd med forvaltningen og lod sig lede af omsorgstanken mere end af abstrakte principper. I sin merkantilistiske politik var Bernstorff bundet til en ældre tids idéer, men i landbrugs- og uddannelsesreformerne satte den praktisk tænkende oplysning sig et varigt monument, selv om det tog årtier, førend de blev gennemført.

Billeskov Jansens »Universität Kopenhagen und Ritterakademie Sorø« (51-67) har oversigtskarakter; det er intet mindre end en kort historisk oversigt over den højere uddannelse i kongeriget siden reformationen. Man får et indblik i de forskellige fakulteters styrke og indretning – præster var det største praktiske behov for akademikere, den lutherske stat havde, og derfor var det teologiske fakultet længe det største. Dette gjaldt ikke akademiet i Sorø, hvor de unge adelsmænd fik deres uddannelse, men også dér havde de klassiske sprog en fremherskende stilling. Forelæsningerne blev holdt på latin eller tysk, og det var tilmed forbudt professorerne at tale dansk med studenterne. Her førte oplysningen til et brud med traditionen. For Holberg og for Sorøprofessorer som Sneedorff og Guldberg var det givet, at undervisningen skulle ske på dansk, ikke fordi de var nationalister, men fordi tanker og følelser med modersmålet skulle nå de dybeste lag i elevernes sind. I Sorø var målet en udvikling af det franske ideal af *l'honnête homme*, København uddannede fagfolk med de rette kvalifikationer – ikke underligt at København voksede, og Sorø skrumpede ind. Mærkeligt nok har ingen af udgiverne rettet de danske genitiver (»Kopenhagens Universitæt«, »Dänemarks Rechtsvorschriften«, »Amalienborgs Botanischer Garten«) i denne ellers velskrevne artikel.

Germanisten, historikeren og landsbibliotekaren Dieter Lohmeiers bidrag »Die Universität Kiel als Stätte der Aufklärung« (68-90) er en punktstudie, som nøje fokuserer på konferencens tema, oplysningen, idet den behandler Kiel-universitetets genopbygning efter forliget mellem det Gottorpske hus, repræsenteret af Katarina II af Rusland, og kongeriget Danmark. Den ledende skikkelse i den-

ne proces var hofprædikanten Johann Andreas Cramer, hvem Struensee i 1771 havde forvist fra København, og som efter et mellemspill i Lübeck kom til Kiel i 1773 som professor primarius i teologi og universitetets prokansler. Hans indflydelse hos kuratoren Detlev Reventlow og A.P. Bernstorff som chef for det tyske kancelli førte til, at professorer blev tilkaldt, som måske ikke var de største videnskabsmænd, men som arbejdede nidkært på at lade videnskaben komme den almindelige borger til gode, såsom filosofen og matematikeren J.N. Tetens (som bl.a. skrev *Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens*) og pædagogen og filosofen Martin Ehlers (en typisk bogtitel: *Von den Pflichten, welche Staatsbürger in Zeiten des Getreidemangels oder der Theuerung gegen ihren Staat zu erfüllen haben*). Denne iver for at virke for almenvællet gav sig udtryk i det i 1786 af August Niemann stiftede Schleswig-Holsteinische patriotische Gesellschaft, som fra 1787 publicerede *Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte*, hvor en mængde aktuelle spørgsmål blev taget op, mestensdels med hensyn til ønskelige reformer. 1770erne og 1780erne var en tid, da der herskede en tolerant ånd, hjulpet af den mådeholdenhed, som de ledende mænd viste, og hverken professorer eller studenter kom på kant med myndighederne. I 1790erne, under indtrykket af den franske revolution, blev klimaet barskere. I 1794 mistede C.F. Cramer, Johann Andreas' søn, sit professorat i græsk, fordi han i en artikel havde prist den franske girondist Pétion; universitetets protester hjalp ikke, og det blev værre, da Fritz Reventlow i 1800 blev kurator. Oplysningstidens idéer havde dog fået en fast grobund ved universitetet, og Lohmeier slutter sin fremstilling med Dahlmanns tale efter slaget ved Waterloo, hvori han formulerede den politiske liberalismes program.

En anden historiker, Franklin Kopitzsch, fra Hamborg giver i »Altona – ein Zentrum der Aufklärung am Rande des dänischen Gesamtstaats« (91-118) et fascinerende billede af et sted, hvor religiøs tolerance og borgerlig aktivitet ikke var en frugt af oplysningen, men havde ældre rødder. Da det ikke lykkedes den danske krone at sælge den lille by, som tilfaldt den med herresædet Pinneberg i 1640, til Hamborg, gav Frederik III den handels- og toldprivilegier og gjorde den til Nordens første frihavn. Den blev for to tredjedele vedkommende ødelagt af svenskerne i 1713 men kom sig ret hurtigt igen, og fik efterhånden et handels- og fiskeriinstitut, en mønt, en bank og flere skibe end Hamborg. Men mere bemærkelsesværdig var den tolerance, som kunne sammenlignes med den, der rådede i Holland. Mere end fire femtedele af befolkningen var luthersk, jøderne udgjorde næsten 10%, resten var reformerte, katolikker og mennoniter. Allerede i 1670erne kom den første avis og det første ugeblad, og i det 18. århundrede var *Reichspostreuter* og *Altonaischer Mercurius* to vidt udbredte blade. Den lærde skole, Christianeum, blev til et samlingspunkt for videnskabelige interesser, som skabte et offentligt forum i *Altonaische gelehrte Zeitungen*. I de tolv år, Struensee var stadslæge dér, kom han i kontakt med mange kredse, hvor religiøse, politiske og praktiske spørgsmål blev diskuteret, bl.a. af landsretssagføreren Georg Schade, stifteren af Allgemeine Gesellschaft der Wissenschaften, som måtte bøde for sin deistiske publikation *Religion der Adepten* med femten år på Christiansø. Fra 1761 underviste pædagogen J.P. Basedow ved Christianeum og udviklede sine idéer om en ny skolereform, 'filantropinen', som det dog ikke var ham forundt at virkeliggøre i Altona. Fra 1778 stod Christianeum også åben for jødiske elever –

den første af dem konverterede til kristendommen og blev luthersk præst. Societetslivet blomstrede, og Kopitzsch skitserer et helt galleri af litterater og publicister, som holdt diskussionen om åndelige og praktiske spørgsmål i gang – i et leksikon fra 1796 opføres 65 forfattere i Altona mod 58 i Kiel. I 1790'erne, da frygten for revolutionær agitation på andre steder skærpede censuren, var Altona et af de vigtigste publikationssteder i Europa; den af Struensee indførte trykkefrihed forblev i kraft i Slesvig-Holsten til 1799. Altonas blomstringstid faldt således sammen med den kosmopolitiske oplysnings. I nationalismens tid svandt byens udstråling, og handelsprivilegierne blev afskaffet, i 1853 den sidste toldfrihed. Kopitzsch vil spore en fremskridtsvenlig og republikansk tradition op til Weimarrrepublikken; med indlemmelsen i Hamborg 1937 tabte byen sin politiske selvstændighed.

Anders Pontoppidan Thyssen, som i 1984 publicerede et tobindsværk *Herrnhutersamfundet i Christiansfeld*, er den selvfølgelig autoritet til at tale om »Die Brüdergemeinde als Bindeglied zwischen Deutsch und Dänisch« (119-31), et bidrag, hvori linjerne trækkes op til nutiden. Zinzendorf blev indbudt til Christian VIs kroning i 1730 og gjorde stort indtryk ved hoffet. Man ville tro, at herrnhuterne i Christian VIs stærkt pietistisk prægede regeringstid havde fundet den bedste grobund for deres missionsaktiviteter – som jo også strakte sig til de danske kolonier og til Grønland – men allerede i 1730 tog kongen afstand fra Zinzendorf, og mellem 1740 og 1770 var brødremenigheden i praksis forbudt. Det hindrede dog ikke, at den voksede illegalt – i København eksempelvis fra 29 medlemmer i 1740 til 435 i 1770; og det var ikke mindst den økonomiske blomstring, som udmærkede de tyske og hollandske menigheder, der vakte interesse for stiftelsen af en by efter samme linjer på dansk grund, hvilket skete i 1772. Initiativtageren var J.F. Struensees bror Carl, og i løbet af de følgende tre decennier blev Christiansfeld til en socialt stramt organiseret håndværks- og handelsby af internationalt tilsnit. I de første år var befolkningen tysktalende, men tilstrømningen fra de danske landsdele og ikke mindst fra Norge og Sverige var livlig, så de tyske brødre ved århundredets slutning kun udgjorde en tredjedel. De to kostskoler for drenge og piger nød stor anseelse, og elevernes baggrund gør det klart, at det var eliten, som sendte sine børn til Christiansfeld.

Napoleonskrigenes og den derpå følgende landbrugskrisens barske økonomiske klima var et svært slag for menigheden, og uenighed i religiøse og moralske spørgsmål svækkede sammenholdet. Et nyt opsving kom med tyskeren Phillip Jacob Roentgen, i Christiansfeld fra 1827, og danskeren Niels Johannes Holm, som blev tilkaldt i 1834. I 1840'erne kom der igen store skarer til festerne i Christiansfeld, og den af Holm stiftede missionsforening fandt vid tilslutning i Sønderjylland. Den voksende tysk-danske modsætning i Slesvig vedrørte først ikke herrnhuterne, der som menighed følte sig hævet over det nationale; men med krigens udbrud i 1848 blev situationen vanskelig. Roentgen reagerede først *mod* det slesvig-holstenske oprør, men da nogle præster og embedsmænd i hans vennekreds blev anholdt, ændredes hans indstilling, og da de preussiske tropper kom til Christiansfeld, hilste han dem velkommen. Efter 1851 var ledelsen dansk, efter 1864 tysk, og den danske præst blev afskediget på de preussiske myndigheders anmodning. Alt dette skabte bitterhed indenfor menigheden, og den hurtige industrialisering i Tyskland berøvede Christiansfeld byens økonomiske grundlag.

Brødrene kom efterhånden i mindretal i Christiansfeld, og kostskolerne blev forvandlet til lokale skoler. Traditionen var dog så stærk, at menighedsrådets protokol blev ført på tysk indtil 1945, og gudstjenesten var tysk hveranden søndag. Efter anden verdenskrig har menighedens fordanskning været fuldstændig, og menighedslivet adskiller sig næppe fra folkekirken.

Man kan stole på, at et bidrag fra Leif Ludvig Albertsen både er underholdende, provokerende og tankevækkende. Man kan også befrygte, at han er for utålmodig til altid at udføre sin argumentation med den fornødne omhu, så mens han en overgang synes at fortabe sig i detaljer, tager han i næste øjeblik et spring og tror, at læseren allerede er overbevist om 'quod erat demonstrandum'. Dette sker også på sine steder i »Religion und Geschmack. Klopstocks aufgeklärte Revision des Kirchenlieds« (133-44), et tema, han har udmærkede kvalifikationer til at behandle (*Lyrik der synges*, 1978, og mange salmestudier). Som en anden Kierkegaard påmindes Albertsen os om, at kristendommen i traditionelt indhold og billedsprog ikke er særlig human og slet ikke smagfuld, og god smag og humanitet var jo netop de to egenskaber, oplysningen satte højest – Goethes velkendte modvilje mod krucifikset spejler en typisk 'oplyst' holdning. Klopstock gælder for at være en rebel mod oplysningens ånd, men i sine *Geistliche Lieder* fra 1756 og 1769 viser han sig som et tro barn af oplysningen, særlig i de ældre salmer, han overtog og reviderede. Og det er ikke kun et spørgsmål om sproglig opdatering; han ville have fundet nogle af Zinzendorfs samtidige salmer lige så anstødelige. Klopstock sletter, han neddæmper, han rationaliserer, og han viser også en oplysningsmands typiske patriarkalske holdning til 'folket', og han véd, hvad der er godt, brugbart, indholdsmæssigt og sprogligt passende for det. Ikke alle Albertsens eksempler er lige slående, men der er tilstrækkeligt mange til, at man kan acceptere hans tese, som vender op og ned på den gængse forestilling om Klopstock som et af pictismen præget følelsesmenneske.

Så følger to grundige studier af udgiverne, germanisterne Sven-Aage Jørgensen (København) og Klaus Bohnen (Ålborg). Jørgensens »...vom dänischen Ende Deutschlands« (145-60) er helliget H. W. von Gerstenberg, der i 1760erne, da han levede i kredsen af tyske litterater omkring den ældre Bernstorff i København, havde et sådant ry, at Herder, på vej fra Riga til Nantes, ønskede at kunne gå i land for at træffe forfatteren af *Tändeleyen* og *Gedicht eines Skalden* og udgiveren af *Schleswigsche Literaturbriefe* og *Der Hypochondrist*. Jørgensen beskæftiger sig særlig med *Gedicht eines Skalden*, som allerede i titlen dokumenterer Gerstenbergs interesse for det nordiske. Født i Tønder og i en stor del af sit liv bosat i København, kunne han dansk men lærte aldrig islandsk. Hans genopvakte skjald Thorlaugur Himintung fortæller om sit fostbroderskab med Halvard, som tog sit eget liv, da han fejlagtigt troede, at vennen var faldet i tvekamp. Kommet tilbage til livet på J. A. Cramers landsted i det 18. århundredes Danmark, mener han at være kommet til de saliges rige og anser Frederik V for Alfader. Så dette skjaldedeforsøg er helt ahistorisk, mere fyrstepris og venskabskult end opdagelse af en svunden historisk verden, hvilket Herder søgte i oldtidens levninger. I denne henseende er Gerstenberg mere lig Klopstock, som brugte de moderigtige sværmerier for en keltisk-germansk fortid af barder og skjalde til at kæmpe mod oplysningens flove fornuft og vække en (åndeligt forstået) tysk folkeånd til live på en måde, som minder om Grundtvigs senere målsætninger. Sådant en protona-

tionalistisk holdning var fremmed for Gerstenberg, som følte sig vel tilpas i den multinationale helstat. Opsatsen, som er tekstsær og konkret men ikke fortaber sig i detaljer, er rig på træffende iagttagelser og slående formuleringer.

Da Gerstenberg kom til København i 1763, fandt han en kreds af tysksprogede litterater, som havde vakt opmærksomhed langt uden for Danmarks grænser. Det var den ældre Bernstorff, skønt selv franskdannet og, som så mange af tidens tyske aristokrater, med fransk som kultursprog, der stod bagved denne gruppering af skønånder, af hvilke Klopstock, tilkaldt med den hensigt at lade ham afslutte eposet *Der Messias*, var den mest kendte. Internationalt ry vandt kredsen gennem ugebladet *Der nordische Aufseher* (1758-61), som efterhånden også kom i bogform, og dette står i centrum for Klaus Bohnens analyse »Der Kopenhagener Kreis und der Nordische Aufseher« (161-79). Så længe denne publikation udkom og blev læst i Tyskland, kan man virkeligt tale om København som et centrum for den tyske oplysning. Mest aktiv og tillige en, der havde øje for det danske, var Johann Andreas Cramer, siden 1753 hofprædikant, og det var ham, der satte tonen – en tone, som foregriber den danske guldalders morgenrøde i sin (både intellektuelle og sociale) harmonistræben, sin udslettelse af modsætninger gennem mådehold, sin forening af kristelig selvdisciplin, fornuft og følelse og individets ret til at leve sine naturlige anlæg ud, i sin forening også af moralsk og æstetisk principdiskussion og helt daglige og praktiske informationer og råd. For Lessings skarpe kritiske forstand var dette fuskeri, og mod hans angreb i *Literaturbriefe* var de tyske Københavnerne omtrent lige så hjælpeløse som et halvt århundrede senere Oehlenschläger mod Baggenses. Deres styrke var ikke logik og systembygning men åbenhed for det nye, af Bohnen illustreret f.eks. gennem ugeskriftets Youngreception, en erkendelse af 'naturkræfterne' i mennesket i forbindelse med en følelses- og moralbetonet kristendom. Blev danskernes tempererede hedonisme og optimistiske dualisme opfundet af tyskerne? – Det er et spørgsmål, som recensenten ikke artikelforfatteren, stiller sig for på god dansk manér at drille danskerne.

I de to sidste bidrag kommer musikvidenskaben til orde. Heinrich W. Schwab fra Kiel skriver om »Die musikpolitischen Aktivitäten von Johann Abraham Peter Schulz« (181-90), et godt eksempel på oplysningstidens dannelsesoptimisme og pædagogiske iver – og et mærkeligt eksempel på dansk ømfindtlighed i Tyskerfejds tid. Schulz blev kaldt til København i 1787 som hofkapelmester, og skønt nogle af hans sange fra syngespillene *Høstgildet* og *Peters Bryllup* blev meget populære, var det ikke i første række teatret, der interesserede ham. Han troede, at musikken, og særlig sangen, var noget, der kunne og burde nå alle mennesker eftersom den talte til hjertet, til følelsen, til lidenskaberne og dermed til det, man på den tid stadig mere betragtede som menneskets centrum. Men den skulle være sådan, at alle mennesker kunne forstå og synge den, et mål, han søgte at virkeliggøre med sine *Lieder im Volkston*, som straks blev oversat af Rahbek. Det var, hvad oplysningen mente med 'folkesang', og dermed var det givet, at han ikke agtede at holde sig til Bernstorfferne, Reventlowerne og Schimmelmannerne men ville nå det danske folk med sit virke. Det kunne han ikke uden skolelærerne, og hans *Gedanken über den Einfluß der Musik auf die Bildung eines Volkes* fra 1790 førte til, at musikken blev en vigtig del af undervisningen ved det i 1791 oprettede Blaagaard Seminarium. Men han havde den uforsigtighed at

skrive, at kirkesangen ude på landet var »... ein rohes Geschrey ohne reine Intonation und Zusammenstimmung«. Han ville nok have sagt det samme om sangen i de tyske landsbykirker, men det blev altså opfattet - i det mindste af Abrahamson, forfatteren af et anonymt smædeskrift - som et arrogant angreb på det danske folk.

Det er rigtigt, at Schulz ikke var sig bevidst, at der i Danmark som andre steder fandtes en hjemlig sangkultur, som ikke trængte til oplysningspædagogernes hjælp, nemlig det, som nu forstås ved 'folkesang'. Et årti senere fik også nogle af de dannede øje på den, og det er, hvad københavneren Niels Martin Jensen belyser i sin opsats om »Die Rezeption des Volksliedes 1800«. Foregangsmanden var Herder med sin internationale folkevisesamling fra slutningen af 1770'erne. Men hverken Herders samling eller Sandvigs og Nyerups *Levninger af Middel-Aldrens Digtekunst* (1782/84) eller optrykket af Peder Syvs samling 1787 medtog melodier: de var rene tekstudgaver. Tyskeren J. H. Hartmanns melodi til Ewalds folkevisepastiche »Liden Gunver« i *Fiskerne* viser dog, at han må have kendt genuine danske folkevisemelodier, som for første gang blev trykt i 1814, enstemmigt, i femte bind af *Udvalgte danske Viser fra Middelalderen*, senere en udtømmelig kilde for romantiske folkeviseinteresserede komponister. Vejen til populariteten viste holsteneren Peter Grönland i 1818 med sine klaverudsætninger af svenske folkeviser, en vej som Weyse, Gade, Berggreen og mange flere skulle følge fra 1840'erne. Angrebet på Schulz kom fra en ikke-musiker, og det er ikke mærkeligt, for der fandtes vel ikke noget område i kulturen, hvor tyskere og danskere samarbejdede mere intimt og harmonisk i helstaten end netop musikken. Ordene skiller, musikken forbinder - denne trivielle sandhed viste sin kraft også i oplysningstiden.

Helstaten var ikke en moderne boligejendom med ens lejligheder, men en indviklet gammel bygning med mange trapper, gange og hjørner. *Der dänische Gesamtstaat* er ikke nogen plan over den, men en inspirerende rundvisning i nogle af dens sale og afkroge, hvor hver læser sikkert hilser nogle ting med genkendelsens smil, men hvor han lige så sikkert lærer noget nyt og spændende. Bogen er smuk og omhyggeligt produceret, fejlene er få og forholdsvis trivielle, kun på s. 197 leder udeladelse af en negation til, at teksten siger det modsatte af, hvad der menes.

Hans Kuhn

Vivian Greene-Gantzberg: Herman Bang og det fremmede. Gyldendal, København 1992. 140 s., kr. 268.

Den amerikanske forsker Vivian Greene-Gantzberg, der i 1990 udsendte et udvalg af Herman Bangs udenrigspolitiske journalistik i Gyldendals Kulturbibliotek, har fortsat sit arbejde med forfatterskabet - denne gang i en flot opsat og rigt illustreret bog om Bangs forhold til det fremmede. Hendes udgangspunkt er, at Bang egentlig hele livet forblev en fremmed, hvad enten han virkede sær, søgt og udansk i Danmark (Georg Brandes' karakteristik i 1901, jf. s. 63), eller han stræbte efter at bane vej for sin egen prosa i Tyskland og for moderne nordisk

dramatik i Frankrig. I bogen, der i stort omfang bygger på ukendt Bang-materiale, herunder utrykte foredrag, breve, manuskripter og fotos indsamlet fra 23 biblioteker, institutioner og museer, vil Greene-Gantzberg betragte de »fremmede momenter, der var formgivende for Bangs identitet« (s. 9). Emnet er noget af et fund. Bang er blandt de rejsende forfattere i dansk litteratur, der drager rastløst omkring hele livet uden at finde noget blivende hjem, men som samtidig skriver enestående indfølelse om dansk hverdagsliv (andre er Jens Baggesen og H. C. Andersen).

Man glæder sig over at få samlet en række betydelige portrætfotos af Bang, gengivet godt i stort format, og over en række atmosfærebilleder af menneskelige og bymæssige miljøer, han helst færdedes i. Man må så tilgive tilrettelæggeren Austin Grandjean, at et par postkort fra den gyldne stad Prag, skuepladsen for Bangs store kærlighed, er sat ned i frimærkeformat (s. 29 og 31), – og kan til gengæld undre sig over, hvad nærbilledet af Bangs hvidvestede mave på omslagets bagside vel skal betyde. Kuriøst er det, at Bangs ubarmhjertige karakteristisk af den tyske kronprins Friedrich Wilhelm – en stor bredskuldret mand med vældigt sort skæg og hår, tysk kejser som Friedrich 3. i 99 dage i 1888, til en strubekraft gjorde det af med ham – illustreres (s. 15) med et postkort. »Unser Kronprinz«, der har en mistænkelig lighed med hans smækre barnebarn, kronprins Wilhelm (død 1951), søn af Wilhelm 2.

Vivian Greene-Gantzbergs tekstdel er desværre, trods anbefalende forord af Villy Sørensen, problematisk. Der er hverken tale om en litterær eller en biografisk studie: hun vil ved at gengive en række af Bangs indtryk af det fremmede gøre opmærksom på hans »kompleksitet som forfatter og hans betydning for vore dages læsere« (s. 9). Det bliver dog i praksis ved det usorterede komplekske – en sammenfatning af hans betydning giver hun ikke. Otte afsnit demonstrerer tematiske sider af Bang og har oftest titler efter Bangs journalistiske pseudonymer, mens kronologien er skudt noget, dog ikke helt, i baggrunden. Denne plan er mere åndrigt udtænkt end konsekvent udført. Således hedder et afsnit *Alceste* (hvad der tidligere s. 21 er forklaret som den selvopofrende), men det handler om Bangs fornærmelige artikel mod det tyske kejserhus 1885-86, hans anmeldelse af en national bog af den østrig-ungarske kronprins Rudolf, kærlighedsaffæren med Max Appel i Prag i 1886-87 og et konsekvensløst møde med den unge smukke kroatisk skuespiller Ivo de Raic i 1904. At disse begivenheder tilsammen specielt illustrerer selvopofrelse, er det svært at få øje på – navnlig når man sammenligner med det lige så tilfældigt blandede indhold af de følgende afsnit. Det afsluttende hedder *Den sidste Danske* – titlen på Bangs opgivne roman fra begyndelsen af 1890'erne – men beskriver den Atlant- og USA-rejse i januar 1912, der skulle blive Bangs sidste. Afsnittet godtgør ikke på nogen måde en fortrinsret hos Bang til at bære denne titel. Danskhedsbegrebet døde da bestemt ikke med Bang.

Bogen virker umiddelbart i nogle henseender alt for indforstået i forhold til en almindelig læser. Det er til en vis grad et spørgsmål om (svigtende) redigering og (dårlig) verificering. Greene-Gantzberg går generelt ud fra, at læserne kan Bangs liv og værker og nævner således selvmordsforsøget i 1890 og flugten til Paris i 1893 uden videre forklaring (s. 35). Hun henviser ganske vist læseren til tidstavlen bagi, men også den har forvirrende enkeltheder. Ved Bangs fødeår 1857 omtaler hun hans fødeø Als som »tidligere prøjsisk område«, hvad øen bestemt ikke

var i 1857, og hvad ingen dansker af i dag ville finde på at kalde den på grund af de 56 år mellem 1864 og 1920. Bogens omslagsbillede af Bang, gengivet ubeskåret s. 14, er i billedteksten dateret til Stockholm 1883, men skal man tro tidstavlen – det skal man ikke! – var Bang ikke i Sverige før 1884 (Bangs håndskrevne datering på fotografiet til 20.4.85 – hans 28-års fødselsdag – kan selvsagt være en senere påskrift). Bangs og Appels forhør hos Pragerpolitiet dateres i selve bogens tekst – korrekt – til 1886 (s. 27 og 30), men efter tidstavlen kom de to først til Prag i juli 1887. Ved 1906 anfører tidstavlen, at Johannes V. Jensen angreb Bang for hans tyskvenlige ideer, mens teksten tidligere i bogen (s. 98) meddeler det rigtige: at Bangs omvendelse til forsvarsven var årsagen, hvad der tværtimod bragte ham på kollisionskurs med Tyskland; af de to var Johs. V. Jensen i øvrigt formentlig den mest tyskvenlige. Tidstavlen er således et tvivlsomt alibi for bogens rodede komposition.

Bogen er en art udstilling på tryk: billeder og billedtekster skal læses i vekselvirkning med den egentlige tekst – hvad læseren dog ikke instrueres om nogen steder. Men også her opstår midlertidige gåder. På s. 47 bringes et billede af et attentat på Café Terminus i Paris med Bangs medlidende kommentar til henrettelsen af morderen som billedtekst, men først på s. 49 behandler hovedteksten sagen; her er det i øvrigt uopklaret, hvad Greene-Gantzberg mener med »Paris' bombardement i 1892«. På s. 51 omtales Bangs besøg i skuespillerinden Réjanes hjem, men man skal blade om til næste side, før man får at vide, hvem hun er. En indforstået billedtekst på s. 54 om Maurice Bignon bliver aldrig udbygget og efterlader læseren med et spørgsmålstegn. Den indledende sætning på s. 62 om Georg Brandes' opfattelse af Bangs outsider-position forudsætter kendskab til indholdet af en billedtekst, der først bringes på s. 63. Hvorfor en passage fra Bangs forsvarsvenlige udtalelser om Danmarks værn er anbragt i et underafsnit betitlet *Herman Bang om tyske modsætninger* (s. 98), forbliver uvist.

Det kollageagtige, flimrende og usammenhængende er nok Bangs egen specialitet, men hos ham var det i virkeligheden omhyggeligt planlagt og meningsfuldt, ligesom kaos er det i et godt modernistisk digt. Som forsker fører Greene-Gantzberg sig nærmest frem i postmodernistisk smag, når hun finder alt interessant og brugeligt, hvor abrupt det end præsenteres.

Hvis læseren i disse (og flere) tilfælde kan føle sig uvidende, kan han i andre savne kvalificeret kommentering. Når Bang i første afsnit beskrives som *En løsganger*, kunne det overbevisende have været forklaret ud fra den lede ved den danske forfatningskamp mellem Venstre og Højre fra især 1877, der også havde givet en »brandesiansk« forfatter som Drachmann åndenød. Og når Bang i et andet afsnit – med et citat fra Thomas Mann – betegnes som *En Profet udenlands* med Greene-Gantzbergs følgende definitive udtalelse: »Herman Bang var Danmarks store politiske profet« (s. 59), kunne en nøgtern kommentar til effekten af hans profetier i almindelighed nok være på plads: tog nogen ham overhovedet alvorligt som politisk kommentator? Forhåbentlig ikke – for det fremgår, at han mente, at udenrigskorrespondenter bedst kunne skrive deres reportager hjemme i fred og ro ved at bruge deres fantasi på oparbejdet viden (s. 56-57).

Disse indvendinger mod fremstillingen betyder ikke, at man ikke kan have udbytte af bogen. Men man bringer det hjem på tværs af den irritation, kompositionen næsten konstant skaber.

En langt alvorligere indvending må rettes imod den miserable tilstand, de autentiske tekster gengives i. Det er ikke mærkbart, at erfarne forskere som professorerne Billeskov Jansen og Per Ørregaard og dr. phil. Niels Barfoed skal have bistået udgiveren (jf. takken s. 12).

Der er banale problemer med *aa* og *å*, med stort begyndelsesbogstav i substantiver og med *-nn-* og *-ll-* over for *-nd-* og *-ld-* i modalverberne (se s. 15, 24, 38, 43, 52, 54, 58, 86, 88, 89, 93, 103, 109). Allerede dette er ikke videre tillidvækkende. Det er i orden, at Bangs fremmedsprogede tekster oversættes til moderne staved dansk, men hvorfor omfatter oversættelsen ikke stedsangivelsen »Rønne auf Bornholm« (s. 69)?

I en række tilfælde giver bogens eget illustrationsmateriale gode muligheder for at eftergå udgiverens transkription og/eller oversættelse af håndskrevne dokumenter. Resultatet af en sådan kontrol er ikke opløftende.

På s. 22 har Bang understreget ordene »sehr«, »immer« og »Alle«, men de er ikke kursiveret i oversættelsen. Til Pragerpolitiets forhørsprotokol, gengivet på s. 27, har Bang oplyst, at han var »heimatsberechtiget« i København, hvad billedteksten oversætter til »beskæftiget«; Greene-Gantzberg udelader, at referenten tydeligt i protokolteksten har tilføjet et »jetzt« foran »preußisches Gebiet« (om Als). I øvrigt kunne det vel have fortjent en kommentar, at Bang i Prag opgav sit fødselsår til 1859! I den affotograferede dedikation på s. 33 udelader transskriptionen et »an« efter »Erinnerung«, hvad man dog ellers med gengivelsen af skrifttrækkene i 1/2 cm's højde har svært ved at overse. Et afbildet postkort fra Bertha von Suttner på s. 60 kan uden større vanskeligheder læses: »Gehrter Dichter Ich fand Ihre Karte u. das Blatt. Den Artikel hab' ich mir übersetzen lassen – tausend Dank für das viele Schöne, das Sie da sagen. Habe ja zahlreiche Zeitungsberichte erhalten – aber was wiegen deren 100 gegen einen, gezeichnet H. Bang? Mit herzlichstem Händedruck B. Suttner«; udgiverens danske tekst lyder: »Kære digter, jeg fandt Deres bog og bladet. Artiklen, som stod i det, har jeg fået oversat. Tusind tak for alt det kønne, De siger i den. Har De fået talrige Avisartikler. Men hvad vejer 100 imod en H. Bang? undertegnet i hjerteligste Taknemlighed. B. Suttner«. Et længere brev fra Peter Nansen, skrevet på tysk 19. september 1912 til Bangs Berlinerlæge vedrørende en eventuel posthum offentliggørelse af Bangs beskrivelse af sin homoseksualitet, er affotograferet i helhed på s. 83-84, men den danske oversættelse s. 82 udelader uden markering 4 1/2 linjes tekst: »Vielleicht werde ich anders urteilen, wenn ich die Confessions gelesen habe. Ich bitte Sie vorläufig nichts zu thun, bevor Sie mir Gelegenheit gegeben haben das Manuscript zu lesen« – ikke uinteressant; Nansens understregninger i brevet er for resten heller ikke medtaget. På billedet s. 101 kan Bangs afskedsord til Budapest klart læses som en hyldest til »la joie Hongroise«, mens udgiverens tekst usyntaktisk transkriberer til »la joie Hungaria«. Ved Bangs postkort til Chr. Houmark på s. 107 transskriberes den uproblematiske tekst mangelfuldt: »et« foran »sandt Ord« er understreget, »to« udelades foran »udsolgte Oplæsninger«, »er« udelades foran »nu her«, og der står herefter »læse« og ikke »tale«; til gengæld indsættes et ikke-eksisterende »tage« foran »til Berlin«, mens »gaa« udelades foran »over Atlanten«. Ak ja. Endelig: hvorfor er Bangs store, ligeledes i helhed affotograferede brev på tysk til Ossip Melnik fra USA 1912 (s. 112-113) ikke oversat?

Også med trykte tekster sjusket. På s. 22 henvises der til en redaktionel introduktion af Bangs berygtede kejserhusartikel i et anarkist-blad udgivet i USA: »Således indledtes Bangs artikel i den tysksprogede avis«; men reproduktionen af avissiden på s. 20 demonstrerer med al ønskelig tydelighed, at »manchetten« var en efterskrift til Bangs spalter.

Når det ser sådan ud med de citater, læseren umiddelbart kan eftergå i bogens egne illustrationer, gad man ærlig talt vide, hvor pålideligt udbyttet af de øvrige kildestudier er. Citatet på s. 35 fra Bangs manuskript til *Den sidste Danske*, nu på Det Kongelige Bibliotek, fylder 15 linjer og opviser 18 læsefejl (forkert tydede ord, udeladte ord, manglende respekt for understregninger og accenttegn, forkert tegnsætning). Udgiveeren, der vist ellers er en beundrer af Bang, viser ingen sans for hans minutiøse instrumentering af sproget. Et andet manuskriptcitater, på s. 97, lyder: »Denne Herre var altsaa Prøjsens Regeringspræsident for det bureaukratiske Prøjsen«. Et sært udsagn – i manuskriptet i NkS 2353 2°, som endda er maskinskrevet, står der: »Denne Herre var altsaa Prøjsens Regeringspræsident, Repræsantant for det burcaukratiske Prøjsen«. Hele sætningen er for resten overstreget af Bang, hvad en moderne udgiver bør bemærke.

Bogens dansk, som angiveligt er poleret af forfatteren Lone Diana Jørgensen, er usikkert. Hvad betyder mon s. 19 udsagnet om, at pseudonymet »Hr. Manbang« er »et prædikat, der næppe ville hemmeligholde forfatteren til *Punchs* 'Kadaver-Lyrik' fra 90'erne«? (Og hvorfor får læseren ikke en forklaring på, hvad *Punch* er, og på hvem der har brugt udtrykket »Kadaver-Lyrik«?). På følgende side hedder det, at pseudonymet Bernhard Hoff »forsegler« artikler om økonomiske kriser og svindel? Man gætter vel meningen, men korrekt dansk er udtrykket ikke.

Man kan i mangt og meget undskylde Greene-Gantzberg, der med en åbenbar manglende erfaring som skriftlæser og dansk filolog og antagelig på ubekvem fysisk afstand af trykkeriet har skullet klare udgivelse og korrektur. Men det store kvalitetsforlag Gyldendal kan ikke være bekendt at udvise en sådan ligegyldighed imod det tekstvidenskabelige niveau, at det lader en udenlandsk forsker i stikken med problemer, som en kompetent forlagsredaktør eller en til lejligheden hyret konsulent nemt kunne have reddet hende fra. Nu kan man ikke citere fra bogen i videnskabelige sammenhænge.

Vivian Greene-Gantzberg staver beskedent sit navn med små begyndelsesbogstaver. Forlaget beregner sig trods støtte fra tre fonde den eksorbitante sidepris af 1,90 kr. for »Herman Bang og det fremmede«.

Flemming Lundgreen-Nielsen

Jordens Elsker. Synspunkter på Johannes V. Jensen. Red. af Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen. Akademisk Forlag, København 1989. 268 s., kr. 218.

Johannes V. Jensen. Himmerlænding Dansker Kosmopolit. En Billedbog med tekster af Bo Elbrønd-Bek og Aage Jørgensen. Farsø Bibliotek, Farsø 1992. 64 s., kr. 40.

»Huset med de alt for mange vinduer og de alt for mange børnefødsler«, kaldte man i sin tid Johannes V. Jensens (JVJs) fødehjem i Farsø (cf. Jens Andersen, *Thits Billedbog* (1992), 14), og besøgende i dyrlægeboligen på hovedgaden, som i dag er indrettet til museum, kan ved selvsyn konstatere at forholdene må have været trange. Det er ingen lige sag at forestille sig hvordan en digter med så snævert et udgangspunkt kunne blive en af sit lands mest vidtfavnende, så det er med god grund at Farsø Bibliotek har udsendt en billedbog med tekster om *Johannes V. Jensen. Himmerlænding Dansker Kosmopolit* som kan hjælpe gæsternes forståelse på vej.

Det gør bogen udmærket, bl.a. ved at lade læseren forstå at digteren i særlig grad var – digter! Uanset hvordan virkeligheden var beskaffen, var det digtereven det kom an på. Eller som Niels Barfoed har formuleret det: »Virkeligheden fastslås som fantasiskabning [...] Og det er i grunden en farlig konstatering midt i et digt, der bryster sig af så megen udadrettethed. Intet skildrer han virkeligere og med en friskere sansnings stempel, end det han maner op af sit eget indre med sin visionskraft, den der var og blev hans herskende evne og tillige hans bestandige problem« (36).

Citatet indgår i billedteksten til et foto af JVJ med buc og pil som fint illustrerer – med horisonten i det fjerne – at det netop er digteren der her sigter ud i rummet. Buen er ganske vist manschurisk og hjembragt fra en rejse i Østen, men skytten – i skjortærmer og med cigar i munden – virker umag i antrækket. Ikke at virkeligheden er uden betydning, men dens betydning synes ret så underordnet. Et par sider senere citeres Jørgen Elbek meget passende for den bemærkning at »som skytte skød han skævt (...) Men var han forhindret i at have sit liv i tingenes verden, så meget mere betydningsfuld bliver hans stilling i litteraturen« (38).

Mens den lille bog helt overvejende bygger på – velvalgt – dokumentarisk materiale, har dens forfattere, Aage Jørgensen og Bo Elbrønd-Bek, tidligere redigeret en større samling af andres artikler om – og synspunkter på – JVJ. Flere af billedbogens tekster, f.eks. Barfoed-citatet ovenfor, er ligefrem hentet herfra, og selve titlen, *Jordens Elsker*, dækker under ét den samme verdenserobring som billedbogens treledelede undertitel angav. Samtidig giver artiklerne naturligvis fylligere belæg for forløbet end de forholdsvis få billeder og korte citatklip kunne gøre. Eksempelvis godtgør Niels Birger Wamberg i sin opsats om »Religion og kogleri« i digterens barndomsmiljø at det ikke *bare* var digtereven som førte JVJ fra Farsø til Kosmos; åndeligt talt var der allerede ganske højt til loftet i det lavloftede dyrlægehus.

Men kan den større publikation supplere den mindre yderligere? Det mener jeg at den kan – og bedre end den selv gør. *Jordens Elsker* indledes med et par redaktionelle sider om de udvalgte bidrag, og den afsluttes med et længere essay

om »JVJ i kritisk lys«, hvori Elbrønd-Bek diskuterer en række kritikere som ikke er taget med. Bagerst i bogen er stillet en selektiv men meget relevant bibliografi over »Litteratur om JVJ« ved Aage Jørgensen. Proportionerne i denne disposition fejler intet: de medtagne tekster får så mange ord med på vejen som et overblik kræver og må så ellers tale for sig selv; omvendt er den udførligere omtale af diverse ikke-medtagne tekster rimeligvis betinget af selve deres fravær. At både forord og efterskrift dertil munder ud i refleksioner over særpræg – og advarsler mod problemer – i de respektive titler, kan kun bestyrke indtrykket af redaktionens omhu. Det er først når man går de redaktionelle tiltag efter i sømmene at visse svagheder melder sig.

Man har bevidst valgt at omgå JVJ-kritikkens koryfæer, specielt dem der som Harry Andersen og Friis, Nedergaard og Schiøttz-Christensen, har ytret sig i bogform. Det lyder rimeligt, men har ikke udelukket hverken Gelsted eller Henriques fra optagelse. Hvad man ellers er gået efter står uklart. »Repræsentativitet«? »Kvalitet«? Begge dele ville tale for Harald Nielsens kritik af *Einar Elkær*, som med rette er genoptrykt også her. Men ingen af delene ville tale for Axel Gardes artikel om JVJ som moderne lyriker, som aldrig har været genoptrykt og heller ikke fortjente at blive det. Garde er ordrig og udflydende, og selv om han gør sig visse tankevækkende iagttagelser, gør hans snørklede sætninger kun klart hvor ofte han savner dybde og konsekvens. Slet skjulte gentagelser tager megen plads op for en gennemført analyse og karakteristik.

Men kan Garde da ikke være taget med som en simpel raritet eller talsmand for kritiske lyder? I hvert fald harmonerer han dårligt med et klassisk stykke som Rifbjergs om JVJs poetiske pungbrok, med en nyoversættelse som Nils Ingwersens analyse af amerikanske symboler og scener i JVJs digtning, ja selv med et stykke konsekvent galimatias som Mads Thranholms anagrammatiske skamidning af JVJs ødipuskompleks. Mit gæt er at redaktionen har villet meddele *lidt af hvert* – fra forskellige tidsrum – heraf *det meste* af kvalitet og *i en eller anden forstand* repræsentativt. Det er også godt nok, bare ikke til en kritikhistorisk systematik som den både forord og efterskrift lægger op til.

Hvad angår forordets kritikhistoriske rids, er det bemærkelsesværdigt at man her finder det »vanskeligt at tegne et nuanceret helhedsbillede af forfatterskabet« (7) og at vanskeligheden lægges de involverede kritikere til last. »Mange kritikere har fokuseret på de øjnefaldende modsætninger, men ikke forsøgt at løse konflikten. Andre, især med tilknytning til JVJs person, forblev heroiserende« (7f). Enten kritikerne har stirret sig blinde på modsætningerne eller slet ikke har set dem, har det altså beskåret deres kritiske funktion og berettiget deres to redaktører til at distancere sig fra dem med løftede pegefingre.

Så meget ønskeligere ville det have været om Elbrønd-Bek i sit efterskrift havde benyttet forgængernes begrænsninger som afsæt for en mere vidsynet meta-kritik eller blot forsøgt sig med plausible forklaringer på den hidtidige praksis. Det ville ganske vist lettest have kunnet gennemføres dersom antologiens egne tekster havde ligget til grund for diskussionen; for man må da formode at udvalget – uanset tvivlen om selektionskriterierne – må være ment som mere nærværdigt end det man har udeladt! På den anden side kunne efterskriftens omtale af lutter »fraværende« tekster vel også have stillet Elbrønd-Bek friere i formuleringen af et metakritisk alternativ.

Resultatet er imidlertid blevet et andet, skønt det ikke er let at afgøre hvilket. Er det kritikhistoriske forløb som efterskriften meddeler således at opfatte som en parallel til det antologiens egne tekster repræsenterer? Som en tilføjelse til det? Eller som en korrektion af det? Spørgsmålet har også at gøre med at det selvfølgelig langtfra er alle mulige tekster (eller blot alle dem i bibliografien) om JVJ der kommer til orde i Elbrønd-Beks essay, og at de der gør det langtfra omtales i samme grad og udstrækning. Igen er prioriteringen en velbevaret hemmelighed, og vi er fjernt fra en egentlig kritikhistorisk (for ikke at sige virknings- og smagshistorisk) diskussion af hvordan og hvorfor hvilke JVJ-opfattelser blev bragt til torvs hvornår. Kun sporadisk, og mest mod slutningen af sit essay, sigter Elbrønd-Bek mod en sådan samlet målsætning; indtil da må den interesserede læser drage sine egne konklusioner af de referater og citater han fremlægger.

I stedet antyder han en anden formålsparagraf idet han sondrer mellem tolkninger som (umiddelbart) sætter sig spor og andre som ikke gør. Det vigtige er her at »den kongeniale kritiker kendes på sin evne til at overskride egne grænser og acceptere forfatterens fiktive univers. At sætte den digteriske tekst på begreb kræver, at kritikeren først har erfaret den, – og for at erfare den må han først have udvasket sine grænser og begreber« (202). Det sidste lyder i mine øren som en tvivlsom erstatning for en kvalificeret dialog mellem teksten og dens kritiker, men Elbrønd-Bek kalder det en kreativ omsætning af erfaring til tekst, ja et paradigmeskift, og sætter trumf på med at hævde at »kritikeren sætter sig spor i og med, at han primært videregiver sin egen relation til verden« (ibid.). Hvordan han skal kunne gøre det efter først at »have udvasket sine grænser og begreber« henstår i det uvisse.

Men bortset fra spørgsmålet om fremstillingens indre logiske sammenhæng, ville det da have været logisk om den blev fulgt op med praktiske eksempler på de påståede paradigmeskift, fremholdelse af kritikere som opfyldte de nævnte mål og satte sig spor takket være evnen til at sætte sig ud over egne erfaringsgrænser og ind over digternes. Men nej! Dette er en eksamen hvor der skal dumpes. Den længste diskussion hos Elbrønd-Bek er typisk de godt 6 sider (ud af hans essay's 37) som han vier en 20 sideres artikel af Schiøttz-Christensen om *Kongens Fald*, en artikel som netop påstås at savne alt det der udmærker en paradigmeskiftende og sporsættende kritik. Og da intet tyder på at Elbrønd-Bek opfatter artiklen som kvalificeret i anden henseende, undrer man sig over hvorfor han spilder så meget krudt på den. Om det er ment som en dekonstruktiv kritik af kritikken, ved jeg ikke, men konstruktivt er det i alle fald ikke. Vi blev lovet et essay om »JVJ i kritisk lys« men har mest fået at høre om kritik som ikke har set lyset.

Hvad Elbrønd-Bek særligt anmærker hos Schiøttz-Christensen er at denne afviser en angiveligt selvmodsigende tekst ved at føre selvmodsigelsen over på forfatteren og fastholde den der. Det finder Elbrønd-Bek i sig selv selvmodsigende – for ikke at sige eksistentialistisk selvoptaget på tekstens bekostning. En fortolker som ikke har fået udvasket sine egne grænser efter digtningens forskrift, ligger med sine håbløse tolkningsforsøg som han har redt! Måske det forholder sig sådan, men hvor man i så fald hellere så miseren forklaret end flere åbne døre slået ind, får man blot at vide at »det vil i denne sammenhæng føre for vidt nærmere at redegøre for årsagerne til Schiøttz-Christensens manglende forståelse for

forfatterskabet og de deraf følgende fejlslutninger og efterrationaliseringer« (232). Ja det er jo let nok sagt, men var det ikke Elbrønd-Bek selv der indledte sit essay med at fastslå at »det kan være vigtigt at forstå, hvorfor ikke alle tolkninger umiddelbart sætter sig spor« (202)? Burde da ikke denne indrømmelse være kommet både den tiltalte Schiøttz-Christensen og de læsere han måtte have ført på vildspor til gode?

Afsnittet om Schiøttz-Christensen er på mange måder karakteristisk for hele efterskriften. Det befatter sig, som allerede antologiens forord, med en kritiker som finder modsigelser hos JVJ men ikke evner at opløse eller på anden vis komme til rette med disse modsigelser gennem en tydning af forfatterens værk på et højere plan. Elbrønd-Bek har et skarpt, ja næsten manisk blik for denne kritiske svaghed, og påfaldende virker det derfor at se ham dele skæbne med sine ofre ved at have samme vanskelighed ved at forklare de modsigelser han selv støder på hos dem. Hans læsning af Schiøttz-Christensen er i henseende til denne svaghed så dækkende at der ikke er grund til at gå i hans eget fodspor og harpe på de mange fortilfælde i hans efterskrift.

Samtidig er den omtalte læsning dog nærmere en fortjenstfuld udgang på problemet end Elbrønd-Bek tidligere har været. Det skyldes at den fortolkning af konfliktpørgsmål som han hele tiden har plæderet for nu iflg. ham selv bestyrkes af Kurt Aspelins hermeneutiske betragtninger. For Aspelin er målet at nærme sig digterværkets fulde mening med en blanding af kritisk distance og aktuelt livsengagement. Det skulle indebære »en objektivitet som accepterer, at den alltid är historiskt relaterad och förankrad i bestämda kollektiva realiteter« (238).

Er det da på det punkt de mange kritikere som Elbrønd-Bek finder på vildeveje i JVJ har svigtet deres opgave? Jeg tvivler. Aspelin var på mange måder en beundringsværdig forsker og kritiker, men hans virksomhed faldt i en brydningstid og et miljø som kunne friste selv den bedste til at løfte sin (litteratur-)videnskabelighed ved hårene, det som fint kaldes hypostasering. Som en måde at legitimere et kritisk »projekt« på var tilbøjeligheden forståelig, men som målsætning for sagligt arbejde var den forførende og bør ikke mane til efterfølgelse. Ikke nok med at objektiviteten skulle indbefatte et aktuelt livsengagement, nej det var kommet så vidt at den selv var blevet levende. Det var dén som accepterede sine vilkår – mere end det var den sølle forsker eller kritiker som søgte objektiviteten.

På en måde er det synd at dette forklaringsforsøg kommer sidst i Elbrønd-Beks essay, for forklaringsforsøg burde i højere grad have styret alle hans konkrete læsninger. På en anden måde er det godt, for arten af den aspelinske forklaringsmodel taget i betragtning, kunne den dårligt have styret noget som helst konkret. Kritikens ideologiske bindinger ufortalt, er der også andre aspekter af den kritiske institution som spiller en rolle. Når f.eks. Stein Larsen kan fremstille bevidsthedens kulegravning i en myte af JVJ så meget mere nuanceret og kontrollabelt end Brix et halvt århundrede tidligere, har det formentlig mere med nærlæsnings-teknikkens udvikling – og med individuelle forskelle mellem de to læsere – at gøre end det er noget der vedrører kollektive realiteter og klasser.

For at sammenfatte denne kritik af *Jordens Elsker* konstruktivt, minder jeg om begrebet kritisk dialog. Dette er en antologi med rige, men temmeligt uudnyttede samtalemuligheder i sig. Dels er der samtalen mellem JVJ og hans kritikere, som rigtignok ofte er forstyrret. Dels er der den indbyrdes samtale mellem teksterne,

inter-tekstualiteten, som redaktørerne efter min mening kunne have gjort mere for at få til at udfolde sig. Det er al ære værd at Elbrønd-Bek i sin efterskrift har anholdt misforståelser i den kritiske »approach«; det skal han ikke have utak for. Men dels kan man stille sig tvivlende til hvor ofte han har grebet rigtigt, dels kan man beklage at han ikke har gjort mere for at rydde de påpegede misforståelser af vejen.

Til det første må desværre siges at hans tekst tit selv er til at misforstå. Mange steder er det helt enkelt svært at afgøre hvor henvisningsordene i hans sætninger peger hen (særligt dunkle steder findes på siderne 210, 214, 216, 217 og 220). Dertil kommer de steder hvor han sagligt peger om ikke forkert så i tvivlsom retning, f.eks. hvor han hævder at opgøret mellem JVJ og Sophus Claussen i 1907 var personligt og ikke ideologisk (cf. 236). Det er i hvert fald ikke den lære man må drage af Bo Hakon Jørgensens bog *Muskinen, det heroiske og det gotiske – om Johs. V. Jensen, Sophus Claussen og århundredskiftet* (1977), hvis sidste kapitel direkte er helliget netop polemikken og den principielle uenighed mellem de to digtere i 1907.

Hvad selve hovedpunktet angår – muligheden for en samtale mellem teksterne indbyrdes – må et fælles samtalegrundlag først etableres, og her kan mange bud komme på tale. Selv har jeg interesseret mig for Columbus-problematikken og fundet rigelig næring i antologiens tekster – og efterskrift – til samtaler på det grundlag. Som Axel Garde påpeger, har JVJ »arbejdet saa længe og vedholdende paa dette Symbol, at det bærer Mærker fra hele hans Udvikling« (34), og så sandt som det er at Columbus strækker sig på kryds og tværs gennem forfatterskabet, går han vægtigt igen fra kritiker til kritiker. Man kan ligefrem sige at forfatterens dialog med sig selv, kritikernes dialog med forfatteren, og kritikernes dialog med hinanden har et skæringspunkt i Columbus – med alle de modsigelser og modsigelsers modsigelser et sådant sammenrend indebærer.

Hvad der kan komme ud af en samtale omkring Columbus-skikkelsen, kan naturligvis kun antydes her. Men til en begyndelse er det da tankevækkende at Elbrønd-Bek selv indleder med at fastholde JVJ som en rejsende der med Columbus som skytspatron erobrede sine drømmes ydre verden, omend rejsens incitament »var bestandig en eksistentiel søgen« (202). Det antyder nemlig at nok identificerede JVJ sig med sin Columbus, men kun til et vist punkt, og allerede hermed er en diskussion hen over kapitelgrænserne i *Jordens Elsker* anslået. Fra antologidelen viser f.eks. Niels Ingwersen hvordan Columbus' opdagelse af Amerika »bliver for JVJ et symbol på en sund reaktion imod den metafysiske hang til drømmeri« (144). Men er det virkelig (alt) hvad der menes når det sidst i Columbus-digtet hedder at titelfiguren skabte en ny verden ud af sin verdenssmerte? Er admiralens metafysiske søgen helt restløst gået op i den nye virkelighed?

Ikke hvis man skal tro Erik A. Nielsen, som i Elbrønd-Beks efterskrift citeres for at metafysikken, efter at have vist sig tom og svarløs, flytter med over i den nye verden som en evighedsdimension i det dennesidige (cf. 237). Hvis det er sundhed, er det et andet sundhedsbegreb end Ingwersens. Han og Nielsen vil sikkert begge kunne istemme en tredje kritikers, Ole Riber Christensens, syn på JVJ »som den ny verdens kosmopolitiske vidne« eller »det 20. århundredes litterære Columbus« (193). Men de vil strides om hvor accenten i denne dobbeltbestem-

melse skal ligge: på virkeligheden eller på litteraturen? Svaret vil som sagt bero på hvordan man opfatter JVJs identifikation med sin ledefigur, hvad der igen vil bero på i hvilken udstrækning man har konsulteret figurens mange forekomster i forfatterskabet.

Jeg spurgte indledningsvist om *Jordens Elsker* kunne supplere forfatterportrættet af JVJ i Farsø Biblioteks lille tekst- og billedbog. Det skulle gerne være fremgået at svaret er bekræftende – forudsat tekstudvalgets referencer indbyrdes og til det fælles emne aktiveres. JVJs vide verden bliver ikke mindre vid i samspil med den bedste kritiske indsigt.

Poul Houe

Lars Handesten: Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger. C. A. Reitzels Forlag, København 1992. 207 s., kr. 195.

Rejsens litteraturhistorie er et vigtigt kapitel i humanistisk forskning som specielt her hjemme har været stedmoderligt behandlet. Et af de få skrifter om emnet, John F. Ekvalls *På rejse med danske digtere* (1971), dækker tiden fra Saxo til H. C. Andersen, men er så banal og sludrevorn at man gør både sig selv og forfatteren en tjeneste ved at forbigå den i tavshed. Så er der anderledes kød på Alfred Jeppesens *Rejseliv i Danmark. Fra oldtidsvej til dampfærge* (1978), som også går kronologisk frem fra middelalderen til o. 1900. Men som (under)titlen antyder er det rejsens ydre forhold, befordringsvejene og -midlerne, der her står i centrum; og selv om også digternes rejseliv gør turen med, står de af og på i så hastig rækkefølge at nogen tolkninger af deres rejsers betydning dårligt når at komme til udtryk.

Mere informative indblik i den litterære betydningsproduktion på området får man i en del antologier fra de senere år: *Elleve kronikker om rejser*, udgivet af Politiken (1970), *Selvsyns* temanummer om »Rejser« (1974) og bindet om *Turisme – fra dannelsesrejse til masseturisme* i Daneklærerforeningens Studieriseric (1978). Det er udvalg som i stigende grad integrerer dansk primærmateriale i en nordisk og international sammenhæng, og som i reflekterende essays behandler flere af rejsens eksistentielle og kunstneriske aspekter. Alligevel handler det mest om smagsprøver, og selv i tidskriftet *Hugs* temanummer »Rejsende« fra 1987, som kommer rejsens problem- og mulighedsfelt rundt med mere dybtgående dokumentation og diskussion, er der stadigvæk ikke tale om nogen samlet historisk eller systematisk fremstilling. Det er der selvfølgelig heller ikke i de forskellige enkeltstudier af rejsen som motiv i hel- og halvlitterære fiktionsværker, f.eks. i visse af H. C. Andersens romaner og rejseskildringer. I meget få tilfælde kommer man her ind på rejsens særlige kunstneriske og eksistentielle affinitet, endsige rejsebogens specielle genrekarakter.

På andre sprog, specielt engelsk, har rejselitteraturen nydt betydeligt større professionel bevågenhed. Det fremgår bl.a. af den ganske omfattende selektive bibliografi i Michael Kowalewskis antologi *Temperamental Journeys. Essays on the Modern Literature of Travel* (Athens, GA, og London, 1992). Samtidig skal dog siges at bibliografien her er den første i sin art over moderne rejselitteratur,

og at dens små tre sider med litteraturkritik virker noget beskedne i sammenligning med de næsten fyrre sider primærlitteratur (som endda ikke omfatter bøger hvor »travel simply provided the precondition for a writer's extended sojourn in a place that he or she then describes« (287), f.eks. Isak Dinesen's *Out of Africa* [1937]). Mens de opmarcherede rejschøger, med redaktørens ord, »convey a sense of the range, diversity, and multicultural richness of travel writing in this century« (ibid.), er det en kendsgerning at »criticism of modern (by which I mean twentieth-century) travel writing has been scanty (...) There has been very little critical effort to incorporate this burgeoning body of work into the literary canon or even to investigate why it resists incorporation« (1).

Den aktuelle anledning til denne situationsrapport er det gennembrud for rejsen og rejselitteraturen som langt om længe indtraf i Danmark sidste sommer. Nationalmuseet viste en stor udstilling om *Rejsen* og udsendte til lejligheden et katalog med artikler om mange slags rejser og rejsende i dansk historie. Blandt bidragene findes en 12 siders oversigt over »Digternes rejsebøger« ved Lars Handesten, som samtidig udgav en hel bog om *Litterære rejser – poetik og erkendelse i danske digteres rejsebøger*. I dansk sammenhæng er det et pionerarbejde, som på kvalificeret niveau leverer det historiske og kritiske overblik over den litterære rejsebogsgenre der hidtil har glimret ved sit fravær. Lars Handesten har gjort et respektabelt forsøg på at udrede sit emnes prekære forhold til den traditionelle litterære kanon, og med 2/3 af sin bog viet dette århundredes forfattere er han samtidig i kronologisk henseende på linie med den internationale tendens. »In the last ten years there has been a resurgence of interest in travel writing unequaled since the twenties and thirties«, skriver Michael Kowalewski også (1), og det ligger lige for at se både Nationalmuseets indsats og Handestens bog som en dansk refleks af denne situation.

Pionerarbejdet har dog sin pris. Mens Handesten fortjener ros for sit studium af primærmateriale, går han ikke fri af dadel for at tage meget lidt hensyn til sekundærlitteraturen. Et par linier om et kultursociologisk essay af Enzensberger og en famøs freudiansk ideologikritik af Thranholm, har mest afvisningens karakter, og derudover nævnes sekundærlitteratur hverken i teksten, noterne eller litteraturfortegnelsen, skønt forfatteren nok ved at den er betragtelig. Selv til de få danske bidrag kunne han med fordel have skelet og henvist. En artikel i *Danske Studier* 1988 om H. C. Andersens *Et Besøg i Portugal 1866* kunne f.eks. have belært ham om at *I Spanien* fra 1863 ikke er Andersens sidste rejsebog, som han påstår (42). Generelt kan om Handestens pionerindsats konstateres at glasset hverken er tomt eller fuldt, men snarest halvt tomt eller halvt fuldt. At afgøre det sidste er ikke så sofistisk en øvelse som det kan synes, men faktisk afgørende, om den ny forskningsindsats skal afgrænses.

Til det halvfulde glas hører forfatterens gode intentioner, som de formuleres i indledningen – og i afslutningen om »den rejsende i bogform«. Mens al rejselitteratur er fuld af fakta og detaljer, er Handesten mere interesseret i rejsens eksistentielle betydning og betydningen af at skrive om den. Det er en emneafgrænsning som er ganske ambitiøs. I første omgang sigter den på digternes rejser – og på rejse bogens poetik. I anden omgang vil den »give en beskrivelse af rejse bogens genre« (7). Det sidste er ingen lille sag, for tekstmassen er broget og udgør »et tåget grænseland mellem digt og dokumenterbar virkelighedsgengivelse« (8).

Alle mulige over- og undergenrer overlapper genregrænsen, og risikoen for en uoverskuelig behandling er åbenbar. Her hvor valget står mellem både fugl og fisk og hverken fugl eller fisk, er det så Handesten beslutter sig for *digteres* tekster hvori rejsen er *overordnet* – og ikke for *digteriske* tekster hvori den er *underordnet* (som romaner eller erindringer om rejser). Altså for fugl – og ikke for fisk! Grænsen markeres specielt af den første gruppes stærkt markerede fortællerjeg – det som med et citat fra Michael Kowalewski vidner om »an interior, a sentimental or temperamental voyage, which takes place side by side with the outer one« (op. cit., 9).

Guderne skal vide at denne følsomme rejse har ført vidt omkring. »Religiøst og mytologisk er rejsen brugt som symbol på både livet og døden, og det med så stor en virkning, at det nærmest er umuligt at anskue rejsen uden om disse fortolkninger«, skriver Handesten (8). Ja, det er næsten sådan at den rejsende fremstår »som symbolet på den vesteuropæiske ideologi og det vesteuropæiske menneskes eksistentielle status« (ibid.). Dog er det ikke med sin gode vilje – eller sunde fornuft – at fortolkeren slår skildringen af den rejsende følge så langt ud ad tangenten. Når den ydre rejse helt forsvinder i sentimentale eller temperamentale tågebanker bliver hans forbehold umiskendelige. Den rejsendes aktive knæfald for fremmede kulturer hos Ib Michael – og lige så skyldbevidste passivitet hos Vagn Lundbye – har Handesten således ikke meget til overs for. Det første ser han som en form for kollektiv bevidsthed som han kalder flimrende og af det stof drømme er gjort af, og det sidste som et eksempel på en selvhøjtidelig moralismes dominans over kunsten.

Rejselibogsgenrens meningsfylde placerer han hellere et sted mellem kunst og journalistik – og her mere præcist i sproget eller skriften. Hvis nemlig rejsen er en livsform som positivt bunder i paradislængsel og frihedstrang, og negativt i dødsangst, så er rejsebogen en sprog- eller skriftform som skaber orden i denne livsform. Idet digteren gør verdens bevægelse med som den bevægelse i sproget vi kalder erkendelse, bliver rejsens kaos til rejsebogens kosmos. Her er bogstaveligt talt *stedet* hvor rejsen bliver til skæbne, og Lars Handesten citerer sine kilder så grundigt at man ofte ser dette sted konkret for sig.

Set som et halvfuldt glas er Handestens bog da et arbejde som både har sat sig rimelige mål og fået dem opfyldt. Men bogen kan også opleves som en tekst der vil for meget og dog for lidt – og som ender mellem to stole. Det er da fint at ville kontrastere Enzensbergers og Thranholms udvendige analyser af rejsebogens poetik og genre med digternes egne udsagn og egen selvforståelse. Men at gøre de sidstnævnte til hovedsagen rummer en lige stor risiko for at indsnævre perspektivet som en chance for at udvide det. Hvor ofte har Handesten f.eks. ikke kunnet vise at endda gode forfattere har villet indbilde sig selv og andre at deres omverdensbeskrivelser var andet end projicerede selvportrætter (cf. 159).

Specielt hvis fortolkeren uden teoretisk hjemmel fastlægger rejsebogens grænser så de på forhånd udelukker visse teksttyper, bliver risikoen for perspektivforvriddning overhængende. Når Handesten f.eks. forviser egentlige romaner fra sit synsfelt er han i klar strid med det synspunkt Edward Said gør gældende i det tidligere nævnte rejse-nummer af *Hug*. Det hedder her at »i *Romanens teori* hævdede Georg Lukacs med overbevisende styrke, at romanen som genre er selve 'den transcendentale hjemløsheds' kunstform« (op. cit. 107). Dertil kommer

konkret at selv et værk som Holbergs *Niels Klim*, der er skrevet før Handestens kronologi tager fat, ifølge Søren Peter Hansen i *Danske Studier* (1982) befinder sig »mellem rejseroman og udviklingsroman« og opviser »vage spor af en opfattelse af mennesket som noget uberegneligt og utroværdigt, et hus i splid med sig selv« (17). Har Said ret i at Lukacs' teori er overbevisende – og kan sågar gamle Holberg tyde derpå – må konsekvensen blive at Lars Handesten i sin bog om digternes rejsebøger har udeladt netop dem med den mest essentielle rejsepoetik og – erkendelse.

Det bekræfter han ved et par lejligheder indirekte selv. I forbindelse med Henrik Nordbrandt drager han undtagelsesvis selv lyriske rejsebeskrivelser ind i diskussionen. Ligesom han »allerede har strejft rejseromanen med nogle af Johannes Jørgensens, Johannes V. Jensens og Ib Michaels rejsebøger, således skal der også her afslutningsvis gøres et strejftog ind i lyrikken, idet Nordbrandt med sine digte på uovertruffen måde giver et bud på rejsens betydning« (183f). Det er ikke i strid med Lars Handestens syn på rejsebogens flydende genregrænser at han i undtagelsestilfælde fristes til at overskride dem. Men det står tvivl om deres berettigelse når grænseoverskridelsen kan motiveres med at kun på den anden side grænsen findes det uovertrufne bud på rejsens betydning. Og gælder det kun Nordbrandt? Når eksempelvis Johannes V. Jensens rejseromaner kun strejfedes, var det da fordi de faktisk ikke gav bedre pote end Jensens andre rejseskildringer, eller var det snarere fordi Handesten kviede sig ved yderligere at undsige sin engang valgte tekstafgrænsning?

Svaret tror jeg falder (149) i afsnittet om Rifbjergs *Til Spanien* (som han et par gange fejlagtigt kalder *I Spanien*). Her står nemlig med rene ord at hvis man vil møde en rigtig rejsende, »én, der måske aldrig kommer hjem, én der er villig til helt at give slip og dermed har viljen til at gøre rejsen til skæbne, så finder man ikke sådan en *I Spanien*, men er henvist til at opsøge hende i Rifbjergs romaner. Først i fiktionens form, i *Anna (jeg) Anna* og i *Vejen ad hvilken sættes to kvinder ud på en rejse, der fundamentalt sætter deres identitet på spil og ganske forvandler dem*«. Kan det siges tydeligere end Handesten her selv gør det at det netop er uden for det område han har valgt at undersøge at man finder de væsentlige svar på de spørgsmål han stiller? Måske ikke altid, men på den anden side langt fra bare i tilfældet Rifbjerg. I en ny bog om Jacob Paludans ungdomsromaner er det f.eks. min tese at også denne forfatters vigtigste rejsebøger skal søges i roman-genren.

Problemet med Handestens emneafgrænsning ytrer sig bl.a. i at han vrider og vender sig under sine selvpålagte begrænsninger (123-24). Groft sagt mener han at rejsebogen adskiller sig fra selvbiografien og erindringen ved at de sidste handler om at rejse i tid, mens den første er om at rejse i rum. Når Poul Møller (cf. 22) kategorisk siger at ingen sand rejsebeskrivelse kan skrives uden erindringen som formidlende led, vil Handesten dog ikke benægte det, kun hævde at hvis man som Martin A. Hansen er 15 år eller mere om at få bogen fra hånden, kan det ikke blive en rigtig rejsebog; virkeligheden og beretningen om den må være »tilnærmelsesvis samtidig« (124), hvad det så i praksis vil sige. Afgrænsningen vakler videre på samme side til den også gælder forholdet mellem rejsen som realitet og metafor. I rejse-litteraturen siges den sidste betydning at være utænkelig uden den første, men til gengæld kan den konkrete rejse åbenbart sagtens

være »et symbol med tidslig betydning« (124). Igen en karakteristik som meget vel kan pege ind mod centrum af netop de genrer – som roman og erindring – som Handesten ellers bevæger sig væk fra.

Det er naturligvis al ære værd at Lars Handesten lader sig anfægte af sit emnes kompleksitet og lader sig opholde af definitionsproblemer som disse. Det betænkelige er at hans løsninger på problemerne tit er for simple og da favoriserer trivielle tekster på bekostning af mere givende. Igen er »the proof in the pudding«. Til de foregående udvælgelseskriterier kommer nemlig at teksterne som han gennemgår først og fremmest skal være ekstreme og banebrydende, dernæst repræsentative (10). Det ene må vel logisk set udelukke det andet, og derfor føler man sig i betydelig vildrede når man alligevel er i tvivl om hvilket af de to kriterier der konkret ligger bag valget af flere af forfatterne.

Er skildringen af Nexø's rejse til den nye Sovjetstat »i propagandaens tjeneste«, som det hedder i titlen (93), f.eks. at forstå som typisk eller ekstrem? For Nexø selv vel det første, for de fleste andre nok snarere det sidste. Men hvad svaret end er, er valget faldet ud til fordel for en bog som helt banalt er ringere end forfatterens *Soldage*, som Handesten nævner, men kun i forbifarten (94). Om hans valg af de forfattere som er på solidariske, drømmende eller moralske rejser i virkeligheden, hersker der tilsyneladende mindre tvivl. De er såmænd alt for typiske! Men kan ikke det i sig selv være en ekstremitet? Stykket om den solidariske Dea Trier Mørch har rubrikken »En registrant uden viden«, og i teksten betegnes forfatterens stil i *Da jeg opdagede Amerika* som »uden kraft og præg« (162). Men skal bogen dermed forstås som ekstremt dårlig eller tværtimod repræsentativ for den diskutale rejsebogsgruppe den indgår i?

Hvad der ikke kan råde tvivl om er Handestens *kvalitetskriterier*. Som gode bedømmer han de rejsebogsforfattere som forlener deres fysiske rejse med eksistentielle og kunstneriske indsigter; enten det gælder den førstnævnte Jens Baggesen, den sidstnævnte Henrik Nordbrandt eller den mellemliggende Johannes V. Jensen, driver rejsen deres sprog og bevidsthed op i en højere enhed. Mere eller mindre dårlig kan man til gengæld blive på flere måder. Bliver man hængende i rejsens realia (som Topsøe) eller i fortiden og litteraturen (som Per Lange og Martin A. Hansen), er man godt på vej. Men bedst skraber man bunden ved direkte at kvæle kunsten med såkaldt gode hensigter af hvad art disse end måtte være. Oplagte eksempler er nævnt allerede, men selv en eksistentielistisk sværvægter som Thorkild Hansen kan forfalde til fyndordsdunst højtidelighed på kunstens bekostning (cf. 136).

Kronologien i Handestens foretagende er her ikke uden interesse og skal derfor kort resumeres. Jens Baggesen er udgangspunktet – og et højdepunkt, bogstaveligt talt. Mens han bevæger sig omkring i sin rejses labyrint når hans følelse mindst op på niveau med fornuften. Både jeget og kunsten der skildrer det er sande konstruktioner – der blot minder om virkeligheden! Også hos Oehlschlæger skifter formen med indholdet, dog mere beskedent end hos Baggesen. Naturens muntre søn må nøjes med en knap behandling. Men hos H. C. Andersen er rejsen gået i blodet som en evig indre uro. Virkeligheden opsøges rastløst, mens stadig kun poesien iscenesættelse af den rejsendes oplevelser gælder for sande. Fordi alt er så flygtigt må flugten føres over i sproget, hvor den kan få varighed og mening – lidt som de figurer i landskabet digteren i virkeligheden for forbi.

Man undgår ikke at bemærke Andersen forsvare sig mod modernismens splittelse. Allerede hos Sophus Claussen angriber den uimodståeligt, og for Antonius i Paris krakelerer masken, mens broen som Silvio finder til lykken i Italien heller ikke holder og han må vende hjem. Andre forfattere vender hellere moderniteten ryggen; Topsøe ved at koncentrere sig om rejsens informationsværdi, Gjellerup ved at drømme sig tilbage i romantikken og Johannes Jørgensen ved at skrive sin rejsebog sådan at den ophæver sig selv. Men lige meget hjælper det. Der er ingen vej tilbage til naiviteten eller oprindeligheden. Længslen efter enhed gør kun splittelsen mere synlig – og den gamle dannelsesrejse til en stivnet rolle.

Her kommer så Johannes V. Jensen farende og håner den længsel som også han løber over med. Han hader den fordi den fjerner ham fra virkeligheden her og nu, og han er i dens vold fordi han ellers ikke kommer videre. Hvad skal man også med metafysik når alt man kan drømme om allerede findes i denne verden? Jo man skal fortsat længes eller rejse, for denne verden er travl, og uden rejsens rytme kommer man ikke i takt med den. Rejsen i rummet bliver da til en rejse i tiden – og i sjælens indre landskaber. At længslens geografi lader sig omsætte til længslens poesi, betyder dog ikke, som Columbus fik at føle, at længslen lader sig ophæve slet og ret.

Det er denne uudslukkelige længsel som Nexø fik slukket i Sovjetpropaganda, og som Tom Kristensen ikke kan få slukket i Spanien uden at sætte sin kunst over styr. Hverken kunst, religion eller fællesskab kan for alvor hele den moderne splittelse. Jeg ville nu snarere sige at helhedsvirkningen godt kan forekomme, men da som operationen der lykkes men slår patienten ihjel. Til så truende identitetstab har 30ernes og 40ernes få rejsende digtere ikke meget at sige. F.eks. kommer den rejsende Knud Sønderby flot af truslen ved gentagent at se sig tilbage og derved opleve en identitet bag tidens omskiftelser (116-17). Men har Handesten ret i at gentagelsen er digterens vej til identiteten, bør man tilføje at identiteten så også står og falder med den. Som Poul Bager skriver i sin bog om Sønderby, »kan man kun håbe på at opleve enkeltstående øjeblikke af fylde, aldrig et kontinuum af meningsbærende realitet« (*Fylde og tomhed* (1984), 200).

Den tyndeste tråd hænger virkeligheds- og identitetsoplevelsen i efter 2. verdenskrig. Hos Sarvig fører rejsen kun væk fra virkeligheden, som bogstaveligt kan være på et meget lille sted – det man selv befinder sig på og som kun kunsten og evangeliet kan fremkalde. Og for Thorkild Hansen bliver rejsen helt uden udvikling og tidsforløb: en bevægelse vendt imod tiden og skæbnen.* Hvordan det går til, står ikke ganske klart efter Handestens gennemgang (134-35), men i en tekst som han lidt forhastet omtaler under titlen »Med kurs mod solnedgangen« kan man selv følge det såkaldt paradoksale forløb. Mens verden går mod politikens og moralismens sikre daggry, er digteren her for egen regning og risiko på vej mod en (u)tvivlsom solnedgang.

I Rifbjerg finder Handesten en anderledes »medgørlig« rejsende, en moderne sprogbesvidst turist med en vældig appetit på tilværelsen i fremmede lande – her og nu. For trods sin store erindringstilbøjelighed lader Rifbjerg intet stå i vejen for oplevelsen, som endda kan blive så indforstået at det fremmede fortøner sig i skildringen. Som kontrasternes land er Rifbjergs Spanien symbolet på forfatterens egne uåndgribelige følelser, og når han rejser det tyndt er det med dødsbevidsthed i baghovedet og for at generobre sin tabte identitet. For en række rejsen-

de fra Abell og Stinus til Bødker, Michael og Lundbye er denne vestlige jeditet ikke noget at samle på. Men skønt de hellere taler i du- og vi-form og om kærlighed og fællesskab i naturen og kulturen så langt væk fra Danmark som muligt, er deres utopier umiskendeligt hjemmefødte.

En så nem udvej af den moderne misere står ikke åben for Henrik Nordbrandt, som godt ved at selv »derude« er forfatteren »hjemme« i sit modersmål. Når *stedet* er så vigtigt for ham som for Sarvig, er det dog ikke som spejl for en indre virkelighed, men for det fremmedes egenværdi, som gør den rejsendes fremmedhed uomgængelig. Stedet er både en attraktion for identiteten og en trussel mod dens frihed – ganske som det var for Jensen. Enhver ankomst er digterens mareid fordi den låser den rejsende fast. På stedet bliver nomaden sig bevidst, og som en vis Columbus er Nordbrandts flyvende hollænder på en rejse uden ende – til han gør landgang i sproget!

Vel landet på dette sted, må man sige at rejsen fra Baggese til Nordbrandt er endt som den begynde: i den største kunst. Det burde glæde *Litterære rejsers* forfatter men også mane til kritisk eftertanke. For som fremgået af ovenstående kunne han godt have inddraget mere af den gode vare og sparet sig anden pligt-skyldig omtale. Budt på lidt mere fisk og lidt mindre fugl! Det kan man så ønske sig en anden gang – sammen med en stedvis forbedret analytisk udnyttelse af det besigtigede stof (f.eks. 102). Som det ses er ønsket dog ikke uden betinget ros til den bog som faktisk foreligger. For er dens fremstilling hverken litteraturhistorisk eller kritisk i streng teoretisk forstand, tjener den klart sin læser som en habil og stimulerende rejsefører i digternes rejsebogslandskab – og som et katalog over rejsens mangfoldige eksistentielle veje og vildveje op igennem historien. Den er vel tilrettelagt, gør sit emne værd at overveje og er stedvis endda morsomt skrevet. Af en litterær jomfrurejse at være må den kaldes ret så vellykket.

- * Man mindes uvilkårligt en samtale i 1980 mellem J. Krishnamurti og David Bohm, som findes gengivet i deres bog *The Ending of Time* (San Francisco 1985), og som Bohm bl.a. sammenfatter med ordene: »I think we said there could be a movement which had no time (...) but it is hard to express. It is not a question of being static, but in some sense the movement has not the order of time« (28f).

Poul Houe

Hans Kuhn: Defining a Nation in Song. Danish Patriotic Songs in Songbooks of the Period 1832-1870. C.A. Reitzels Forlag, København 1990. 287 s., kr. 150 + tape kr. 50.

Poul Dam: Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangen. En bibliografisk oversigt. Aros. Århus 1992. 184 s., kr. 175.

Leif Ludvig Albertsen: Immanuel. En bog om Jens Baggese. Rosenkilde og Bagger, København 1991. 167 s., kr. 148.

Steven M. Borish: The Land of the Living. The Danish Folk High Schools and Denmark's non-violent Path to Modernization. Blue Dolphin, Nevada City 1991. 488 s., US\$ 27,95.

Jens Peter Ægidius: *Bragesnak 2. Den mytologiske tradition i dansk folkeoplysning i det tyvende århundrede (1910-1985)* (= *Odense University Studies in Scandinavian Languages and Literatures Vol. 23*). Odense Universitetsforlag, Odense 1992. 270 s., kr. 240.

Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*. Gyldendal, København 1991. 441 s., kr. 275.

De første år af 1990'erne har i Danmark stået i den nationale identitetsforsknings tegn. Monumentet herover er *Dansk Identitetshistorie*, 1-4, 1991-92 (bind 1 er anmeldt i *Danske Studier* 1992), skrevet af en forskergruppe udpeget af Det humanistiske Fakultet i København og redigeret af Ole Feldbæk, dækkende tiden 1536-1990 på i alt 2154 sider. Den er fulgt op af en mere populært udformet håndudgave, *På sporet af dansk identitet*, 1992, redigeret af undertegnede, omfattende tiden 515-2000 på 310 sider. I samme udstyr som firebindsværket, men endnu rigere illustreret har et medlem af forskergruppen, Thorkild Borup Jensen, i april 1993 udsendt *Danskerne's identitet. Antologi til belysning af danskernes selvforståelse*, et fortræffeligt, kommenteret udvalg af kildesteder (gengivet i moderne ortografi) på 405 sider. Derudover er der kommet en håndfuld bøger, som helt eller delvis beskæftiger sig videnskabeligt med dansk identitet.

En væsentlig og værdifuld indsats har den schweiziskfødte australske professor Hans Kuhn ydet med *Defining a Nation in Song*, 1990. Den tager afsæt i det 19. århundredes danske sangkultur, først og fremmest amatørernes i klubber, skoler og hjem – som dog hvilede på brugstekster skrevet af tidens førende digtere. I bogens hovedafsnit undersøger Kuhn repertoiret år for år i tidsrummet 1829-1870 i ca. 125 verdslige sangbøger med sigte på et alment publikum. Det resulterer i en top-22-liste over danskernes »Patriotic Evergreens«, altså sange med størst frekvens i disse sangbøger (idet nye udgaver eller nye oplag ikke tæller med!).

Sangene karakteriseres såvel tekstligt som musikalsk én for én i hierarkisk rækkefølge; originalteksten gengives altid først i helhed *på dansk*, og der bringes melodi(er) i nodetryk. Disse små artikler om de enkelte evergreens er beundringsværdige: koncentrerede og indtrængende i analysen, træffende rigtige i vurderingen, velorienterede i forskningen, på én gang kærlige og kritiske i holdning, affattet i en behagelig let – og sporadisk tør humoristisk – stil. Kuhn kan ikke alene den almindelige Danmarkshistorie, hvad indledningskapitlet »Background« suverænt demonstrerer, men har også en tydelig fornemmelse for dansk bevidsthed, dens nuancer og dens historiske betingelser.

Konkret topper Ewalds kongesang på listen med 67 belæg, »Danmark deiligst vang og vænge« – sprogstridens og Treårskrigens store hit – er nummer to med 59, trediepladsen beklæder Ingemanns »Vift stolt ...« med 58, mens Oehlen-schlägers »Der er et yndigt Land« forvises til syvendepladsen med 44 forekomster. En bedre sammenfatning end Kuhns af vor kongesangs forskningshistorie kender jeg ikke. Han mangler måske kun at bemærke, at Ewald – modsat fx forgænger Holberg og efterfølgeren Grundtvig – har skrevet det kunstnerisk perfekte digt med en gennemført normal (prosa)ordstilling; alligevel har digteren, hvad manuskriptrettelser beviser, arbejdet bevidst med hver eneste detalje. »Der er et yndigt Land ...« kan ikke inspirere Kuhn helt så meget, men han får dog for-

mentlig korrekt fremhævet sangens almene flegma som typisk dansk over for andre nationers krigeriske selvros: »I think the Danes have reason to be proud of having made it their national anthem« (s. 129). Parallelt hermed erklærer Kuhn den muntre march »Dengang jeg drog afsted« for »a rare bird for a war song: no hatred, no grandiloquence, no hollow claims or promises« (s. 161). Lige så rigtigt er det at betegne Grundtvigs tilstræbt folkelige stil i »Moders Navn ...« med udtrykket »a sort of studied simplicity« (s. 136).

Af overordnede resultater i bogens hovedafsnit kan nævnes en ny vinkel på Grundtvig som sangskriver. Han fik et tidligt gennembrud med én titel, »Langt høiere Bjerge«, allerede i Studenterforeningens sangbog af 1822. Men hos hans egne kom anerkendelsen i sanglig praksis først med Fr. Barfods *Poetisk Læsebog for Børn og barnlige Sjæle*, 1836 (12 sange ud af 228), og med de fem små visehæfter for Danske Samfunds medlemmer redigeret af svigersønnen P. O. Boisen 1840-1847 (42 sange ud af 102), – i en ikke-grundtvigiansk sfære endda så sent som i 1843-1846 med *Det Skandinaviske Selskabs Visebog* (i 18 hæfter, med 5 ud af i alt 55 numre). Grundtvig var således faktisk fyldt 60 år, før et større udvalg af de mange sange, uden hvilke man i dag ikke kan tænke sig folkesang i Danmark, bredte sig uden for hans egne cirkler. Det påvises også, ikke overraskende, at mens én ud af ti sange i 1830'erne er national, gælder det i 1860'erne hver anden sang. Og Ingemann løber af med titlen som den mest alsidige sangdigter i guldalderen, repræsenteret med numre af enhver art i vidt forskellige typer visebøger.

Til listen over evergreens følger Kuhn en mere summarisk udformet oversigt over 18 runners-up, alle registreret mindst 19 gange i samme periode som top-22-sangene. Her medtages således »Kommer did, I Piger smaae!«, »I alle de Riger og Lande« og »Underlige Aftenlufter«. I en »Conclusion« kategoriserer Kuhn forsigtigt overskuende sit stof og konstaterer, at de udvalgte 40 sange indbyrdes er yderst forskelligartede, men at det historiske aspekt, modsat myten om guldalderlyrikken, ikke er særligt fremtrædende. Det er én forklaring på, at Grundtvig længe havde en beskeden placering i helhedsbilledet. Teaterhistorikere har peget på det samme: Oehlenschlägers og Hauchs historiske skuespil gik få gange under spredt bifald, mens publikum strømmede til, når de følsomme og gemytlige stykker fra borgerskabets dagligliv stod på plakaten. En anden forklaring er, at Københavns kulturelle establishment længe var immunt over for nationale strømninger, som i stedet blev frembåret af folk fra provinsen med utilpashedsfornemmelser og mindreværdskomplekser over for residensstadens embedsantatte Colliner og Ørsteder (s. 266).

Kloge små ekskurser krydrer præsentationen, således en oversigt over sange om Dannebrog (s. 100-102) og om modersmålet (s. 195-199) og en drøftelse af, hvad »folkelighed« skal hedde på engelsk (s. 203).

Kuhns fremstilling er en smuk bedrift på en udebane, hvis hjemmepublikum bør være ham ærligt taknemmelig for hans indsigt og energi. Bogen ledsages endda af et kassettebånd, hvor en mandskvartet nydeligt gennemsynger de 22 top-hits under ledelse af Helge Baun Sørensen.

Totalt fejlfri er bogen selvsagt ikke. Man kan fange mindre unøjagtigheder rundt omkring. Aftrykket af de dansksprogede digte plettes af for det meste ubetydelige fejl – værst er vist »Dybets Bjerge« for »Polens Bjerge« (s. 112, men rigtigt i analysen på følgende side). Konkrete småfejl kan også noteres. Det var i

sommeren 1810 ved den svenske tronfølgers uventede død, at Grundtvig m.fl. talte for en nordisk politisk union, ikke 1809 (s. 10). Den polske opstand fandt sted i 1830-1831, ikke i 1833 (s. 13). Grundtvigs *Mands Minde*-forelæsninger afsluttedes den 26. november 1838 og fortsatte altså ikke ind i 1839 (s. 34). Note 42 på s. 95 kunne have henvist til Grundtvigs tidsskrift-elegi over Willemoes fra 1808, hvor helten modtages i Valhal af tidligere kæmper a la *Hákonarmál*. Samme Grundtvigs folkevis udvalg udkom 1847, ikke 1848 (s. 135, rigtigt på s. 81). Ingemanns »Nationalsang« (»*Dannevang!* med grønne Bred«) gengives fra en 1817-version (s. 189), men der findes et særtryk fra Ribe allerede 1816; når den i strofe 4 omtalte troskabsflugt er »graa«, er det næppe nødvendigt at identificere den som en lærke – og afvise den som en nattergal (s. 190), for farven er i romantisk poesi alment tegn på ælde (således »Løven askegraa« hos Grundtvig i 1850). Sær er påstanden om, at »Moders Navn ...«, trykt medio februar 1838, er skrevet mere end 20 år før »the linguistic confrontation in Slesvig« (s. 258), for denne udløstes da ved P. Hiort Lorenzens fastholdelse af dansk som forhandlingsprog i Slesvig stænderforsamling den 11. november 1842; Kuhn må mene: 2 år. Og når man betegner den pæredanske søhelt fra Fyn Peder Willemoes som »another Norwegian-born naval hero« (s. 222), kan man ikke råde ham til at henlægge sin næste sommerferie i Europa til Assens og omegn.

I det store kan man tvivle på frugtbarheden i Kuhns afgrænsning af perioden; måske var 1822 (med studenterforeningens første sangbog) et bedre udgangspunkt end 1832, og 1870 synes en endnu mere vilkårlig afskæring i den anden ende, eftersom sangbøger netop blomstrer frem i årtierne efter freden i 1864, med højdepunkt i *Højskolesangbogen* 1894ff.

Man kan også nære skepsis over for fremstillingens engelsk-danske sprog-blanding og det niveau, Kuhn sigter imod: på den ene side forklarer den engelske tekst ting, som den danske (professionelle) bruger nok véd, på den anden side går der undertiden i så lokaldanske specielle detaljer, at de engelsksprogede læsere måske vil tabe interessen. Fordelen er her hos danskerne, der jo næsten altid også læser engelsk, ulempen hos det engelsktalende publikum, hvem fx de komplette uoversatte danske digte intet siger. Men det vil være blodig synd, hvis bogen af denne grund havner på gulvet mellem to stole. Danske læsere og forskere må ikke overse den.

Poul Dams bibliografi, *Grundtvig-tekster i sangbøgerne med særligt henblik på højskolesangen*, 1992, både fortsætter og supplerer Hans Kuhn, især i det beskeden betitlede indledningskapitel »Lidt sangbogshistorie«. Dam konstaterer med Kuhn, at de populære almene sangbøger normalt levede kort i et eneste oplag, mens de grundtvigianske sangbøger fik anderledes langtrækkende betydning. Dam registrerer forekomsten af Grundtvig-sange og -salmer i folkehøjskolerens sangbøger og de dermed beslægtede folkelige sangbøger, i alt 15 fra perioden 1840-1989 betragtet i alle udgaver (til og med den nyeste udgave af *Højskolesangbogen*). Ved højskolesang forstår han sang til brug ved oplysnings- eller diskussionsmøder, afgrænset over for klub- og selskabssange og skolesange for børn. Bogens hoveddel er bibliografien over Grundtvig-digttekster ordnet alfabetisk efter begyndelseslinjerne, med henvisning til nummer i Steen Johansens uundværlige *Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter*, I-IV, 1948-1954, med oplysninger om førstetryk, optryk, digtkategori, melodi og en ultrakort tilblivel-

ses- og receptionshistorie. Der er registre over bibliografinumre og over første-trykssteder, så den bruger, der løber sur i Steen Johansens stedvis uoverskuelige grundighed netop i forbindelse med skjaldens salmer og sange, kan fornøje sig over let adgang til de vigtigste data.

Ved stikprøver og gennembladning af denne lille opslagsbog er det slående, at Grundtvig udtrykte sig så godt – på én gang mundret og fortættet – på vers, at selv meget afsides dele af hans rimekunst har fristet sangbogsredaktører til at uddrage korte sange til dagligbrug. I forlængelse af Kuhns afmytologisering af Grundtvigs popularitet i højromantikken ligger Dams iagttagelse, at »Et Barn er født i Bethlehem« fra 1820 først i 1894 kom ind i højskolesangen – den var ikke seriøs nok (s. 63). Af interesse er det, at Dam anholder »nedsuser« i »Den signede Dag« fra 1826 (str. 6) som trykfejl for »nedfuser« (s. 41), en smuk bekræftelse af reglen om *lectio difficilior* – men ak, i samme linje begår han selv trykfejlen »originalens«! Man savner på s. 17 præcise årstal for samtlige udgaver af *Mellerup-* og *Højskolesangbogen*, og litterater vil nok irriteres over, at Dam overalt betegner strofer som »vers«. Ellers vil bogen sikkert bevise sin nytte i praksis.

L. L. Albertsens lille fint udstyrede *Immanuel. En bog om Jens Baggesen*, 1991, ser det nationale fra en modsat side og med en modsat vurdering af guldalderforskernes. Albertsen, hvis pyntelige serie af punktstudier i kuriøse facetter af Baggesens personlighed og værker, *Baggeseniana* 1-12, 1970ff., indstilledes i 1981, har her samlet sine indtryk af Baggesen i kronologisk arrangerede kapitler uden påstand om den organiske sammenhæng, allerede samtiden efterlyste hos den besynderlige poet, eksistensfilosof og entertainer. Albertsen fremstiller ham som en mand, der mere digtede sit liv frem end efterlod sig tekster med egenverdi; ikke mindst var han en europæer, vi i dag på godt og ondt kan lære af (s. 161). Baggesen tillod sig, understreges det, at være elitær og afsondret, kaldte folkets mængde for afskum og udgjorde således, med Albertsens fulde sympati, et alternativ til guldalderens folkeligt-nationale hovedstrømning (s. 103).

Bogen har smukke, delvis sjældent sette billeder, nogle i farver, er velskrevet i Albertsens vante underholdende stil, med nyttig belæring under overfladen. Den Baggesenske linje i dansk åndsliv, som vist nok navnlig overlevede hos adelen og i lignende økonomisk uafhængige og internationalt orienterede kredse (jf. J. P. Jacobsens dr. Hjerrild i romanen *Niels Lyhne*, 1880), har en varm fortaler i Albertsen. Ja, han påviser endog, at det tyske ord »vaterlandsløs« har sit ældste belæg hos Baggesen i 1809 (s. 95) – hvor Baggesen ganske vist fralægger sig denne holdning! En pudsig fejlskrivning optræder, da Albertsen også tillægger sin helt librettoen til operan *Tryllefløjten* (s. 65); det skal selvfølgelig være *Trylleharpen* (jf. s. 114). Hvad derimod »skrumuløst« i billedteksten s. XXI betyder, melder ingen mig tilgængelige ordbøger noget om – er det et (for) indforstået citat eller en trykfejl?! Hvert af de 7 kapitler ender med optryk af korte Baggesen-tekster, hvoraf de prosaiske i en moderne læsers øjne med lethed holder versene stangen.

Problematiske også fra en Baggesens synsvinkel er dog Albertsens noget klicheagtige polemik imod nationalromantikken begreb om dansk identitet. Vilhelm Andersen var klogere, da han i sin store litteraturhistorie (II, 1934, s. 827-832) bestemte Baggesen som det 19. århundredes første *moderne* personlighed, med en ægte sans for det små og mangfoldige, som fortsattes hos Hertz, H. C.

Andersen, Kierkegaard, Georg Brandes, Sophus Claussen m.fl. og kun en stund var overdøvet af romantikernes geniale evne til storhed og enfold. Når Albertsen flere gange stiller romantikernes folkeligt-nationale patos op som det modsatte af Baggenses holdning, forekommer det mig, at han griber fejl: »De ville finde værdier i det naive folkedyb, herunder skabe et helt nyt sprog i gammel stil og på et monumentalt plan, der *afviste vittigheder og letfærdig snak. Tænk bare på Grundtvig!*« (s. 10, jf. s. 78; fremhævet her). I hvert fald efter 1815 er Grundtvig såmænd snarere en elev af Baggesen end hans antipode. Grundtvigs uhistoriske og brede Hølbørgske gendigtning af det oldislandske Thrymskvad i 1815 såvel som senere hans frodige revy over de nordiske myter i *Nordens Mythologi*, 1832, og i den rundtossedede græsk-nordiske *Brage-Snak*, 1844, er i påfaldende grad beslægtet med Baggenses respektløse omgang med de gamle sager; de lærde forargedes over Grundtvig som over Baggesen. Ved en »nordisk Høitid« i København den 13. januar 1845 var Grundtvig som æresgæst den eneste af aftenens 24 talere, der anlagde en neddæmpet, humoristisk tone, mens den yngre generation førte sig frem med højspændt retorik om de nordiske brødrefolk og de arme få ædle holstenere omgivet af snæversynede tyskere. Det er ikke tilfældigt, at Grundtvig i 1809-1810 påbegynder en (aldrig fuldført) karakteristik af Baggesen i tidskriftartikler, i 1815-1816 mødes forstående med ham i digtfejden »Valhallalægen«, i 1818 i tylvtestriden om Oehlenschlägers digteriske niveauer tager Baggenses parti og i 1826 skriver det bedste dødsdigt over ham. Albertsen formindsker sin Baggesen ved ikke rigtigt at anerkende den danske Knud Sjællandsfar-dimension fra hans rimbreve 1807-1814 som en af de forudsætninger. Grundtvig gerne ville være ved. I 1840'erne, da Baggesen var ved at blive glemt, erindrede Grundtvig i sine mytologiske foredrag en del gange om hans mageløse Loke-vid og hans smil og tårer snarere end latter og gråd. Mere rimelighed kan der for så vidt være i Albertsens uelskverdige betragtning af nationalromantikken in abstracto som »en letfattelig seminaristisk modkultur til den dannede sorte skole med alle dens internationale krav«, opstået og næret i »de gemytlige hjemlige herskende klasser« (s. 78). Sådan! *Immanuel* er en skitse til et korrektiv, en partisk udfordring til de nationale dengang og i dag.

Den amerikanske antropolog Steven M. Borish har i sin tykke bog *The Land of the Living, The Danish Folk High Schools and Denmark's non-violent Path to Modernization*, 1991, undersøgt Danmark, danskhed og danskerne med sin videnskabs bedste instrumenter. På bogens omslag svæver Grundtvigs åndfulde ansigt i sort-hvid stregtegning på himlen over et kønt farvefoto af et stykke typisk dansk bondeland. Borish har både studeret og undervist i Danmark og været elev på tre folkkehøjskoler (Kolding, Silkeborg og Askov). For ham er Grundtvig ikke blot nøglen til forståelsen af dansk mentalitet og historie – Danmark kunne i kraft af arven efter ham også tjene til internationalt forbillede for, hvorledes man afvikler stormagtsambitioner og i stedet skaber et fredeligt civiliseret samfund med en levestandard blandt de højeste på kloden. En af hans case stories er redningen af de danske jøder i oktober 1943, som han vist får beskrevet alt for smigrende i forhold til den allernyeste forskning.

Bogen samles om to hovedtemaer: folkehøjskolen og nationalkarakteren. Af bogens 12 noget uens kapitler kan almindelige danske læsere uden større tab bortvælge kapitel 3 (om det moderne Danmarks geografiske og historiske vilkår

og om den politiske økonomi frem til 1980'ernes krise) og kapitlerne 4-5 (om folkehøjskolens oprindelse fra de politiske reformer 1751ff. over Grundtvig til den første højskolelov i 1892). Men endda bliver der meget spændende og fængslende beskrevet stof tilbage.

I kapitel 1 redegør Borish for sit (vældigt positive) syn på Danmark som passende feltarbejdsområde for en antropolog og etnolog. I kapitel 2 drøfter han udlandets klicheer om Danmark, med instruktive paralleller eller modbilleder hentet i USA. Morsomt for de indfødte er kapitlerne 6 (om dansk demokrati og lighedsfilosofi), 7 (om danskernes kulturelle regelsæt vedrørende balance og mådehold, tolerance og despekt for regeltyranni, herunder vort nysproglige dilemma »De« – »du«), 8 (om dansk *hygge* og evne til at celebrere hvad som helst) og 9 (om velfærd og social ansvarlighed). Borish bevæger sig rundt i den danske atmosfære som en professionel opdagelsesrejsende, der på undrende og intelligent måde nedtager og tolker reaktioner for at finde deres mønstre – typisk ting, ingen indfødt dansker er sig bevidst eller opdager. Det er konstant fascinerende, en virkelig øjenåbner for enhver, der interesserer sig for vor moderne nationalkarakter.

Borish's største problem i bogen synes at have været, at han selv er blevet mere og mere dansk, jo mere han har fordybet sig i emnet, og derved måske har fået sløvet sin kritiske sans. Hans kapitel 10 om Danmarks og danskhedens skyggesider (Janteloven, den usynlige fattigdom, truslen mod velfærden fra Thatchers privatiserende England og fra massekulturen i de økonomisk og militært stærke magter Tyskland og USA) henter hovedparten af materialet i danskernes egen kritik af deres land. Borish gengiver loyalt indvendingerne, men ud fra en viden om, at hvad de godmodige danskere ser som store problemer i deres samfund, i internationalt lys næsten ikke er til at øjne. Som en anden amerikansk universitetsprofessor engang sagde til mig efter en rundvisning i socialt belastede bydele i København: »What you see as social problems in Copenhagen, in most other countries would be the solution«.

Bogens afsluttende kapitler 11-12 (om Borish's ophold på førnævnte højskoler og hans overvejelser over højskolens fremtid) er nok mest til eftertanke for højskolernes egne folk.

Endnu dybere end amerikaneren trænger Jens Peter Ægidius, tidligere stipendiat og lektor ved Odense Universitet og dansk lærer ved universitetet i Kiel, ind i den sære danske højskoleverden – i en mere traditionelt udformet historisk-akademisk studie. Det drejer sig om at følge et bestemt spor inden for den grundtvigske højskole: anvendelsen af den nordiske mytologi som et eksistentielt symbolsprog, et »Sindbilled-Sprog«, således som Grundtvig især foreslog det i *Nordens Mythologi*, 1832. Om perioden op til 1910 handlede Ægidius' bog *Bragesnak*, 1985, og nu har han sluttet fremstillingen med *Bragesnak 2*, 1992, som fører emnet helt ajour.

Det ældste bind beskrev indførende på lidt over 100 sider i koncentreret form Grundtvigs egen mytologiske udvikling, med støtte i nyere og nyeste forskning, mens resten af pladsen optoges af et portræt af de ældste højskolelæres førstegeneration af »store« myte-genfortællere: L. C. Müller, Christian Flor og Ludvig Schrøder. Af flere grunde ebbede den mytologiske bølge ud i løbet af 1880'erne, skønt den aldrig helt lagde sig. Navnlig betød nordmanden S. Bugges filologiske omdateringer af eeddigtene, frem for alt Vølvens Spådom, en hindring for videre-

førelsen af Grundtvigs på én gang videnskabelige og eksistentielle myteudlægninger – selv om Ægidius påviser, at afbrydelsen ikke var så brat eller absolut som hævdet og troet.

Andet bind af *Bragesnak* begynder med en konstatering af, at omkring 1910 er nordisk mytologi som livstolkning stort set død på de grundtvigske folkehøjskoler og erstattet af dansk historie, danske folkeviser eller moderne digtning. Ægidius behandler derpå de mænd – for højskole»mytologerne« var udelukkende af hankøn! – som gav mytologien en renaissance. Hovedskikkelsen er ubestridt Aage Møller (1885-1978), der grundlagde Rønshoved i 1921 og ledede skolen til 1941; her forkyndte han nordisk-mytologisk fra 1924 og markerede sig kraftigt i året 1926 med mytologiske overvejelser i *Højskolebladet*. Ved med fast hånd at sætte »Livet« og »Folkeånden« over videnskaben kom Møller ud over Schrøders betænkeligheder og fastlagde én og kun én rigtig profetisk tolkning af myterne – for resten modsat Grundtvig, som gerne fremsatte forskellige tolkningsforslag. Troen og dens forkyndelse var det centrale for Aage Møller (der allerede i 1925 blev frimenighedspræst), i åben opposition til de højskolelærere, der gik ind i en egentlig oplysningsgerning med Grundtvigs levende vekselvirkning som pædagogisk ideal. Ægidius vurderer, at Møller – bl.a. gennem sin senere indsats i modstandsbevægelsen – var en sand idealist, som i kampen for folkeånden »flammede højt og gravede dybt« (s. 114). Men han viser også, hvorledes Møllers stejle kompromisløshed skadede ham i det praktiske liv, så han til slut måtte gå fra sin skole. Sin håndbog *Nordiske myter*, 1947, byggede Møller på Grundtvigs 1832-mytologi »næsten som en fundamentalist på sin Bibel«, siger Ægidius (s. 118). Myterne var for ham åbenbaring, hvor de for Grundtvig var poesi, så Møller var »adskillige streger mere grundtvigsk end Grundtvig selv, og ikke fri for ind imellem at blive dogmatisk« (s. 121). Konklusionen er den lidt overraskende, at Møllers strenge vægt på sine egne og sine elevs forpligtelser over for stoffet egentlig gav Rønshoved »et *kierkegaardsk* præg« (s. 133).

Videre skildrer Ægidius nogle af Møllers medarbejdere og elever. Folke Trier Hansen (1900-1979), hvis mytologiske foredrag blev forevigtet på en video-optagelse fra Odense Universitet kort før hans død, betonedede i sine mytefremstillinger det etiske, nødvendigheden af at vælge – siger Ægidius atter overraskende – »i næsten *kierkegaardsk* forstand« (s. 168). Gustaf Bengtsson (1916-1982) viste ved Lollands Højskole lydighed mod den gudgivne folkeånd i myterne og sammenlignede den moderne mytetolkning med en jazz jam session: den består af det levende ords inspirerede improvisationer over de givne grundtemaer (s. 187, jf. det aftrykte brev bagi s. 236). Mindre »mytologer« som Sune Andresen, Poul Engberg, Poul Grøsbøll og Thorvald Ovesen når også at komme med. Til sidst spår Ægidius forsigtigt om en genkomst af den mytologiske livstolkning, bl.a. med henvisning til debatten om Villy Sørensens genfortælling af Ragnarok i 1982 (bogen er anmeldt i *Danske Studier* 1984).

Jens Peter Ægidius har i sine to bind samlet et stof af umiskendelig dansk art. Det er hans fortjeneste at have kortlagt, men – siger han selv – naturligvis langt fra i alle detaljer, »en ganske selvbevidst, åndskraftig, varieret og ikke ubetydelig retning i det samlede danske højskolebillede og dermed i den folkelige oplysnings- og åndsvirksomhed i perioden« (s. 210). Han undersøger traditionens bærere, deres kilder, indbyrdes forhold, redskaber, praksis, baggrund, men afstår

bevidst fra at inddrage virkningerne af deres indsats hos modtagerne. Det kan give hans tobindsværk et vist præg af inderkreds og indforståethed, svarende til det, Ægidius stilfærdigt anholder hos Aage Møller: vi kommer dårligt uden for højskolemiljøet og dets sprogbrug (s. 115). Det synes således karakteristisk, at de højskolekoryfæer, Ægidius nævner, alle har haft deres »vækkelse« (fx Bengtsson s. 170), en krise og et gennembrud efter det Grundtvigske skema og beskrevet i Grundtvigsk sprog. Taler man i dag om »Folket« og »Folkeanden«, har man allerede signaleret et tilhørsforhold; moderne sprogbrug foretrækker ordet »befolkning« som udtryk for den mængde, der netop ikke mere tænker, føler eller handler som et kollektiv. Og at forfattere som Johs. V. Jensen har tolket mytologien efter udviklingslæren og opfindelsernes historie, at Karl Larsen op til 1. verdenskrig ville forny nordisk kraft ved at henvise til moderne japansk (og tysk) militærånd, og at Martin A. Hansen lige efter 2. verdenskrig nytolkede mytologien i *Orm og tyr*, 1952, er ikke inden for synsfeltet. For nu slet ikke at tale om, at det nordisk-mytilogiske faktisk aldrig blev noget almindeligt nationalt billedsprog.

Af de resultater, som henviser til verden uden for højskolen, kan fremhæves fire. »Mytologerne« var både moralsk og fysisk deltagere i modstandsbevægelsen, med den henrettede lærer fra Støvring Højskole, frihedskæmperen Christian Ulrik Hansen som eksempel – ligesom de siden går i spidsen for højskolernes modstand imod EF (derimod var Bengtsson tilhænger af NATO og USAs hegemoni). »Mytologerne« manglede i deres tolkninger – helt modsat Grundtvig!! – en kvindeopfattelse eller kan kategoriseres som ligefrem kvindcundertrykkende. »Mytologerne« har frem til og med Aage Møllers hundredårsdag i 1985, bortset fra den traditionelle fællessang, lidt under et uforløst forhold mellem det kropslige og det åndelige, også der hvor gymnastik og (beskedne) kultiske handlinger dyrkedes. Og »mytologerne« var endelig så ukendte uden for deres eget miljø, at Villy Sørensen i 1982 åbenbart ikke kendte deres tolkninger og ærligt var overrasket over deres dybt alvorlige protester imod hans Løke-filosofi.

Ægidius absolverer sit emne med stille kærlighed, bl.a. holder han med højskolefolkene imod Villy Sørensens humanistisk mytetydende opus, hvis »sejrs-gang« i offentligheden han netop hænger ud i gåseøjne (s. 216). Han er grundig, samvittighedsfuld til det omstændelige, sobert afvæjende. Hjælpsomme klummetitler hele vejen igennem letter orienteringen i bindet. Nogle unødvendige, næsten ordrette gentagelser (s. 66-67 = 76-77; s. 73 = 78) må skyldes computer-redaktion. Bogen er ellers så godt som uden tryk- eller sprogfejl – dog bemærkes »Hall« (Koch) (s. 205), og der må mangle mindst én linje ved overgangen fra s. 159 til 160. Et par irritationsmomenter skal strejfses. Ægidius har den uvane at koste med læseren uden at sige hvorhen i vendinger som »Men derom mere senere« (s. 38, 40, 43, 44, 59, 70, 73, 82, 117, 129, 135, 153 og 156); han burde i ombrudt korrektur have indsat de relevante sidetal. Forkortelser af hyppigt omtalte personer dukker sporadisk op, undertiden – tilfældigt? – på samme side som fuldt navn – mest distraherende er VS for Villy Sørensen! Endelig er det en skam, at bind 2s illustrationer er grumsede og uklare, også sammenlignet med bind 1s.

De helt store åndedrag må læseren tage med Thorkild Kjærgaard, inspektør ved Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, der i 1991 erhvervede den filosofiske doktorgrad på afhandlingen *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*. Man skal til Grundtvigs verdenskrøniker og håndbøger i

verdenshistorie fra romantikken og Georg Brandes' hovedstrømningsbind i Det moderne Gjennembrud for at finde noget lignende – dog med den forskel, at Kjærsgaard sammenfører langt basalere dele af historien end disse forgængere og tæt og præcist dokumenterer, hvor han har sin viden fra. Det er svimlende modigt af ham at overskue hele tre århundreders makroøkonomi og lige så modigt af Københavns Universitet at antage hans syntese som disputats. Kjærsgaard er en historiker, som har sagt: nu bort med alskens politik, og er gået ud i naturen. Den spadseretur kommer der forbløffende resultater og provokerende påstande ud af.

Kjærsgaard indleder sin første del med en fredelig beskrivelse af det danske nationalandskab med Oehlenschlägers brede bøge og med kløver og græs op over kvægets knæ og gør opmærksom på, at dette ikke er meget ældre end 1800. Derpå opridses han den store og faretruende økologiske krise, som på grund af befolkningstilvækst ramte Danmark i løbet af det 17. og 18. århundrede. Anden del handler om, at krisen kun blev afværget ved en langvarig grøn revolution, da godsejerne indførte nye planteafgrøder (domesticeret kløver især), mergling, afvanding og skovpleje. En energi- og råstofrevolution indtraf samtidig med importen af stenkul og allerede forarbejdet – altså ikke-energikrævende – jern til erstatning af henholdsvis bølgebrændsel og træ (til bygninger såvel som redskaber). Tredie del beskriver følgerne af disse revolutioner. »Det nye Danmark«, med et ændret landskabeligt udseende på øerne, en forøget arbejdsdag, som ændrede den sociale struktur, et sygdomspanorama ændret fra pest, malaria og kopper til tuberkulose og endelig en magtfordeling forskudt fra adelig decentralisation til enevældig centralisering (der dog på grund af svigtende infrastruktur og kommunikation først endeligt gennemførtes af den københavnske embedsstand omkring 1800). Fjerde del analyserer drivkræfterne i den grønne revolution med lavest prioritering af 1780'ernes landboreformer (som sene følgefænomener) og dermed også kassation af de historikere, som har opfattet dem som et afgørende skel. Ja, Kjærsgaard mener, at uden disse reformer kunne landbrugets vækst »formentlig« have været større (s. 222). Femte (ultrakorte) del, »Arven«, søger at trække linjer fra udviklingen ud i vor nærmeste fremtid – uden optimisme, for Kjærsgaard mener ikke, at nok så fine modeller kunne have forudset den lange kæde af begivenheder, han har registreret: »Kaos, ikke plan var nøgleordet for den samfundsmæssige udvikling mellem 1500 og 1800« (s. 227).

Bogen er praktisk organiseret i korte afsnit og overalt formuleret, så den almindelige læser kan være med. Den er udstyret med en del samtidige illustrationer, som man nu pludselig kan se med andre øjne på, og krydres af mange nyttige små ekskursioner om landbrugs- og sygdomshistorie. Det topes i en hel reddegørelse for kløverens historie (s. 67-85 med bilag s. 269-339), skrevet for at afhjælpe manglen på fyldestgørende forskning.

I summarisk referat lyder det hele måske primitivt, men Kjærsgaard har bestemt ikke gjort sig det let ved at nøjes med luftige teser – tværtimod angiver notetal i næsten hvert eneste afsnit forskning i kilder og/eller læsning af tidligere forskning. Han gør sig umage for at formulere sig skarpt over for forgængere og kolleger og skal nok blive opfattet både som en principiel Rasmus Modsat og som en polyhistor uden tilstrækkelig dækning i specialdisciplinerne. Slagsmålet om det sidste indledtes ved disputatshandlingen i december 1991 og fortsætter i specialtidsskrifterne.

Hvorledes hører bogen med i ovenstående gruppe? Den kan først og fremmest fungere som håndbog for ånds-, sprog-, litteratur- og kunsthistorikerne ved at minde dem om, at menneskene ikke lever af ånd alene. Der er mange spændende perspektiver i Kjærgaards kombinationer af forskningsinformationer. Vi kommer meget bogstaveligt tæt på det elementære – forfatteren er vestjysk bondesøn! Karakteristisk er ræsonnementet om, hvorledes latrinen fra København, ca. 500 kg. pr. indbygger pr. år, kommer til at skævdde Danmark, da flere og flere embedsmænd med familier blev konsumenter i hovedstaden, til glæde for Amager, Gentofte og Valby, men til skade for leverandører fra ager- og havebrug andetsteds i kongeriget: »Næppe nogen havde ønsket eller forudset, at skabelsen af en skattefinansieret embedsstand i København ville bidrage til en opkoncentrering af landets disponible ressourcer af plantetilgængeligt kvælstof på Amager og det østlige hjørne af Sjælland på bekostning af resten af landet. Dog skete det« (s. 63-64).

I forbindelse med træmangel efter den såkaldt lille istid, da man omlagde boligvanerne fra blokhuse (op til omkring 1500) over bindingsværk med stråtag til grundmurede stenhuse og flyttede opvarmningen fra åbne ildsteder til avancerede kakklovene, hedder det fx: »Det attende århundrede har mange ansigter. Et af dem er, at det var århundredet, hvor det danske folk lærte at fryse« (s. 94, med belæg fra Dorothea Biehl). Og hvem har husket under gennemgang af højromantikken at understrege faglitteraturens talrige dystre spådomme om, at Danmark ville fryse ihjel på sin snart helt ufrugtbare jord – en uglesang, som ganske forsummer i 1820'erne, da jern- og kulimport uventet og heldigt har reddet billedet (s. 121)? Det nye velgødede og velmægtede østdanske nationallandskab bliver biotop også for kalksøgende ukrudt som løvfod, og med sig trækker floraen nye småfugle, mange bier og sommerfugle, mens bondelandets idylliserende gennemdyrkning jager de sidste store vilddyr på flugt for altid. Kort sagt: det 19. århundredes digtere fra Ochenschiläger til Drachmann og Claussen får deres poetiske råstof til naturlyrik udleveret (s. 126-132). Yderligere paradoksalt er det, at den klippede og symmetrisk anlagte barokhave som tegn på total kontrol over naturen nær menneskets boliger afløses af den illuderende engelske følsomme landskabshave, der i realiteten bliver et sidste reservat for det gamle »naturlige« bondeland med bugtede vandløb, småsøer, enge og enligt stående kæmpetræer. Det skete altså, netop da agerlandet udenfor med gærder blev til tavlede flader under tættere kontrol, end nogen barokarkitekt kunne have drømt om.

Fra forandring af landskabet til en ny national identitet går vejen, da cnevældens embedsstand får ophævet stavnsbåndet. Ganske vist finder Kjærgaard ikke, at reformen betyder noget videre for de unge bondesønners dagligdag, men det vigtige er, at kontrollen over deres bevægelser fjernes fra den lokale instans og lægges over på staten, »nationen«: det gjorde bønderne fra undersætter i de mange små provinsielle adelsrepublikker til danskere i ét fælles rige (s. 202).

Bogen vender op og ned på megen etableret viden. Den grønne revolutions mere intensive landbrug, uden årstidsbestemte pauser, krævede længere arbejdsdage (s. 139), og tvang samtidig de adelige godsbesiddere til at opgive deres repræsentative livsform og blive professionelle landmænd (s. 210). De ændrede boligvaner generede rotternes vækst, så pesten efterhånden tog af og til sidst helt udeblev, og det styrkede kvæghold generede malariabacillen, fordi de danske malariabærende myg foretrak at stikke kvæg for mennesker, men i kvægets blod

kunne bacillen ikke overleve. Disse sygdommes aftagen er en del af baggrunden for Holbergs deisme, Voltaires kritiske lyssyn i rokokoen og de generelt tættere følelsesmæssige bånd mellem ægtefæller og mellem forældre og børn i sentimentalismens tid efter 1750. Modsat vinder tuberkulosen frem og bliver det 19. århundredes store dræber, hvad der vænnede folk til, at unge mennesker døde, og fremkaldte en elegisk stemning og senere vækkelsesbevægelser inden for religionen. Kjærsgaard tilbyder således, dog uden at ville have monopol, nye forklaringer på velkendte fænomener.

Makropolitisk (for nu at efterligne hans sprogbrug) mener Kjærsgaard, at det gamle kron- og godsejerdrevne fælleslandbrugs historiske bedrift var at gennemføre den grønne revolution. Det er derfor uretfærdigt, at pseudoskellet ved stavnsbåndets løsning og liberalisternes glæde i historieskrivningen ved den individuelle ejendomsret har tilegnet sig de synlige frugter af den gamle kultur. Dansk landbrugs overraskende ydeevne først i det 19. århundrede er nemlig efter hans mening slet ikke et resultat af reformerne, men af det gamle kollektivbrugs kløverdyrkning, for kløverens kvælstofreserver er just 20 år om at blive opbrugt i jorden: frodigheden er det godsejerdiregerede fæstelandbrugs mest storslåede indsats (s. 85). Selvejerne udpinte i egoisme jorden, mens fæsterne med de lave afgifter havde interesse i samarbejde og nænsom produktion, ja, hoveriet fungerede (også) som godsejerledede landbrugskurser! Myten om den stoute danske bonde på sin toft gennem årtusinder er bekvemt skabt af centralmagten for at knække den uafhængige godsejerstand, fastslår Kjærsgaard.

Kjærsgaards sympati for denne vinkel viser sig også i hans afsluttende del, hvor Estrups Højre og arbejderbevægelsen toner frem som en uerklæret alliance med det sigte at komme tilbage til det gamle patriarkalske system før liberalismens erobring af samfundsideologien.

Man fristes til at brodere videre på mønstret: fjenden er altså den moderne individualisme i Europa efter ca. 1750, i Danmark mest udpræget repræsenteret i Søren Kierkegaards filosofi og teologi, der da også danner baggrunden for Det moderne Gjennembrud (som påvist af Thure Stenström i hans litteraturhistoriske disputats *Den ensomme* fra 1961). Man kunne så her hente Borish frem og hævde, at Grundtvigs kollektive historie-, menigheds- og samfundssyn – Danmark som en storfamilie i fortid, nutid og fremtid – var en passende løsning på konflikten. Så langt går Kjærsgaard dog ikke, trods en kort venlig omtale af andelsbevægelsen, men uden forbindelse til noget keredansk er hans konservative revolutionsmodel ikke.

Flemming Lundgreen-Nielsen